

Mirko Tepavac

MOJ DRUGI SVETSKI RAT I MIR

O ratu posle rata - autobiografski zapisi

Izdava
RAZLOG d.o.o.

Biblioteka
Tako je bilo

Urednica
MIRA ŠUVAR

Recenzenti
ANTE JELASKA
TOMISLAV JAKI

Oblikovanje korica
BORIVOJ DOVNIKOVIĆ BORDO

Mirko Tepavac

MOJ
DRUGI SVETSKI
RAT I MIR

0 ratu posle rata - autobiografski zapisi

SADRŽAJ

Predgovor (Tomislav Jaki).....7

O RATU POSLE RATA - AUTOBIOGRAFSKI ZAPISI.....11

Zemun uo i rata.....11

Okupacija.....29

Odlazak u partizane.....34

Povratak u Zemun i akcije skojevac.....46

Hapšenje. Pakao ustaških zatvora.....55

Ponovo u partizanima - borbeni put dug 800 kilometara ... 95

Posljednji dani rata i Oslobo enje.....161

Sedam tužnih slika.....193

PRED PARTIJSKOM KOMISIJOM

(Prilog autobiografiji autora).....197

O autoru.....213

Fotografije.....215

Indeks imena.....225

PREDGOVOR

Napisati nekoliko riječi predgovora ratnim sjećanjima (s daškom prijeratnih i neposredno poratnih) Mirka Tepavca, istaknutog srpskog političara i jugoslavenskog ministra vanjskih poslova, u isto je vrijeme lagan i složen zadatak. No, u svakome slučaju - odgovoran. Valjedanica predstaviti jedinstveni tekst, usudujem se reći takav kakvoga memoarska literatura o Drugom svjetskom ratu na području Jugoslavije do sada ne poznaje. Iako bi se pošlo linijom manjeg otpora, to bi bilo i sve što bi o knjizi koju držite u rukama trebalo reći - pa bi stoga zadatak bio lagan. No, vrijednost je ovih sjećanja takva da ipak traži drugi i drugi pristup, traži i da se kaže zašto su sjećanja Mirka Tepavca jedinstvena, odnosno što ih takvima su. A zbog toga je pisanje njihovoga predgovora i složen, i odgovoran zadatak.

Teško da je itko od generacije koja pamti, makar i samo iz prijevremenika, vrijeme o kojem Tepavac govori, odoljeti ne iskušenju, nego pravoj napasti da njegova sjećanja - kada ih jednom po neti - prođe do kraja u jednome dahu. Pisana su lakinim, privlačnim stilom, na mjestima gdje je to primjereno akademski s jasnim literurnim natrahama, drugdje pak gotovo suho, injeni no, bez ikakvih uljepšavanja. Iznad svega - bez isticanja vlastite uloge autora koja je - objektivno gledano - bila takva da bi isticanje i te kako zaslužila.

Riječ je, dakle, o jedinstvenom zapisu, zapravo zbirci anegdota i eseja

na temu predratne ilegalne aktivnosti (u samome po etku) i Narodno-oslobodila ke borbe, te - u naznakama - metamorfoza što su se dešavale u poslijeratnom razdoblju. U isto vrijeme Tepav evi su zapisi i maksimalno autenti ni, do grubosti otvoreni i iskreni, prividno gotovo hladni, ali ne i lišeni emocija. Za svakoga itaoca - pripadnika mlađe ili mlađe generacije, osobito za one stasale nakon raspada Jugoslavije, u vrijeme grube i agresivne revizije povijesti i lažnog prikazivanja svega što se zbivalo u Drugom svjetskom ratu (a što, u manjoj, ili većoj mjeri vrijedi za sve države nastale na tlu nekadašnje jugoslavenske federacije), ova knjiga biti pravo otkriće. Ako bi mlađi trebali saznavati o tome kakva je bila NOB (a trebali bi), a još više o tome kakvi su bili ljudi koji su je vodili, kakav je bio njihov moral, kakva motivacija, te u kakvim je uvjetima ta borba vođena, onda bi bilo apsolutno dovoljno da posegnu za sje anjima Mirka Tepavca.

Autor nam je ponudio osobna sjećanja u kojima je sebe uspio gotovo potpuno svesti na ulogu svjedoka i priповjedača, svjesno propuštajući da na bilo koji način posebno istakne svoje patnje, svoju sudbinu i svoju ulogu (to se može više naslutiti, nego pročitati). U nekim drugačijim uvjetima ta bi sjećanja trebala biti pomoći udžbenik za povijest u višim razredima srednjih škola. Na žalost, svjesni smo toga kakvo je društvo u kojem živimo, kakvi su kriteriji i standardi vrednovanja u njemu postavljeni i tko u takvim uvjetima "kolo vodi". Nada, ipak, ostaje. Nada da će jednoga dana ovi memoarski zapisi biti vrednovani na pravi način i prihvati eni od najšireg kruga Italaca onako, kako i zaslužuju. Danas, to je gotovo subverzivna literatura, i to samo zato što bez ikakve zadrške iznosi istinu. I vjerojatno će je tako doživjeti i neki s "prave" strane barikade koji misle da još nije došlo vrijeme da se javno i jasno kaže kako je bilo. Mirko Tepavac o čemu smatra da je to vrijeme došlo.

Svatko, tko je pročitati ova ratna sjećanja neizostavno će se upitati, morat će se upitati, zašto ovajek njegove biografije, znanja, iskustva i sposobnosti nije napisao (barem) takva sjećanja i na poslijeratno raz-

dobije? Jer, svjedoci i sudionici sudbonosnih događaja iz naše prošlosti (kako pojedinih nacija, tako i zajedničkih) odlaze, to je neminovno, a ako iza sebe ne ostave pisani trag (kojega će netko, jednoga dana, moći pronaći barem u nekoj biblioteci), prepuštaju slobodan prostor onima koji nas već i sada zasipaju lažima.

A možda je autor ipak prijatno iznenaditi i raspršiti strahovanja da njegova sjećanja na dane Jugoslavije, osobito na jugoslavensku vanjsku politiku (ali ne i samo na nju) neće postati dostupna širokom krugu zainteresiranih. Jer, interes za to razdoblje upadljivo raste, osobito među mladima koji su (srećom) shvatili da je ono što im se servira u školama, s političke scene i kroz medije, bijedna mješavina laži, poluistina i krajnje tendencioznog tumačenja injenica. Nije na piscu predgovora da autoru bilo što sugerira, ali nakon ratnih sjećanja Mirka Tepavca, njegova poslijeratna sjećanja bila bi više nego dobrodošla.

Tomislav Jakić

o r a t u p o s l e r a t a - a u t o b i o g r a f s k i z a p i s i

ZEMUN

Tiha, spokojna, uljudna, sremska varoš, na obali širokog, razlivenog Dunava. Izme u dva svetska rata - uzdržano tolerantna zajednica načija, religija, profesija i staleža,

U leto Dunavom - dereglijе, šlepovi, bageri, "unovi" alaski i "sandoline" gospodske. I la e crne, teretne, i "Be ke", bele. "Mala la a" za Beograd svakih pola sata. Može i okolo, vozom, pogotovo kad dune ja a košava ili kad Dunavom zaplove ledene sante.

Kad "Simplon-express" Pariz-Istambul, na prolazu kroz Zemun, prese e Tvorni ku ulicu i zastane pred zatvorenim signalom, kroz prozore se mogu videti beli kreveti, saloni, restorani, livrejisana posluga... "Raj na šinama", u prolazu! Na istom mestu, zimi, esti sukobi policije i sirotinje oko cepanica i grumenja uglja, ugrabljenih sa zaustavljenih teretnih vagona.

Pred sam rat završava se novi moderni put Subotica-Kragujevac: prvi i jedini asfaltirani put u Jugoslaviji (sem onog Ljubljana-Bled). Prolaze sve eš e, sve ve a i sve lepša motorna vozila, mada fijaker još uvek vlada gradskim saobra ajem. Nekoliko puta, ubrzana automobiska kolona Kralja Aleksandra I, na povartku iz lova u Kara or evu, sa bogatom lovinom na prate em vozilu.

u

Negde 1936/1937. godine završava se lan an "Most Kralja Aleksandra" - Zemun-Beograd. Uskoro - i tramvaj broj 14, od zemunske Pošte do beogradskih Terazija. Tako Zemun sve brže postaje "beogradski", iako još uvek misli daje "svoj". Okupacija ga samo nakratko odvaja od Beograda.

Zemun, grad seljaka, radnika, gra ana i malogra ana, zanatlija, inovnika, trgovaca, ribara ("alasa"), aka, vojnika, najzad i studenata. etvrtna gra ana Nemci "Švabe", ali ne malo i Hrvata, Jevreja, Maara, Bugara, "Totova" (Slovaka). Srbi (srbende, Srbijanci, solunci i "solunaši") ipak najbrojniji. Na e se i poneki Francuz (remont avionskih motora "Hispano Swissa"). Krajem tridesetih pristižu sve brojniji Jevreji - izbeglice iz Nema ke, koji pre otvore preduze a i trgovine nego što nameste stan. Koju godinu kasnije, pred sam rat, užurbano sve rasprodaju i beže dalje.

Grad škola: Gimnazija "Realka" za polaznike svih vera i nacija, Trgova ka akademija, Zanatska, Policijska, Konji ka (vojna) škola, Škola za slepe i gluvoneme. Pred rat i velelepni Poljoprivredno-šumarski fakultet.

Vojni centar: Velika kasarna u bliskom susedstvu Gimnazije, "kri-lata" Komanda jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, Aerodrom (bežanijski) vojni i civilni. Dve "fabrike aviona" - "Zmaj" i "Ikarus". Komanda ratne flote - komandant flote admirал Vikerhauser. Stanujemo u njegovojo trospratnici, Nemanjina 19.

Grad seljaka, došljaka i vojnika, prerasta sve više u naselje gra ana (naro ito malogra ana). S prole a, navala "sezonaca": Li ani, Bosanci, Albanci ("Arnauti",). Uvek ih je triput više nego posla, borave dano-no no na prigradskim livadama. "Berza rada" pod vedrim nebom! Kad poslodavac pri e da odabere nekolicinu, više desetina njih jurnu jedni preko drugih...

Grad boema, pijanaca, kafanskih peva ica i zabavlja a. U uli ici, bli-

zu dunavskog pristaništa, uski mali "Še er-sokak" - ostatak nekada brojnijih "tajnih" javnih kuća. Zabranila ih pred rat, kažu, kraljica Marija.

U užem gradskom jezgru svako svakog poznaje, skidaju se šeširi sa dve strane ulice, a zanatlje, trgovci i *birtaši* pozdravljaju po imenu i tituli prolaznike - bivše i buduće mušterije. Ženama: "Ljubim ruke milostiva", "Kistijant" (Kiss die hand), "Sluga sam pokoran".

Uvečer krcat *Korzo* aka i studenata, nedeljom poja an vojnicima i sluškinjama. Gust saobraćaj fijakera a zimi saonica sa zvonimima. Leti puno "bašta" - kafana. Obala puna kupa a, na Ratnom ostrvu (*Lido*), a "Švimšul", "Galeb" pored elitnog kafea "Venecija". Zimi u gradskom parku, klizalište za gospodu, sa muzikom i posluženjem, a "iza pruge", na zale enim barama, besplatno za klince sa ulice. Staleška podela blaga, civilizovana ali neprobojna. Pred Gimnaziju, malobrojne dovozi auto (Mozerovima vrata otvara uniformisani šofer), neke "samo" gubernante, a ači - "vozari", koji stižu ranim jutarnjim vozom iz okolnih sela - dotle se, umorni, već naspavaju u zagrejanim ionicama.

Krajem školske godine glamurozni gimnazijsko-sokolski "Javni dan", maturske večeri, esti "kermesi", dobrotvorne priredbe, "tombole", orkestarski i horski koncerti. Ugledni "JAPEDE" (Jugoslovensko pevačko društvo). Građansko društvo "Milosrđe" pred Božići prikuplja odeće i obuću "za sirotinjsku decu". Elitno, patriotsko "Kolo srpskih sestara" obeležava važnije nacionalne datume igrankama i balovima. Nemci se sve viđnije okreću u svome, sve aktivnijiem *Kulturbundu*...

Svake jeseni veliki "Vašar". Glamurozni "circus" i esto "Reta", glasoviti eški maioni ar, zapanjuje zemunce "lebde om devojkom" ("...molimo publiku za apsolutnu tišinu!") (...) Štronšnajder hoda i trči u nebom po žici (usput, kažu "obavešteni", špijunira obližnju kasarnu). Uveni srpski akrobata Aleksić, na Žitnoj pijaci kida lance u viseće kavezu (kida alke kao knedle), ili mišicama zadržava, u mestu, dva suprotno usmerena automobila.

Na velikoj poljani budu eg Poljoprivredno-šumarskog fakulteta, Kraljevi Marko na prigodno ofarbanom "Šarcu" i Musa Kesedžija, buzdovanima, sabljama i noževima dele ve iti megdan, a Vila Ravijojla nosi okolo kašicu za dobrovoljne priloge.

Ogor ene fudbalske dvoboje ve itih rivala, "Sparte" (radni kog) i "Viteza" (studentskog) prati i komentariše ceo Zemun. Na periferiji megdan dele S.K. "Pekar" i F.K. "Grafi ar". Prva no na fudbalska utakmica negde 1937/1938, pod "bogn-lampama" na niklovanoj osnovi, reprezentacija Zemuna daje sve od sebe protiv urugvajskih "Crnaca". Danju mi deca, da ih vidimo izbliza, satima za njima trimo po ulicama.

Tradicionalna fudbalska utakmica "Debeli" protiv "Mršavih", i "Mesarji" protiv "Alasa", uz prethodni karnevalski defile kroz Glavnu ulicu. U oba slučaja, i pobednici i pobeđeni, Srbi, "Švabe", Hrvati i ostali zajedno piju i pevaju do zore. Ist prihod u dobrotvorne svrhe.

Sve izgleda idilično i većito...ali...

Pred rat, sve vidljivo odvajanje "Švaba" od Srba i prve političke aranke među mladima. Sve slobodnije se nose *kukasti krstovi* i *crne košulje*, a na rivalskoj strani, male jugoslovenske zastavice sa "komunisti kom" parolom "Braniemo zemlju!"... Defile "etnički konjice" za Badnjak, pompezniji je nego ranije.

Vetrovi iz sveta, Jugoslavije i Beograda, sve ešte remete veli anstveno zemunsko spokojstvo. Još se uvek uje, mada već rede: "Ma šta bilo, miemo jedni druge zaštititi".

Građane uzbuđuju dugi i burni štrajk aeronauti aranđelović, a malograđane zaprepašuju prvo isterivanje iz Gimnazije nekoliko dana - "zbog komunizma". // (Dušan Zalić, Ljuba Ljubinović, Branko Abafi, Branko Pešić, Milenko Šuvaković i Mirko Tepavac).

Uskoro ništa više neće ostati od idiličnog spokojstva drevnog Zemuna.

Hitler ante portas!

SUSRET

Branko Abafi, najbliži moj školski drug, oduševljeno govori o nekom svom daljem roaku, Radici Kajgani u, koji je iz Slavonskog Broda 1938. godine došao da studira na Pravnom fakultetu Beogradskog univerziteta. Zaželim da me upozna sa njim.

Nekoliko nas, tog proleta, provodimo mnoge asove s Radicom. Nettremice slušamo njegovo tiho, ubrano, za nas nedostižno intelektualno, rezonovanje o toliko mnogo stvari o kojima smo pre toga naivno i sami mudrovali. Prvi put tada ujem i reći *Revolucija, klasna borba, socijalizam...* I neophodnost žrtvovanja, bezega se ništa ne može promeniti. Pominje knjige za koje ranije nismo bili. Sluša pažljivo kada mi govorimo, iako o svemu zna više nego mi. Pojmovi: rad, nauka, akcija, drugarstvo, hrabrost, dobijaju sada neki sasvim novi, uzvišeniji smisao. Prvi put ujem reći *Skoj*. Mnogo govorimo i o školi (ne valjda, dabome!). Zaprepaš uje me njegova skoro usputna opaska "Ko hoće da mu veruju kad osporava školski sistem mora, pre svega, da bude odličan u enik".

Prvi put, tu pred njim, po injem da se stidim svojih (slabijih!) školskih ocena. Potajno tražim i mu im se sa knjigama koje je pominjaо, da ne ispadne da sa mnom nema očemu da se razgovara.

VIZIJE

U zemunskom parku jedne hladne jesenje večeri 1938. godine Branko Abafi i ja rastajemo se od Radice. Odlazi, ne znamo kud, govori da ovek stiže dostojanstvo tek ako se bori za ono u što veruje "*bez obzira na žrtve...* Mi se ne možemo više sretati, biće možemo zajedno samo tako što možemo u estovati u istoj borbi". Kao da vidi, govori o neminovnosti Revolucije i o žrtvama koje će možda biti teže i veće nego što možemo i zamisliti. "Malo je verovatno da možemo sva trojica to preživeti..."

Veli anstveni trenuci zagledanosti u lepote i strahote vremena, iji tutanj, kao da ve ujemo. Vremena, koja i pored tihe jeze i nekog neodre enog - "slatkog straha", ose amo kao ono *pravo, naše vreme!* A to vreme, kao da se pouzdaje baš u nas...

Ko smo mi u njemu, treba tek da se utvrdi.

X

Zaista se više nikad nismo sreli. Radi a Kajgani (u logoru) i Branko Abafi(uratu, tako re iposlednjeg dana rata!) poginuli su. Naj eš e ginu najbolji - tada to još nisam znao!

ini mi se da ni danas - kada bih mogao ponovo da ujem ono što je Radi a tada govorio - to ne bi zvu alo sasvim naivno. Ako je u tome i bilo više vere nego znanja i iskustva - to samo zna i da je i takav put saznavanja, ili barem naslu ivanja, takode mogu .

PREKOR

Jovo Rada a, student Poljoprivrednog fakulteta u Zemunu moja je naredna skojevska "veza". Govori sa jakim akcentom (Crnogorac? Bosanac?), r avo je obu en, skoro pocepan. Toliko siromašan ili toliko nemaran?

Slušam ga, ne imponuje obrazovanjem ni re itoš u kao Radi a, ali zra i verom i toplinom. Nema odgovora na mnoga moja pitanja, ali se i ne pravi da sve zna.

Kažem mu (drhti od zime dok hodamo zemunskim kejom) da u mu doneti neki kaput. Zastane i pogleda me srdito: "Slušaj ti klinac, nisam ja prosjak, ja sam *revolucionar!*"

Posti en sam, ali skoro preplašen nedostižnom veli inom pripadanja *Revoluciji.*

PREDAVANJE

Jedne beogradske jesenje nedelje, 1939. godine (negde u tadašnjoj i sadašnjoj Ulici kralja Milutina), održaće se "zanimljivo političko predavanje". Iz Zemuna, da to ne propustimo, krećemo Branko Abafi, Branko Pešić i ja. Predavanje će održati Milica Topalović o njem imenu, a i prezimenu (žena socijaldemokratskog prvaka Živka Topalovića), nismo tada ništa znali. Ulazimo među prvima, trudimo se da budemo što bliže govorniku, da što bolje ujemo.

Milica Topalović završava predavanje, ubedljivo i reče: "Ko želi re?"... Branko Abafi već diže ruku da nešto pita ali - već uje prodoran ženski glas, negde iz zadnjih redova. Žučno osporava ono što je Topalović ka rekla... pominje reče i "oportunizam", "služenje režimu", "trgovinu interesima radničke klase"...

Zbunjeni smo! Ovo što sada govori ova mršuljava žena (Mitra Mitrović* - koju u tek kasnije upoznati) izgleda nam sada ubedljivije i mnogo bliže "našim" verovanjima. Uju se i povici odobravanja: "Dosta socijaldemokratske demagogije", zatim: "Živila Komunisti ka partijsku!"... Zna i *ovo su naši!* došaptavamo se me usobno nas trojica ...

Ubrzo nastaje metež - upada policija!

Da li zbog toga što su komunisti, koji su u stvari došli da razbiju zbor, uspeli da se brzo izgube, rađajući i intervencijom policije, ili zato što agenti nisu umeli da pohvataju "glavne", tek Branko Abafi i ja te smo no i agentima bili utešni plen i nas dvojicu privedu u obližnji,ini mi se "osmi", policijski kvart, valjda negde u obližnjoj Krunskoj ulici.

Odmah nas pretresu. Kod Abafija nađu u letak KPJ, ali na žalost i pismo našeg prvog političkog "mentorata", studenta iz Slavonskog Broda, Radice Kajganića, u kojem se ovaj nada da smo ostali okupljeni i pove-

* Mitra Mitrović. Rođena 1912. u Užici, koj Požegi. Završila Filozofski fakultet u Beogradu. Član KPJ od 1935, u NOB-u od 1941. Obavljala je neke dužnosti u ratu i nakon Oslobođenja. Prva supruga Milovana je ilasa.

zani, pa na kraju pisma (koje je bilo oprezno formulisano, iako nije poslato redovnom postom) toplo pozdravlja Tepavca, Peši a, Zali a, Šuvakovo a i ostale.

Abafi je bio divan, pošten, pametan i hrabar de ko, zanesenjak (više nego mi) i vrlo naivan, ak pomalo i smeten (tako e više nego mi ostali). Samo se time može objasniti što je sa takvim papirima u džepu, pošao na riskantan politi ki skup.

Najsnalažljivili od nas, Branko Peši *, moli agenta da nas pusti, pa kada vidi da ovaj lako može i njega da povede (što bi agent i u inio da je imao tri ruke), odlazi po ne ijem savetu kod jednog od organizatora skupa i preklinje ga, pla u i, da interveniše u policiji za njegove druge. Uverava ga da mi nismo komunisti, nego njihove pristalice.

Tako, i ovaj, profesor univerziteta(?), ubrzo stiže za nama u kvart, do ekan predusretljivim osmehom šefa policije, koji ga sa poštovanjem oslovljava imenom i prezimenom, kaže da e za njega u initi sve što može, ali: "Samo ako potvrdite da su to zbilja vaše pristalice" i pokazuje mu letak Komunisti ke partije Jugoslavije, prona en u Brankovom džepu...

Tu u našem prisustvu doga a se, za nas, živi dokaz "naše" teze o uzajamnom razumevanju izme u monarhisti kog režima i socijaldemokratije kada su komunisti u pitanju: "A, u tom slu aju, izvinite gospodine na elni e, to je onda druga stvar, mene su izgleda pogrešno uputili, molim vas oprostite, vi znate da ja nikad ne bih... Dovi enja gospodine na elni e..."

I ode, ne pogledavši nas.

Bilo nam je tada jedva nešto više od 16 godina.

* Branko Peši . Ro en 1922. u Zemunu. Sudionik NOB-a od 1941, lan KPJ od 1942. Obavlja brojne (vojne, politi ke i državne) funkcije. Dugogodišnji predsjednik Skupštine Beograda.

LEKCIJA

Uvode nas, ve prili no izudarane, u punu "skupnu" zatvorsku sobu, po zlu uvene beogradske "Glavnja e". Samo prvih nekoliko trenutaka, taj svet nam je izgledao tu .

"Pravi" politi ki zatvorenici odmah nas, prijateljski i efikasno ispituju - zašto smo uhapšeni, šta smo govorili na policijskom saslušanju, i odvode do jednog mlađi a koji leži na podu. On se smeši, prijateljski nam objašnjava, kratko i uverljivo, da ništa ne smemo priznati, naro ito ne, odakle nam taj letak: "Našli ste ga na ulici, niste znali šta piše... Ne e vam verovati - vrlo važno! Batina e sigurno biti, ali još više, ako po nete da priznajete. Uvek e misliti da znate više nego što ste rekli... Sve se može izdržati..."

Uveravanje postaje krajnje sugestivno ali i zastrašuju e kad mu, kasnije, prilazi neko da promeni obloge na nate enim i iskravavljenim tabanima.

Tako dakle izgleda to "dobro držanje pred policijom"!

"BORBA MIŠLJENJA"

Branko Abafi i ja, dan-dva kasnije, u kancelariji pospanog dežurnog policijskog inspektora Uprave grada Beograda, na Obili evom vencu. On zna, za razliku od nas, da u pristojno jutarnje vreme treba da nas pusti ku ama. Brankov otac, ugledni zemunski advokat i evangelisti ki sveštenik-amater, pokrenuo je sve svoje veze.

Agent, za pisa im stolom preko puta naše klupe, ita neke papire, eška se, nešto zapisuje, crta... Dosa uje se, drema mu se. Najzad, valjda da ne bi zaspao, progovori: "Sve mi je jasno, razumem da je socijalizam budu nost ovog pokvarenog sveta - i sam sam odrastao u sirotinji i nepravdi. Eto i vas decu možda su ovde i tukli."

Branko, na to, spremno pokazuje svoje i moje modrice... Dok agent

odgovara na neki telefonski poziv, Branko mi šapu e: "Ovo je, izgleda, neki dobar ovek!". Ja potvr ujem iako u to nešto manje uveren... Agent, kad spusti slušalicu: "Samo ne razumem zašto ste protiv našeg mladog Kralja i uopšte protiv Monarhije". U stvari, kaže, nema ništa protiv bilo kojeg politi kog uverenja, ali niko to, što se ti e Monarhije, nije dosad uspeo ubedljivo da mu objasni. A baš je pitao...

Mi pokušavamo, sve vatrene, da mu "objasnimo": da je Monarhija u službi bogataša protiv sirotinje, da je zbog toga 1929. godine kralj Aleksandar ukinuo Ustav i zaveo diktaturu, da e i mladi Kralj svakako to nastaviti, jer je u pitanju kapitalisti ki društveni sistem. On sporo i teško shvata, dodatno zapitkuje ono što je još preostalo da mu se razjasni. Na kraju glasno poziva, tako e dremljivog, dežurnog žandarma iz hodnika da i on uje, "iz prve ruke", zašto treba srušiti kapitalizam i Monarhiju.

Poslednje batine padaju toga ranog jutra i: "Marš ku i, balavci, vidim da emo sa vama još imati posla!"

AS SRPSKOG

Prvi (i poslednji) školski dan u zemunskoj Gimnaziji, posle izlaska iz zatvora a pre odluke ministarstva Prosvete o *isterivanju iz svih škola na teritoriji Uprave grada Beograda* (Zemun-Beograd- Pan evo). as "srpskog", profesora i pesnika, Dušana Muždeke.

"Tepavac i Abafi - izlazite pred katedru! Skidajte košulje, ho u da vidim da li je istina da su vas zaista tukli!"... Zatim, kad se uveri, pateći no: "Zemljo!... moju decu su pretukli žandari... moje najbolje ake!" (Nije bilo baš ta no, samo je Abafi bio odlikaš!)...

"Zapisujem vam odli nu ocenu iz srpskog, ho u da sa mojim peticama odete iz ove jadne škole!"

RAZREDNI STAREŠINA

Abin Vilhar, moj razredni starešina, pisac našeg udžbenika latinskog jezika, nekadašnji begunac iz katoli kog semeništa, nezainteresovan, kaže, za politiku, kao i za pedagogiju: "Ja u da vas u im latinski, sve ostalo se potrudite da nauite sami gde znate..."

Ulazim u njegov kabinet, ose am razumevanje. "Ne cenim ideologije, ali cenim one koji umeju da podnose žrtve za ono u šta veruju, pa makar to bila i neka ideologija. Bi e ti teško ak i ako ne nastaviš putem kojim si krenuo. Ne u da te savetujem, to valjda svi ovih dana ine, pomo i u ti koliko mogu..."

Dakle:

"Odlukom Ministarstva prosvete broj..., skladno odredbama *Zakona o zaštiti države* (!) i Zakona o srednjim školama, paragraf..., ta ka..., iskljuen si iz svih škola na teritoriji Uprave grada Beograda" (Zemun, Beograd, Pan evo). Evo ti ispisnica, imaš više slabih ocena nego što si mislio, imaš ak 'jedinicu' i iz veronauke, što e ti još više otežati upis u drugu školu. Iz latinskog imaš pet - od ju e!

Sad, da vidim u emu ti mogu pomo i: da u ti pisma za moje priatelje, *latince*, u nekoliko sremskih gimnazija. Neko e valjda pristati da te primi. Ne uspeš li i ostaneš li u Zemunu, dava u ti besplatno asove iz predmeta koje predajem. Zbogom!" Nežan osmejak i prijateljski stisk ruke.

Uspravljam se. Ose am da iskreno misli kada mi kaže: "Sad više nisi mali ak, ak i ako negde nastaviš da poха aš našu malu školu."

*

Sreo sam Vilhara posle rata samo jedanput, bio je tada profesor beogradske Klasi ne gimnazije i Vojne akademije. Zahvalio sam mu se za sve što je u inio za mene. Nasmešio se: "Ne sedam se daje sve to bilo baš tako kao što vi kažete".

Pre toga sam ga esto po nekom pozdravljao i molio da me poseti (bio sam tada sekretar, "ministar", prosvete i kulture SR Srbije). Do tog sluajnog susreta nisam ga video. Na žalost, nikad više, ni posle toga! Uputio mije, kasnije, jedno pismo naslovljeno sa "carissime" u kojem mi zahvaljuje za stan koji je najzad dobio, uveren (sasvim neopravdano) da ga je dobio na moje zauzimanje.

PUNOLETSTVO

Pred ocem i majkom, nekoliko dana posle odluke Ministarstva prosvete o isklju enju "iz svih škola na teritoriji Uprave grada Beograda" (Zemun, Beograd, Pan evo). Majka ose a da se sve promenilo, otac to kao da ne želi da zna.

Po inje strogo: "Sad, što je bilo-bilo, od sada e biti ovako: Nema više izlazaka iz ku e (možda samo nedeljom popodne do mraka), nikakva druženja, u enje ceo dan, kao u školi: ako treba plati emo i privatne asove..."

Ose am da odmah sve mora da se objasni: "Tata, ja sutra odlazim iz Zemuna".

Zapanjenost, re zaglavljena u grlu! Jasno je sada i njemu da se nešto krupno promenilo, istinski i neopozivo!

Muslim da sam tada postao punoletan.

UPIS

Sremska Mitrovica, oktobra 1939. godine. Primljen sam u gimnaziju posle uzaludnih pokušaja u Rumi i Sremskim Karlovcima.

Direktor je Milenkovi , "latinac", stariji ovek. Dva puta ita Vilharovo pismo, kolege latinca, pisca udžbenika latinskog, obavezognog i u ovoj gimnaziji. Ipak, nakon dužeg kolebanja, rešava da me primi ("samo zbog mog kolege Vilhara").

Rekao je da će škola odlučiti gde smem stanovati, saopštava mi da će i policija biti obaveštena o mom vladanju... Ali traži i da obe am, da u se naredne godine upisati u neku drugu gimnaziju.

Sekretar škole, neki Mom ilović, sitni avi režimski nadglednik, ljutit će što je u njegovom odsustvu direktor odlučio da me upiše, nemoći da promeni tu odluku, zove me, razgovara sa strogom i kakva odlikuje samo beznačajne ljudi. "Savetuje" mi da odmah sam odem iz Mitrovice, jer mi on "lično" jamči da ne uđe do ekati ovde kraj školske godine. Ako to i odbijem, garantuje da ne uđe i u stariji razred: "Ne bio ja Mom ilović", ponavlja nekoliko puta.

*

Pomenuto Mom ilović sledi i sam put video u oslobođenoj Lozničkoj po etkom oktobra 1944. godine, prolazeći ulicama, na konju, u oficirskoj uniformi. Kad sam sišao s konja i pozvao ga po imenu, za uđi, odmah me je prepoznao, i sledio se, uveren da ratnim grehovima, koje je (kako sam kasnije doznao zbilja nosio) ovaj susret zadaje odlučujući udarac. Moli me da mu se ne svetim!

Ohrabren povoljnim ishodom ovog slučajnog suočenja, kasnije je (šezdesetih godina), kad sam već bio republički sekretar za prosvetu, hvatisavo ističao: "Ministar Tepavac je bio moj ak!". A sedamdesetih godina prošloga sam u novinama daje Mom ilović, profesor Šaba ke Učiteljske škole (znao sam daje to taj isti) isteran iz službe zbog ljubavnih ponuda lepuškastim i enkama.

Crno-belo a istinito, kao u nekom ravnateljskom filmu!

PUCNJI

Branko Abafi, Ljuba Ljubinović i ja (družimo se za vreme ferija, nakon prošlogodišnjeg isterivanja iz škole) odlazimo zajedno na veliki skup radnika i omladine u Košutnjak, 8. septembra 1940. godine. Iz-

mešani smo sa masom prisutnog sveta, mahom omladinaca, radoznalo pratimo priedbu i kratke govore, pevamo svi zajedno "revolucionarne" pesme, ose amo zanos zajedništva i neku nejasnu ali skoro fizi ki jaku uzajamnu pripadnost.

Odjednom komešanje! Pristiže nekoliko kamiona iz kojih iska u žandarmi, raspore uju se "u strelce" i kre u prema nama. uju se povici: "Ne bežimo!"... Najsmeliji hvataju kamenice sa obližnje željezni ke pruge... Žandarmi se približavaju... sledi glasna komanda: "Puške na gotovs!"... Masa se komeša, mnogi ve beže, ali se ve ina samo ugiba, odstupaju i po koji korak. Neko vi e: "Drugovi, ne bežite, ne smeju nam ništa ako ostanemo zajedno!"...

Posle komande "Pali!, grmne prvi plotun. Zastrašuju e fijukanje pušanih metaka oko glave tada sam, valjda kao i ve ina drugih, prvi put uo i zauvek zapamtio. Ipak, najhrabriji ne odstupaju, bacaju kamenice prema žandarmima...

Ali sada sve postaje strašnije: opšti metež, jauci, a zatim pani ni glasovi: "Oni ubijaju"..."Pomozite, ranjen sam!"... I najzad, najstrašnije: "Drugovi, ovaj je de ko mrtav!!!"...

Pesma "Padaj silo I nepravdo..." sasvim je utihnula, ose am muninu u stomaku i nesavladi strah! Zapanjen sam hrabroš u onih koji ni sada ne beže, ose am kamenicu u ruci, i ispuštam je, nesposoban da je upotrebim, i bežim, teše i se što nisam jedini me u onima koji priznaju strah, napuštaju i borbu. Bežimo, sada ve svi, odvajam se sa jednom grupom prema Žarkovu, prikupimo se kasnije, nekako, i mi iz Zemuna.

inilo mi se, ak do Zemuna, da svaki policajac vidi odakle dolazimo i da jedino nas još nisu uhvatili.

Tiho, ve kasno no u, ulazim u roditeljsku ku u, odsutno pratim porodi ne razgovore, nesposoban za uobi ajene šale, sav koncentrisan da niko ništa na meni ne primeti...

Dugo ne mogu da zaspim, razo aran sam sobom, obeshrabren nesavladivom razlikom izme u surovih prizora borbe i romanti nih pri a o njoj.

Dva dana kasnije, na beogradskom Novom groblju, kre emo se u velikoj masi od više stotina mladih ljudi, koji su došli na pogreb srednjoškolca Branka Petruševi a, pognulog u Košutnjaku. Guramo se - po zadatku - oko hrabrog govornika, maturanta, popularnog skojevskog aktiviste, Brace Bjeli a, koga treba telima da zaštitimo od policijaca, kojih izgleda kao da ovde ima više nego nas. Sa neopisivim strahom strepim od ponovnog pucanja. Preslišavam se po stoti put u šta to ja verujem i o ajavam što ta vera ne uliva više snage i hrabrosti.

Svaki korak toga dana bio je strah. Teže bi mi bilo samo da sam odustao da po em. Bilo je re eno: "Nek po e ko ho e i sme!"

OCENA

Pismeni iz latinskog (zapravo *popravak pismenog*), desetak dana na kon po etka školske godine u Mitrova koj gimnaziji, 1939. godine. Kor pulentni profesor latinskog, Puhar ulazi u u ionicu i s vrata pita: "Ko je dobio pozitivnu ocenu?" (obi no je iz pismenog elom razredu delio sve slabe ocene).

Ustajem. Zove me da sa sveskom do em pred katedru. Uzima svesku, precrtava njegovom rukom napisano "vrlo dobar- 4" i dopisuje kru pnim slovima "slab-1". Vra a mi svesku i pita, u nagloj tišini, da li mi možda nešto nije jasno. I pre mog odgovora dodaje polagano, ljutito, obra aju i se i meni i razredu istovremeno: "Kod mene komunisti ne mogu dobiti više od jedinice".

I kao što bog ili avo ho e, jedna od kerki profesora Puhara je postala komunist i u ratu aktivan saradnik NOP-a. Udalala se posle rata za

partizanskog prvoborca i generala KOS-a, Jeftu Šašica. Na jednoj od prvih posleratnih prvomajskih parada u Beogradu (valjda 1945. godine) dobio sam mesto na tribini za srednjevažne funkcionere, medu kojima sam, iznena en, ugledao i profesora Puhara. (Mesto mu je sigurno obezbedio mo ni zet.) Ugledali smo se sa odstojanja, ali niko od nas dvojice nije pokazao želju da se sada tu prepoznamo.

STARATELJ

Upis u VII. razred gimnazije u Beloj Crkvi (Banat) u jesen 1940. godine prošao je uz teško e, ali ipak uspešno. Prema školskim pravilima moram da na em *staratelja*.

Posle nekoliko neuspelih pokušaja, starateljstva se najzad primio neki gospodin Gojkovi , opštinski službenik (zajedno sa ženom 300 kg.) i obilno nudio savete gde mogu na i "sobu (i 'kost') za samca", rukovode i se kulinarskim, ali i ženskim kvalitetima stanodavki i hraniteljki, koje sve od reda poznaje i šeretski opisuje.

Nije me ina e gnjavio, nije me proveravao, potpisivao je sve što se traži od staratelja, nije se ak mnogo brinuo ni kako mi je, sem kako mi se dopada hrana i doma ica u obližnoj ku i gde sam se smestio.

Prilikom nužnih, retkih poseta, nervirao se što vidi da ne umem da vodim njemu omiljene razgovore o jelu i ženama. Razo aran je, kaže, mislio je da su komunisti pametniji. Pa još dobar ak! "Ti, budalo, izgleda i ne znaš da je tvoj gazda na vojnoj vežbi i da si ve mesec dana potpuno sam u ku i sa frau-Lujzom i da te je 'za to' i primila i hranila, nezahvalni e!"

BEZ "VEZE"

Obe ane skojevske veze u Beloj Crkvi ili se nisu javljale ili su bile odviše retke (mitrova ki robijaš, Sava Mun an, i njegova sestra Stanka,

kasnije Veselinov), ili su bile sasvim neupotrebljive (sekretar partijske "elije" u susednom selu Kruš ici, vrlo prijatan ali pri prost ovek). Nikad, ni pre ni kasnije, nisam bio usamljeniji i samostalniji u "Pokretu". Neki uspesi i sve gluposti, bili su isklju ivo moji.

Po injem sve ono što sam nau io u srednjoškolskom pokretu u Beogradu, Zemunu i Sremskoj Mitrovici. Okupljamo se, maštamo, upuštamo se u akcije (isklju ivo školske). Sa nama je sve više mladi a i devojaka ak i onih nema ke nacionalnosti.

Našu delatnost sa simpatijama, ali sa razumljivog odstojanja, prati nezaboravni, voljeni profesor "levi ar" - Subot , koji je ve imao velikih neprilika sa režimom.

Sa suprotnim motivima, nadzire nas i uprava škole, a dosta primetno i provincijska, dokona policija.

DOBROVOLJCI

Evropska i jugoslovenska drama, marta 1941. godine. Beogradske demonstracije i "Dole Trojni pakt!", "Bolje rat nego pakt!..."

Uz odjeke beogradskih demonstracija i porast borbenog raspoloženja srpskog (ina e malobrojnijeg) stanovništva Bele Crkve, raste drsko i ratoborno ponašanje ve inskog nema kog življa.

Danas može izgledati neverovatno, ali ulicama te banatske palanke nedaleko od rumunske granice, marširali su uniformisani (crne uniforme sa srebrnim dugmadima) i u ete raspose eni Nemci, pevali nacisti ke kora nice (uo sam ih, dakle, i pre nego što su ih u Zemunu pevale nema ke ete nakon okupacije). U dvorištima nema kih ku a (i ja sam stanovao u jednoj od takvih) no u se, tobože tajno, vežba, s oružjem, u manjim grupama, uz glasne nema ke komande, koje sam tako e kasnije mesecima slušao na zemunskim trgovima i ulicama. Vlast sve to dabome zna, ali ne sme ili ne e išta da ini. Pove ana poli-

cijaska pažnja se, me utim, ose a za ono što radimo mi, deca - srednjoškolci.

Odjek beogradskih demonstracija ("Dole Trojni pakt!", "Braniemo zemlju!") dopiru i do nas. Masovno se javljamo u obližnju kasarnu, tražimo i dobijamo puške! Nemam nikakva uputstva da li tako treba da inimo, nema ih o igledno ni vojna vlast od svojih starešina. Uju se optužbe da je naše javljanje u dobrovoljce *delo komunista*. Traže da prokažemo i eliminišemo komuniste me u nama! Bunimo se, negodujemo. Neko vojno lice, samostalno ili po uputstvu, dopušta da ponesemo puške ku ama, a da se javimo u kasarnu kad nas pozovu. Tako se i u "mojoj" nema koj ku i nalaze, pod oružjem, po nekoliko "naših" i nekoliko "njihovih". Ali i dalje se u tivo pozdravljamo jedni s drugima "Dobar dan", kao da je pred nama neka nova scena zapo etog pozorišnog komada, a ne ve neizbežni rat.

Sre em moga "staratelja" na ulici, zove me i pita poverljivo: "Jel' mogu e da ni do sada nisi onu Lujzu, budalo!?".

Prvi dani aprila 1941. godine. Škole su raspuštene. Onima koji nisu Belocrkvaci, saopšteno je da odmah odu svojim ku ama. A nama "dobrovoljcima" - da više ne dolazimo i da odmah vratimo oružje kasarni. (Na Nemce se to, dabome, ne odnosi, oni ga odande nisu ni uzeli!)

BOMBARDOVANJE

Ponovo sam u Zemunu.

Zora, 6. april 1941. godine.

Budi nas zloslutna buka bombarderskih eskadrila. Pojurimo prema prozorima; mnogo ih je, nailaze u jatima, srebre se na prvom jutarnjem suncu, izgledaju kao igra ke. U rat do sino niko nije verovao, ak ni mi koji smo govorili da je neizbežan.

Po inje i ne prekida se tutnjava eksplozija, dižu se ogromni dimni stubovi nad Beogradom. Buka aviona, koji nadle u u talasima, nadja ava tutnjavu naše protivavionske artiljerije, ije dejstvo, retko i neuverljivo, obeležavaju dimne kuglice oko neprijateljskih aviona, ali kao da ni jedan nije pogoden. Kratka borba nekoliko jugoslovenskih "lovaca" od kojih skoro svaki, posle kraeg vremena, u dimu i plamenu pada prema zemlji. Sve dokazuje da smo ušli u veliki rat i da smo ve po eli da ga gubimo.

Ubrzo iz Beograda nailazi zaplašena, zaprašena gomila sveta sa decom, zavežljajima, korpama, mnogi zavijenih i krvavih nogu i glava.

Bolje rat nego pakt!, mislim, sad je došao da prebroji svoje pristalice. Strah kao da se još ne oseća, samo po etak ne ega sudbinski velikog i neopozivog. Pominje se, ali ne sa mnogo vere, da će Sovjetska Rusija krenuti da nas brani. Neko više: "Vojvoda Peštanac napreduje prema Sofiji!"

Malo ko veruje, ali nada je potrebniha nego istina...

OKUPACIJA

Nemci su paradno umarširali u Zemun. Bezbroj ih je, zaposeli su sve kasarne, sve škole pa i našu Gimnaziju. Bu ni su, impozantno organizovani i korektni do miroljubivosti. Zemunski Nemci presrećni, skoro svi već u foksdoj erskim uniformama i još uvek pitomi.

Izgleda kao da sve i nije baš tako strašno kao što se mislilo da će biti. Tek, neko donese neku vest o streljanjima, na što opet neko drugi odmahuje rukom: "Izmišljotine!"

Desetak dana docnije neko donosi fotografije (iz Pančeva, i mi se): na duga koj fudbalskoj prečki, desetak obešenih! Prvi put - na oštrog fotografiji - vidim iskežena lica, na stranu zakrenute glave, isplaženih jezika... Odmazda za neku negostoljubivost prema "finim" okupatorima, ili možda osveta za neku akciju na kakve smo se i mi već spremali.

Nama i oko nas još niko ne preti, ali neizvesnost je tim dublja što ugroženost nije toliko li na, koliko opšta. Zašto nije došla istoga dana, zajedno sa Nemcima, bilo bi bar jasnije šta nas eka.

NEMAC

Zemun, maja 1941. godine.

Verovali smo da medu nema kim vojnicima "mora biti" ("i to ne malo") komunista. Treba ih samo na neki na in prepoznati i sa njima uspostaviti vezu.

Jedan omladinac iz Gornje Varoši saopštava mi da je "iz prve" našao jednog takvog! U inilo mu se da je, onako, "radni ki tip" iako je ak imao i neki niži oficirski in... Pošao je, kaže, za njim prema ukovcu i zviždukao "Internacionalu", pa kada je i Vili (tako se zvao) prihvatio zviždukanje iste arije, rekao mu, na srednjoškolskom nema kom jeziku, da je "Hitler nicht gut", i saopštio mu "radosnu vest" da su zemunski omladinci svi komunisti i da je kod nas sve organizovano za borbu protiv fašizma.

Ne mnogo manje naivni, ali u Pokretu odgovorniji, Branko Afabi i ja pošli smo, u zakazano vreme, da se upoznamo sa tim Vilijem i da, ako je zbilja takav, zaslužuje da ga "preuzmem", s obzirom na zna aj koji on može imati za naš "dalji prođor" u redove nema kih komunista u Hitlerovoj Armiji.

Za divno uđo taj Vili je zaista bio antihitlerovac (dokaza e se to) i zaista radnik - doduše, ne komunist nego socijaldemokrat, ali nas je odmah razo arao ocenom da su skoro svi uniformisani Nemci hitlerovci i da bi nas svaki pokušaj sli an ovome koji smo u inili prema njemu, odveo ravno na streljanje, te da se ne šalimo glavom da tako nastavimo.

Nismo sasvim zanemarili njegovo upozorenje, iako smo zaključili da se više i ne može očekivati od jednog "socijaldemokrata". Ipak dobrodušnost i antinacizam doti uogled su mogli biti provereni, jer je stanovao u Gornjoj Varoši, u kući jednog našeg omladinca koji je takođe posvedio da je Vili "neki jako dobar čovek".

Od njega smo Branko i ja saznali da njegova jedinica, kao deo velike vojne formacije, kreće u Poljsku odakle će, kako je on rekao (znao ili nisuo), sigurno krenuti u napad na Sovjetski Savez.

*

Ne znam, ne se am se, da li smo tada tu informaciju nekome preneli i da li bi ona negde mogla i dopreti, a pogotovo da li bi bila primljena kao ozbiljna i korisna - ali za nas je tada to, da predstoji nemačko-sovjetski rat, bilo toliko normalno, očekivano, ali i željeno, da je ono što je rekao više bilo potvrda naših nadanja, nego neka važna novost. Se am se da smo se toj informaciji obradovali kao podatku da će Hitler za kratko vreme biti oteran iz Jugoslavije dejstvom *nepobedive Crvene armije*, koja samo eka će spase i nas i celu Evropu od fašizma.

Otišli smo jedne večeri na zemunsku železničku stanicu (onaj sretni nalaza nema kog antihitlerovca, Branko Abafi i ja) u vreme polaska nemačkog vojnog sastava kojem je Vili pripadao i sa njime se u pričaju srda no pozdravili, primajući i kao potpuno normalnu njegovu, šapatom izrečenu, izjavu da neće pucati na Crvenu armiju i da će se u prvoj borbi predati.

*

Daje neko slučajno snimio taj srđa ni rastanak na zemunskoj željezničkoj stanici po etkom juna 1941. godine, ne bismo posle rata nikome mogli da se opravdamo za tu epizodu naše dirljive bliskosti sa hitlerovskim oficijerom.

VRENJE

Juli 1941. godine.

U Srbiji se ve po elo pucati. Zna enje re i *partizan*, koja se po eli javljati, znaju samo komunisti. Zemuncima je (mnogima, mislim veini) vest o po etku borbi u Srbiji izgledala neverovatna, nekima ak i neugodna. Zar sada kada je ve sve završeno, a Nemci baš i nisu tako neprijatni, da ih neko izaziva... Šta e nekoliko "hajduka" kad se cela vojska predala. Sve im to više izgleda kao neodgovorna provokacija, nego neki patriotski in. Ve ina i ne misli da bi *ustanici* mogli biti neki drugi, ve samo *etnici*. Naj eš e se pominje Košta Pe anac u raznim herojskim verzijama (baš onaj koji je me u prvima po eo da sara uje sa Nemcima, ak kažu, i pre nego što su došli!).

*

Evo nekoliko potpuno zaboravljenih pojedinosti iz onoga vremena (april, maj, jun 1941. godine) pre nema kog napada na Sovjetski Savez:

Nema ki ("umetni ki") film u zemunskom bioskopu veli a saradnju i istorijsku povezanost nema kog i ruskog naroda i vojske. (Ne pamtim naslov.) Susre u se tako u filmu, pošto su podelili Poljsku 1940. godine, Nema ka i Sovjetska armija... "Ura!" i sa jedne i sa druge strane, nema ki i sovjetski vojnici, zagrljeni, zajedno pevaju rusku pesmu "Volga, Volga", a zatim opet zajedno i neku nema ku. estitaju jedni drugima uspehe u borbi protiv "zapadne plutokratije".

Ili: eta Nemaca maršira glavnom ulicom Zemuna i peva (dabome na nema kom) "našu" pesmu "Crven je istok i zapad...", svakako sa nacisti kim tekstrom.

Ili: neki ovek (svakako, zašti en sovjetskim pasošem) ide ulicom sa crvenom trakom oko rukava na kojoj krupnim irili nim slovima piše: "CCCP". Krišom smo išli za njim da ga makar za trenutak razgledamo. Koliko smo mu zavideli!

Sve se tih godina moglo menjati, samo naša vera u Sovjetski Savez - ne!

ARHIVA

Impozantna zgrada Poljoprivrednog fakulteta u Zemunu postaje tako e nema ka kasarna. U suterenu fakulteta, nalazile su se studentske klupske prostorije gde su ostale, zaboravljene, nesklonjene, zidne novine, kako one poslednje tako i nekoliko ranijih "brojeva" u smotuljcima. Kad se videlo da se u zgradu useljava nema ka vojska, neko se setio da bi za Nemce i policiju potpisi ispod lanaka naro ito onih koji direktno pozivaju na borbu protiv fašizma, mogli postati policijska poternica.

Ratko Aleksa (Dalmatinac, lan Partije, tadašnji student tog fakulteta) objašnjava mi ta an raspored prostorija i mogu nosti ulaska u zgradu, kroz dvorišne prozore zgrade. Me utim, Nemci ve zaposedaju zgradu, postavljaju stražu, doduše samo ispred a još ne i iza zgrade...

(Ne znam zašto nije bio odre en neko ko bolje poznaje zgradu i prostorije. Ili zašto mi barem neko od njih nije bio pridodat. Sigurno je samo da nije bilo posredi ne ije "izvla enje", to se tada nije doga alo me u aktivistima, pogotovu ne me u komunistima.)

Tako sam se, sre om, u kratkom trajanju, našao sam sa Nemcima u njihovoј kasarni. Dobro je ipak što se tom prilikom nismo i li no upoznali.

Smotuljke sam sakrio na tavan dvorišne zgrade u Tvorni koj ulici, gde smo ranije stanovali. Tako e, sre om, ni to, izgleda, niko od brojnih stanara nije primetio.

*

Posle rata sam našao, nedirnute, prašnjave smotuljke tamo gde sam ih ostavio i predao ih tadašnjem Univerzitetskom komitetu u Beogradu.

Jednom sam ih i video na posleratnoj izložbi o aktvnosti studentkog pokreta u Beogradu i Zemunu.

VEST

Rano jutro u Zemunu, 22. jun 1941. godine

Okupatorski *Radio Beograd*, iz jednog stana pored kojega prolazim, glasno i dramatično prenosi "najnoviju vest da su *nema ke trupe danas, 22. juna, u ranu zoru otpo ele opšti napad na Sovjetski Savez....*" Prese an (ni danas se toga ne stidim), kao na krilima, žurim da prvi obrazujem što više *naših....*

Gotovo je, svi verujemo, za najkraće vreme videemo i Crvenu armiju, dolaze Sloboda i Socijalizam.... Ne samo kod nas, nismo mi sebe ni, sloboda i socijalizam celoj Evropi, elom svetu!

Toliko smo tada bili deca... I ne samo mi, deca.

POLAZAK

Krajem jula 1941. godine polazimo iz Zemuna "u partizane" nas trojica zemunskih skojevac: Ljuba Ljubinović, Milan Marić (Mare) i ja.

Ne znam ko je i zašto baš nas odabrao. Za sebe znam da je jedan od razloga mogao biti što se neko iz policije raspitivao za moje ponašanje, imajući u vidu da sam 1939. godine bio isključen iz Gimnazije "zbog komunizma". (Me utim, ni mene, ni druge koji su istom prilikom i po istom osnovu isključeni iz škole, u to vreme niko još nije uz nemiravao.) Tek, ja sam se spremio i uz razumljiva odvraćanja i strahovanja u porodici, pošao sa propisanom najnužnijom opremom, na zakazano mesto u Beogradu, kuda se tada još moglo slobodno prelaziti.

*

Pamtim taj odlazak kao upe atljiv podatak o visokom stepenu tadašnje naše organizovanosti. Nismo strahovali od Nemaca, jer oni sami nisu još sve kontrolisali, nego od agenata beogradske Specijalne policije, koju su oni već angažovali, a koja je dobro poznavala komunisti i aktiviste i metode.

Pošli smo u isto vreme ali ne zajedno, našli u Beogradu onoga koji nas je morao sa ekati, dobili tada obaveštenje kada da budemo na peronu beogradske Železničke stanice, u koji vagon da uđemo (opet svaki posebno), koga treba da sledimo kada taj bude sišao sa voza (sišli smo u Ralji), da zatim pođemo za ovekom sa kojim se on bude pozdravio. Bio je to, na naše iznenađenje, jedan pravoslavni sveštenik, koji je zatim pošao, a mi za njim, u selo i zadržao se kod poslednjih kuća, posle ćega smo, prema uputstvu, mi produžili stazom koja je vodila dalje izvan sela. Idući tako još nekih kilometar-dva, izašao je pred nas iz šumarka ovek sa puškom, koji nas je poveo dalje, sad već svu trojicu zajedno.

Ubrzano smo saznali da se odred u koji idemo zove "Kosmajski" i da je jedna njegova eta, u kojuđemo se uvrstiti, udaljena samo nekoliko asova hoda. Iznenadilo nas je što ta eta, koju smo najzad našli, broji samo sedam-osam boraca i ima samo četiri puške; dađemo, dakle, biti bez oružja, dok ga ne steknemo... Kazali su nam da se koristimo samo nadimcima a komandirajuće "Marko" odmah nam je odredio partizanska imena: Mari u "Crni", Ljubinovi u "Plavi" a meni "Beli", što mi je ostao nadimak u toku celog rata, pa dugo i u potonjem miru.

ini mi se da bih mogao da nabrojam skoro sve tadašnje borce te, Prve ete Kosmajskog odreda, i ja sam prava imena kasnije saznavao. Bili su to: uro Mešterović, lekar, "španski borac", Dejan Popović, lekar, Raos... takođe lekar (da li i on "španac"?), Marko Solomunović, pravnik (komandir), izrazito nevojni ki tip - više je li io na učitelja nego ratnika, Edo Daviđić, student iz Beograda, neki Ivan (ili Anton) Fratrović, pekarski radnik, višegodišnji (mitrova ki?) politički robijaš,

Boris Baruh - ve tada poznati beogradski slikar, jedan seljak (Sava, iz sela Parcana), Maks Štern, student medicine, posle rata poznati beogradski psihijatar (promenio prezime u Šterni). Eta je, kad smo mi stigli, još živila u strahu za sudbinu Druge eta istog Odreda, koja se tek nekoliko dana posle opkoljavanja Kosmaja, probila iz obru a u nekom drugom pravcu. Pokazalo se, uskoro, da je i ta Druga eta strahovala daje Prva, posle intenzivne pucnjave u toku opkoljavanja i probijanja, velikim delom stradala. Me utim, obe su bez gubitaka (samo dvoje lakše ranjenih) uspele da se, uz kratku borbu, svaka svojim pravcem, probije iz obru a, i da se kasnije sretno sastave.

Opkoljavanje Kosmaja bila je vrlo organizovana i možda prva ve a nema ka operacija protiv prvih partizanskih jedinica u Srbiji. Pokazalo se, kao i mnogo puta kasnije, na drugim podru jima, da je opkoljavanje (*obru*) vrlo skupa, spora i neefikasna forma vojne intervencije protiv partizanskih jedinica, iako su je Nemci dugo, u toku celog rata, više puta uporno ponavljali...

Odred se brzo pove avao, brojao je do kraja avgusta više od 200 boraca. Najbrojniji su bili mladi muškarci, beogradski studenti, srednjo školci i radnici, ali je bilo i nekoliko desetina žena. Najbrojniji su, dambome, bili Srbi, relativno brojni Jevreji, bilo je Bosanaca, Dalmatinaca i Makedonaca, ali i dva *prava* Nemca, desertera (u mojoj eti bio je jedan od njih, zvali smo ga Milan, po imenu nedi evca koga je razoružao i naterao da ga dovede do nas). Kad smo mi stigli u Odred, skoro svi borci bili su lanovi Partije ili SKOJ-a, da bi kasnije bili u ubedljivoj manjini. Komunisti ka partija je bila vrlo popularna i poštovana, mnogi su želeli da joj se pridruže. Ali, Partija je bila kadrovska i strogo selektivna. Za prijem u nju trebalo je mnogo dokaza o ideološkoj bliskosti i, iznad svega, dokazane spremnosti na žrtvu.

Sve što sam doživeo tih prvih dana bilo je: koncentrisani izraz smisla i zna aja partizanske borbe, koju sam u toku narednih nekoliko godina doživljavao i u mnogim drugim krajevima zemlje. Ose anje uzvišenosti

ciljeva, moralna i ljudska istota, organizovanost i spremnost na žrtve, inili su onu unutrašnju snagu pokreta koji je, tako zapet, mogao da izdrži sve ono što ga je kasnije ekalo. Kao deak i zanesenjak, nisam tada ni pomiclao da bi moglo biti druga ije. Bilo je, razume se, kasnije, i druga ijih pa i suprotnih iskustava, ali sam ih doživljavao samo kao nedopuštene izuzetke.

Tada sam saznao, i nikada nisam zaboravio, da je cilj nedeljiv od sredstava kojima se borba služi. I kada god je kasnije ta "moja borba" tražila, nametala i pravdala druga ija sredstva, koja su se nekada prelamala i nad mojom glavom, ona ipak nije obesnažila osnove na kojima je jedino mogla da bude velika i uspešna. Treznio sam se, ali se nisam pokolebao, pogotovu nisam pomiclao da odustanem! Ni svojim, ni tu im postupcima u tome vremenu, danas ne bih pripisivao apsolutnu istotu i neporočnost. Tvrdim samo da tada, ni drugi, ni ja sam, nismo morali da inimo i govorimo bilo šta što bi bilo suprotno ljudskoj, patriotskoj i bora koj savesti.

Identifikacija oveka i Pokreta mogla je da bude potpuna!

"STRELJANJE"

Doveli su nekog oveka (rekli da je "belogardejac"), koji je, kažu, dojavljivao podatke o ljudima iz svoje palanke, na osnovu kojih su neki pohapšeni pa zatim, valjda, i poubijani. Nisam se li no uverio da je kriv ali sam duboko verovao da niko od ljudi koje sam u pokretu upoznao ne bi izmišljao ne iju krivicu, pored tolikih koji su stvarno bili krivi.

Morao je, dakle, biti ubijen, ali u datim okolnostima nije se smela uti puška; Zna i - hladnim oružjem! Bio je vezan, znao je šta ga eka i oseao je da se naša žustra rasprava, koja se vodi desetak metara od njega, odnosi na njegovu sudbinu. Ko e i kako da ga ubije postao je nerešiv problem! (Tada nas je bilo već, valjda, dvadesetak u eti.)

Komandir Marko: "Ko se javlja dobrovoljno?"... Niko!

Seljak iz Parcana: "Ja još nisam ni Nemca pod oružjem ubio, ne u da mi ovaj 'naš', vezanih ruku, bude prvi!"

Jedan od lekara: "Ja sam došao da le im, a ne da ubijam".

Profesor iz Beograda: "Svaku vojni ku zapovest mogu da izvršim, ali ovu ne!"

Fratrovi , radnik-robijaš: "Mislite da je za radnika ono što nije za gospodu intelektualce. E pa i ja sam gospodin, iako sam radnik!"

Tre i glas: "Možda injekcija".

Lekar: "Ovo malo što imam namenjeno je da spase tri ranjenika, a ne da ubije jednog izroda".

Iznenada, kao maljem po glavi, ujem: "Možda neko od ovih momaka!?" (Tu se podrazumevalo - i neko od nas trojice novodošlih. Srce mi je zalupalo.)

Najzad, spasonosni glas komandira Marka: "Ne dolazi u obzir! Ne dam da momci budu ubice pre no što su i postali borci".

Diskusija se nastavila i sutradan.

Tre eg dana nam je pobegao!

SKRETNICA

Napad na železni ku stanicu i nema ki vojni transport u Ralji (početak septembra?) 1941. godine bio je jedan od najorganizovanijih vojnih poduhvata u kojima sam u estvovao na po etka rata. Znao se svaki detalj operacije, mesto svakog borca u njemu, razra eni svi mogu i obrti i sva mogu a iznena enja, ak je i svaki borac pred polazak dobio uredno spremlijen zamotuljak suve hrane. Mislim da je za to presudnu zaslugu imao jedan bivši jugoslovenski viši oficir (Vujanac?), koji je tada bio na elnik štaba, sada ve znatno brojnijeg, Kosmajskog odreda.

Posle rata sam saznao da je napad predvodio Ko a Popovi *, tada komandant Kosmajsко- posavskog odreda, koga tom prilikom nisam video.

Sve se doga alo kako je bilo i predvi ano. Voz je izašao iz tunela, ušao u stanicu i pošto je napadnut, pokušao je da se vrati u tunel, ali je iza voza ve bila minirana pruga a ispred Ralje, prema Beogradu, miniran mali most. Zato se voz morao vratiti u stanicu i ponovo se našao pod našom vatrom, na koju su Nemci iz voza odgovarali ostro, ali nasumce, u mrkli mrak.

Nalazio sam se u "Golubovoj" (partizanski nadimak) desetini koja je zauzela skretni arsku karaulu (u krugu stanice, u pravcu Beograda) i pred kojom se u toku toga vozanja napred-nazad, kompozicija najzad zaustavila. Odstojanje izme u nas i vagona bilo je samo metar-dva. Ne znam koliko je u zamra enom vagonu ispred nas bilo Nemaca, koji su ili bili zbunjeni ili "neraspoloženi" za borbu, tek pucanja je bilo manje nego za vreme manevrisanja voza.

Ali, kada je ve bio dat ugovoren znak za povla enje, preplašeni skretni ar, koga smo uvali u prostoriji, rekao je da na tavanu karaule ima nekoliko pušaka !!!

To ve "Golub" (radnik iz Beograda, ime mu nisam znao) nije mogao da zanemari. Zar da jednostavno odemo i ostavimo puške na domak ruke, kad u "šumi" imamo boraca bez oružja ?!

Krajnju nelagodnost, blago re eno, osetio sam (valjda ne samo ja) kada je Golub rekao da nema povla enja dok ne skinemo te puške. Tavanski otvor je visoko iznad nas, vatra naših se utišava a vatra iz voza poja ava... ali, kod Goluba nema popuštanja i mi, pošto merdevina nema, stavljamo neki sto ispod tavanskih vratnica, pa na sto stolicu pa na nju još jednu... pa se ne ije noge izgube u mraku tavana. Zatim se traži lampa ili sve a... Posle (male "ve nosti") spušta se jedna, pa druga,

Ko a Popovi . Ro en 1908. u Beogradu. Diplomirao filozofiju na Sorboni. Ian KPJ od 1933. Španjolski borac. Komandant Prve proleterske brigade. Komandant Druge armije. Na elnik Generalštaba JNA. Jugoslavenski ministar vanjskih poslova. Potpredsjednik SFRJ.

pa tre a puška (zar moramo baš sve poneti!), nakon ega sledi Golubovo pitanje, da li je sve dobro pretražio, jer skretni ar, kaje se, ali priznaje da treba negde da bude i etvrta puška i verovatno nešto municije...

Divio sam se Golubu i tada u skretnici, a zavoleo sam ga još više kada smo, ne znam ni kako, pod paljbom zamakli i to svi na broju, iza prve uzvišice.

PRIJEM

Komesar odreda Jerkovi razgovara, kao što je tada bio obi aj, sa svakim novoprdošlim borcem. Pogotovu sa onima koji dolaze mimo "veze". Takav je jedan i golobradi pekarski šegrt, po govoru sude i, sa juga Srbije ili Makedonac.

- "Ko si, odakle si, šta si..., zašto ho eš u naše redove?"
- "Da se bijem protiv Nemci i komunisti" - odlu no izjavljuje golobradi pridošlica.

Komesar se promeškolji:

- "Pa mi smo komunisti!"
- "Jel!? (iznena eno)... A vi li se bijete protiv Nemci?
- "Da".
- "Pa toj te pitam! Ono - komunisti, nacisti, masoni,,, ionako ne znam šta mu do e!"

KURIR

Polovina septembra 1941. godine.

Komandir Marko Solomunovi zove me i pita - imam li kod sebe

neke li ne isprave. Imam, kažem, samo gimnazijsku " a ku knjižicu" sa kojom sam došao iz Zemuna. Dvoumi se da li sa takvom legitimacijom sme da me pošalje u Beograd. Ne pita me, da li smem! Ali, razmišlja, glasno: golobrad si, neupadljiv, Zemunac... Može!

Dakle: "Obu i eš civilno odelo, sesti na voz u Ripnju. Pištolj, smotuljak papira ("Ne sme pasti u tu e ruke! Ni ti, a pošta pogotovo!"). Adresa: Kotež Neimar, Ulica kraljevi a Tomislava broj (?)... Traži eš Marka Solomunovi a (poverava mi da je to njegov brat, po kome je svoje ime Anaf, zamenio za Marko)..., sa eka eš koliko treba..., done eš njihovu poštu i natrag istim putem. Doveš eš, ako treba, koga ti budu poverili, ovamo u odred".

U drumskoj kafani u blizini Barajeva (u jednoj sporednoj prostoriji) razmenjujem sa nekoliko nedavno pridošlih boraca: kaput, akshire, košulju, cipele... Poslednja provera mog izgleda, dvojica boraca u pratnji - put do Resnika. Veza na ena, no enje u nekoj vinogradarskoj ku i (omanjoj vili) iznad željezni ke stanice.

Sve veze funkcionišu besprekorno.

U prepunom vozu, gužva seljaka i gra ana: korpe, koferi, zavežljaji... ali i nekoliko uniformisanih lica. Ispod kaputa brižljivo pokrivam zamotuljak sa poštrom i pazim da se neko slu ajno ne nasloni na predmet (pištolj) koji mi je sakriven ispod kaputa, s druge strane.

I ve odviknut od kretanja me u civilima, strahujem kao da svako ko me pogleda, prime uje pušku na mojem ramenu, od koje se, do ju e, ni za trenutak nisam razdvajao.

BEOGRAD

Septembar- oktobar 1941. godine. (Dolazio sam nekoliko puta.)

Prvi dolazak - predata pošta. U stanu su (ove oj vilji) - od onih koje

sam tu prvi put sreo a posle rata prepoznao: Spasenija "Cana" Babovi *, Ljubinka Milosavljevi "Srpskić", Blagoje "Mihajlo" Neškovi **, Mitra Mitrovi ...

Do ekuju me srda no ali ipak i sa blagom primesom nelagodnosti. Jasno mi je da prigovaraju Odredu što šalje golobradog momka u strogo sakriven punkt Gradskog (tada i Pokrajinskog) komiteta Partije. U stvari - što ja tada nisam ni slutio, a što možda ni u Odredu još nisu znali kad su me slali - u brižljivo sakrivani politi ki štab Ustanka u Srbiji.

Raspituju se kako je u odredu, koliko nas ima, kako je ko od onih njima poznatih, kakve smo akcije preduzimali poslednjih dana... Da li samo da saznaju, ili mene da provere?

Pitaju da li sam pazio da me neko ne prati kad sam ulazio u zgradu i imam li gde da boravim, dok ne budem krenuo nazad. Kažem da nemam i ose am da je ponovo nešto nelagodno. Ali, nema druge, moram ostati da no im kod njih. Sad je ve i meni jasno da ovde ne mogu boraviti. Izgleda da mi ipak veruju, i sutra e me predati na vezu nekome drugom. Detaljno me upu uju na na in i raspored spuštanja u sklonište (dobro maskirani, uski silazak ispod stepeništa) ako do e do uzbune u toku no i.

Na sre u, najviše moju, no je protekla mirno. O igledno su se oni mnogo više dopali meni, nego ja njima.

Ujutru su mi rekli da treba da ostanem nekoliko dana u Beogradu da bih poneo poštu i poveo nekoliko ljudi u Odred. Predaju me na vezu oveku koji me upu uje da se odmah prijavim na kurs nema kog jezika,

* Spasenija "Cana" Babovi . Ro ena 1908. u Lazarevcu. Tekstilna radnica. Ian KPJ od 1928. Na V. zemaljskoj konferenciji u Zagrebu 1940. izabrana u CK KPJ. Narodni heroj.

** Blagoje Neškovi . Ro en 1907. godine u Kragujevcu. Završio Medicinski fakultet u Beogradu. Ian KPJ od 1935. Španjolski borac. Jedan od organizatora ustanka u Srbiji 1941. Na osniva kom kongresu KP Srbije 1948. izabran za sekretara. Nakon 1952. godine napustio sve državne i partijske funkcije i posvetio se znanstvenom radu.

sa sedištem u Igmanovoj palati (koji ne u poha ati) ali gde u dobiti papir da sam primljen kao izbeglica iz Zemuna. Dan-dva kasnije predaje mi dosta uspešno falsifikovanu izbegli ku legitimaciju sa fotografijom skinutom sa moje a ke knjižice.

Legitimacija koju sam tada dobio, omogu avala mi je kretanje na relaciji Beograd-Zemun, što sam kasnije iskoristio da predem u Zemun kad više nisam mogao da se vratim na Kosmaj. ("Legitimaciju" sam sa uvao do danas.)

*

U knjizi: "Tajta vile na Kotež Neimaru", objavljenoj pedesetih godina, porodi ni vlasnik vile, dr. Marko Solomunovi , koji je ceo rat preživeo sakrivaju i se u toj zgradi, pominje - pošto smo se posle rata prepoznali - i dolazak Mirka Tepavca u vilu, u jesen 1941. godine.

SUSRET

Slede i dolazak u Beograd, desetak dana kasnije.

Gužva na tramvajskoj stanici kod "Mostara". Svako nešto tegli, guraju se seljaci i gra ani, žene vuku decu i mukom ih ubacuju u prenartan tramvaj. Jedva i sam ulazim me u poslednjima. Tako je, mislim, sigurnije nego peške po ulicama mada medu putnicima ima i uniformisanih.

U toj gužvi, iznenada, primetim i jedno poznato lice! Odakle ga poznajem? Gledamo sa kratkog odstojanja istim naporom, i on mene i ja njega. Setimo se, izgleda, obojica istovremeno: mehandžija barajevske kafane u kojoj sam se preobukao u civilno odelo! On se, vidim, ve obra a žandarmu koji je nekoliko koraka od njega. Sve je jasno i više nema šta da se eka. Sre om, nisam daleko od vrata i sa rukom na pištolju koji mi je za pojasom iska em iz tramvaja dok se još nije potpuno zaustavio. Žurno grabim ulicom pored današnjeg BGZ-a. Kad ujem za

sobom povike, potr im iz sve snage paze i više ko je predamnom nego ko je iza mene.

"POVLA ENJE"

Jedna (od dve) višespratne zgrade u tadašnjoj Ulici kralja Aleksandra (danasa Bulevar Revolucije br. 61), pred uglom kod Pravnog fakulteta. Penjem se na tre i(?) sprat zgrade gde treba da sretnem nekoga ili nekolicinu, sa kojima u se upoznati i saopštiti im vreme i mesto polaska u Kosmajski odred. Pred samim vratima stana zastajem, iznena en glasnim govorom više lica, iza poluotvorenih vrata. Ve na prvom korkaku, ugledam, sre om samo ženu (doma icu) izbezumljenog lica, kada me je ugledala.

Dakle, tu je policija!

Odmah natrag... Prvo žurno, zatim, prisetivši se da sam na ulazu u zgradu prošao pored jednog oveka, usporim korak na zadnjem stepeništu i nastavim, mirno, skoro polagano, iako sa gornjih spratova ve dopire vika koja se o igledno na mene odnosi...

Trenutak odluke: pištolj u ruku i u desni džep... Povici sve ja i, vi u nekoga, na primer "Vlado!". ovek na ulazu uje viku i polazi gore. Pitam ga: "Jeste li vi Vlada?"... "Da", odgovori..."Zovu vas hitno gore." On projuri pored mene, a ja, jedva zadržavaju i mirni hod, naglo ubrzam, im sam zašao iza ugla.

PREPOZNAVANJE

Kraj septembra(?) 1941. godine. Boravim ve nekoliko dana u Beogradu po kurirskom zadatku. Izlazim iz Nuši eve ulice na Terazije. Zaprepasti me neo ekivani prizor: red obešenih ljudi na železnim tramvajskim stubovima!

Malaksalost u nogama. Ve sam pomalo navikao na ratne prizore, a opet toliko uzbu enje! Prolazim kao i ostali, prividno mirno kao da sam to ve video, ne zaustavljam se kao ni ostali. Ipak prelazim pogledom preko svakoga od njih.

Prepoznajem, na jednom stubu obešenog sredove nog oveka koji je pre desetak dana došao u naš Kosmajski odred, sa kojim sam svoje "gojzerice" lamenio za njegove cipele, koje imam na nogama.

On, me utim, sada visi bos.

EKANJE

Po zlu uveni beogradski agent specijalne policije Doka Kosmajac oboleo je i nalazi se u bolnici. Neki naši ljudi u bolnici (lekar, bolni ari?) ubi e ga, usmrtiti (valjda nekom injekcijom) i brzo se skloniti, a ja u ih odmah odvesti u Kosmajski odred. Nekoliko dana ekanja bez pravog smeštaja (rekao sam da mogu da se postaram za smeštaj i no ivao sam u to vreme mahom kod tetke u ulici Gospodara Vu i a, a ponekad u dvorišnoj zgradi današnje "Politike", u krevetu Slobodana Macure, jednog od ljudi na koje sam tada bio upu en, Iana Partije, koji je u štampariji radio no u i spavao danju, kada sam ja odlazio).

Kosmajac je tada ostao živ, a nekolicina Jevreja, koje je tako e trebalo da odvedem u odred nisu pošli, veruju i nekim, verovatno namerno lansiranim, "pouzdanim" informacijama da e se obustaviti dalje deportovanje Jevreja.

Moj se povratak ponovo odlaže, ovog puta zato što se odred suviše udaljio od Kosmaja. Prodavci novina uzvikuju "Slobodno Vreme". Na naslovnoj stranici itam krupna slova preko svih stubaca "Rostov je pao!" Crvena armija je, verujem naivno, rešila da još dublje namami Nemce u dubinu teritorije Sovjetskog Saveza? Ali dokle? Da to nije ve "preko plana".

Moja beogradska "veza" prenosi mi poruku Cane Babović da je najbolje da se privremeno vratim u Zemun ako me tamo policija nije tražila. U Beogradu su u estale "provale" na sve strane. Pomišljam da možda strahuju i da bi, ako budem uhapšen, mogao pomenuti vilu na Kotič Neimaru.

SLABOST

Zemun, novembar 1941 - avgust 1942. godine.

Skup omladinaca u tesnoj, sirotinjskoj, sobi Jovana Vukmirović a u Radničkoj ulici. Dobijam pre sastanka šapirografirani tekst "Vesti" (i-tanjem ili prenošenjem vesti inače su uvek po injali sastanci). "Vesti" obično po inju novostima sa Istočnog fronta, preuzetim od Radio-Moskve i "Slobodne Jugoslavije".

Voleo bih da danas vidim tekst baš tih "Vesti" ako je negde sa uvan. Da li je onaj koji je sa radija "hvatao" te vesti slobodnije interpretirao tekst, ili je on zbilja tako i glasio. (Zna se da su "Radio Moskva" i "Radio Jugoslavija", barem po etkom rata, izbegavali prave informacije sa istočnog fronta, jer su bile nepovoljne.) "Radio Moskva" je dugo zadržavala pažnju slušalaca na monotonim vestima o prebacivanju plana proizvodnje u preduzećeima i kolhozima... Od ratnih vesti preovladivale su one koje se ti u pojedinačnih primera junaštva crvenoarmeđaca i masovnih zločina okupatora.

Po evo sam da itam prisutnjima "Vesti sa fronta". Po se anju: "Nema koga fašisti ki avioni izvršili su danas masovno bombardovanje Leningrada. U susret daleko brojnijim nema koga bombarderima poletela je sovjetska Omladinska eskadrila. U toku ogromne borbe oboren je 35 nemačkih bombardera"... Zatim, itajući nastavak teksta, skoro gubim dah... (zašto nisam ranije pročitao da izbegnem vidljivu uzbudljivost... Ovako svi sada vide da sam slabiji kao i oni). Nastavak je po-

razan: "Ni jedan sovjetski pilot-omladinac nije se vratio u svoju bazu"
- jedva završavam re enicu. Neki su plakali.

Svi smo u tom trenutku ginuli, u istoj toj eskadrili.

VRDANJE

Prole e 1942. godine. Stevan Duki "Crni"*, sekretar Sreskog komiteta Zemuna, zakazuje mi sastanak na Kalvariji. Temeljit ovek, snažan i strog... Saopštava mi, kratko i direktno, odluku Komiteta da mene odre uju da likvidiram Valtera Filipovi a, šefa zemunske (ustaške) policije (koji ina e stanuje stotinjak metara od mesta gde smo se sastal)... Ti si, kaže, iskusniji u rukovanju oružjem od drugih koji bi došli u obzir. Pratili smo, njegovo kretanje, obi no se kasnije uve e vra a ku i, bez oružane pratrne, na eš e sa ženom. "Poznaješ li ga?", pita. "Li no ne", kažem, ali dodajem - strahuju i da e to izgledati kao izvla enje - dobro poznajem njegovu ženu, a isto tako i ona mene.

Za dva - tri dana sasta emo se, kaže, ponovo. Done e mi pored pištolja koji ve imam i još jedan, ve eg kalibra, da ga pregledam i uvezbam rukovanje.

Sastajemo se posle nekoliko dana. Kaže: "Zaboravi, odredili smo drugoga za tu akciju". Stid me je, ali mi je lagnulo! Ve sam nebrojeno puta, i u snu i budan, sanjao kako ja pucam, a njegova žena, Mira Pataj, s kojom sam se do rata u gimnaziji esto sretao, vi e: "Nemoj, Mirko!".

Duki kao da je sve to uzeo u obzir!

*

Filipovi je, pred svojom ku om, ubijen desetak dana kasnije, sa neko-

* Stevan Duki "Crni". Ro en 1920. u Rogozu, Gradište, u Srbiji. Tekstilni radnik. Sudionik NOB-a od 1941. Nakon povla enja partizanskih snaga iz Srbije, po nalogu Partije ostaje da radi ilegalno u Beogradu, pa u Zemunu. Uhapšen 1942. i podvrnut najstrašnjem mu enju. Nije progovorio. Mu itelji su na kraju inscenirali njegovo samoubojstvo. Narodni heroj.

liko revolverskih hitaca. Pored njega je tom prilikom bila i pomenuta Mira Pataj.

AKCIJA

Bolestan sam. Temperatura skoro 39. Dolazi "Cvikeraš" (Marko Nikezi¹) "da me nešto pita". Komitet je primio pouzdano obaveštenje iz "Ikarusa" (fabrike za remont nemačkih ratnih aviona) da će, sutra od jutra, jedan dosad prikriveni ustaški saradnik pokazivati policiji naše aktiviste. Pokazivaće - zato što većini ne zna ime, a prepoznaće ih i pokazati policiji, jer zna za njihovu delatnost, pošto su naši bili sa njim neoprezni i poverovali u njegove antiustaške izjave. Oni kojima je davao novane priloge i njija imena zna, već su obavešteni. Međutim, još je gore što se ne zna sigurno na koga sve može pokazati...

Ako potkazivaće do sutra ujutro ne uklonimo, već i u broju naših aktivista morati izostati sa posla, pa će već samim tim biti obeleženi. Veliki deo naše brojne organizacije u fabrici će biti, ili pohapšen, ili potpuno onemogućen!

Traži da samo predložim nekoga od aktivista za koga pouzdano verujem da će hteti i smeti da ga većno likvidira.

Uopšte, sve je vrlo komplikovano... Pa sad i to što sam ja bolestan (tada sam na neki način bio odgovoran za oružane akcije zemunskog Skoja). A mora se raditi munjevito, policijski će je od devet uveče. Zna se gde stanuje, ali i to je vrlo nepovoljno! Stanuje u blizini firme "Mozzer", a to je "Francstal" - isto nemački kraj. Marko misli da počeve i Branko Plešačić (tako će Jan Gradskega komiteta Skoja) učuju hrabrost ne sumnja, ali zna da nije više an oružanim pothvatima, a sem toga, kao tako će zaposlen u "Ikarusu", lično ga poznaće, zna i gde stanuje, ali ga ovaj može prepoznati i imenovati, ako prezivi napad...

¹ Marko Nikezi, "Cvikeraš". Rođen 1921. u Beogradu. Član KPJ od 1940. Sudionik NOP-a od 1941. Jugoslavenski ambasador u više zemalja. Ministar vanjskih poslova SFRJ. Predsjednik CK SK Srbije. Smijenjen u obraćunu s "liberalima" 1972. godine.

Nabrajam nekoliko imena i predlažem glavnog izvršioca (ime mu ovde ne u pomenuti). Marko se slaže, odmah e ga poslati na sastanak sa mnom na zemunskom groblju. Ja samo treba da mu dam uputstva i oružje, za toliko moram ustati iz kreveta, jer je o igledno da kratko vreme ne dopušta drugi izbor.

Na groblju nalazim "mog" oveka (od malena smo se ina e dobro poznavali i družili, iako sada u Pokretu nismo bili direktno povezani). Saopštavam mu zadatok, dodajem i da e imati još dva pomo nika. Neprijatno sam iznena en što on, koga sam ina e smatrao iznimno hrabrim (što se i pokazalo u više prilika), nije spremjan da se primi zadatka. Naprotiv, moli me da ga izostavim... Pri tome, ini mi se kao da ose am i prigovor: "Mene šalješ tamo gde ti ne bi smeо". Na moje, sada ve ne samo iznena enje nego i vidno razo arenje, kaže odre eno: "Razumi me, Beli, ne smem!"

U ono vreme, za razliku od docnjeg, nisam umeo da opravdam ni svoju ni tu u neodlu nost... A uznemirio sam se i dodatno jer su bila nemilosrdno stroga pravila ilegalnog pokreta! On ne e u tu akciju a sada zna organizatora i u esnike. Da to kažem Marku, nelagodno mi je, kao da ga "tužim". Tako e, ja sam ga predložio, pa je sramota da toliko ne znam koliko se može ra unati na ljude koje predlažem. Zato sakrijem taj podatak (tada i od tada), sastanem se uve e sa Ple ašem i još jednim drugom, po emu u akciju, i kratko vreme posle policijskog asa, sa pove anim rizikom zbog izgubljenog vremena, izvršimo zadatak, pucaju i oko pono i usred nema kog kvarta u gornjem delu Zemuna!

*

(Dodatno je važna okolnost bila i to što nismo znali ko bi - od eventualno uhapšenih i u policiji zlostavljenih - mogao nešto da kaže o jednom našem izuzetno važnom suradniku, lanu Partije (Nemac, Hrvat ?) zaposlenom u personalnom odelenju "Ikarusa", koji je pribavljaо vrlo pouzdane lažne legitimacije, koje je koristilo samo nekoliko najvažnijih

zemunskih i beogradskih ilegalaca, a koje su omogu avale slobodno kretanje i posle policijskog asa, jer je fabrika radila danono no. Bio je izuzet iz sastava partiskske urganizacije u preduze u i "na li noj vezi" samo, valjda, sa Duki em ("Crnim") i Nikezi em ("Cvikerašem"). Takvom se legitimacijom za bezbedno kretanje po NDH poslužio i Svetozar Vukmanovi ("Tempo") i supruga starog Ivana Ribara i ne znam ko još. Nisam mu znao ime ni tada ni kasnije, ni sudbinu posle Oslobo enja, ali znam da nije otkriven do kraja rata, niti je policija ikada uhvatila nekoga sa takvom legitimacijom.*

PEDAGOGIJA

Veliki pano - *mapa Isto nog fronta*, u centru Zemuna, kraj tadašnjeg bioskopa "Korzo". Uredno su se, svakih nekoliko dana, dodavele strelice nema kog napredovanja prema Moskvi i Lenjingradu. Propaganda - tako smo to nazivali veruju i (i govore i) da nije istina da su Nemci ve toliko daleko stigli u dubinu SSSR-a, iako je istina da "tek što nisu" ako još nisu, ipak, bila i nama o igledna.

Ako gra ani Zemuna jedno jutro ugledaju crnu farbu, razlivenu preko tih strelica, možda ne e ni verovati da Nemci tako brzo napreduju kroz Rusiju, jer pola Zemuna tuda prolazi svakoga dana. To emo, da kle i uraditi.

Sitna akcija, poduhvat za po etnika, kakvog ja i odabiram me u brojnim pripadnicima zemunskog Skoja, spremnih za akciju. Dakle, uzmi "ceger" u ruke (kao, pošao si na pijacu rano ujutro, malo je još prolaznika u to vreme), otvorenu kutiju sa crnom bojom prekri krpom, jedan brzi potez, crna farba se razliva po mapi, a ti mirno nastavi hodom, bez tranja, do obližnjeg ugla, a onda u zavisnosti od situacije hodom ili trkom.

* Svetozar Vukmanovi "Tempo". Roen 1912. u Podgoru, Cetinje. Pravnik. Iban KPJ od 1933. Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu 1940. izabran za lana Centralnog komiteta. Sudionik NOB-a od 1941. Obavljao visoke funkcije. Narodni heroj.

Ne se am se imena "sretnog dobitnika" tog "lakog" zadatka. Ali znam da je morao biti jedan od po etnika. I da e biti dobro da se na em u blizini kada to izvede, da se on ohrabri a ja na licu mesta uverim u ishod akcije.

On kre e, zastaje (to mi se ne dopada, vidim da izgleda sumnjiv pre nego što je nešto i po eo), zatim se zbumjeno vra a prema mestu gde smo se rastali. Sustignem ga, uzimam mu "ceger" iz ruke (pedagogija) i da mu ponovo ne pri am kako se to radi - prospem boju (više, do duše, na južni nego na severni deo fronta, jer je boja bila guš a nego što sam mislio)..., produžim do Dubrova ke ulice i zatim jedva na em mog kandidata za junaka, da mu vratim "ceger" i o itam lekciju.

Dok su prvi Zemunci otkrili novosti na "zemunskom" Isto nom frantu, a pogotovu dok su to konstatovali Nemci, prošlo je podosta vremena. Sakupljalo se mnogo radoznalog sveta i još ih je više o tome govorilo. (Tek sam tada i sam shvatio zna aj efekta koji je akcija izazvala.)

Kasnije je ta mapa mrljana na isti na in nekoliko puta uz, razume se, mnogo ve u opasnost po one koji su to izvodili. Najzad je ak uspostavljeno i policijsko osmatra ko mesto na balkonu preko puta, pa je i posle toga mapa još jedanput osvanula zabrljana...

*

(*Od svega što sam u Zemunu u inio za vreme rata, ovaj moj "podvig" neuporedivo je eš e pominjan a nije pominjan niko od onih koji su to isto posle mene u inili, pod mnogo težim okolnostima i uz neuporedivo e i rizik.*)

Latini kažu: "Kad dvoje u ine isto - nije isto!".

"POSETA"

Agent zagreba ke policije (prezime ili nadimak - *Car*) nalazi se ve vreme "na radu" u zemunskoj policiji. Za razliku od mahom ama-

terskog sastava lokalne ustaške policije, Car je zagreba ki policijski profesionalac. Stanuje u Gajevoj ulici u blizini zemunske bolnice. Li no je u estvovao u zverskom mu enju Stevana Dukica, sekretara KP. Kada je nedavno bio uhapšen i ubijen batinama, nije priznao policiji ni svoje pravo ime.

Zadatak je poveren Vojislavu Nanovi u "Gandiju", Dragana Rajnprehtu "Švabi" i meni. Iako hladna oružja ne dolaze u obzir, "Gandi" i ja smo ipak, pored pištolja, poneli i neke alatke koje je on zamislio i nabavio (za slu aj potrebe nasilnog prodora u sobu) i zbog kojih, da sve to prikrijemo, nosimo mantile (juni, sun ano, toplo jutro, da nas je neko "nadležan" ovakve primetio, hapsio bi nas ve zbog izgleda). Iako ja rukovodim akcijom, Nanovi prednja i u režiji našeg nastupa. Uspešno je falsifikovao koverat sa štambiljem policijskog redarstva u Zemunu koji e poslužiti, dabome ne da njega (Cara) prevari, nego gazdaricu, da nas pusti u stan..

ekamo na ulici, davno je ve prošlo sedam asova, a njega još nema! Zaklju ujemo da je, verovatno, ovog puta došao ranije ku i, i da je bolje da odmah u emo u stan nego da se i dalje muvamo po ulici.

Zvonimo... Otvara gazdarica. Po njenom zaprepaš enju konstatujemo da ni malo ne li imo na ono što glumimo. Ulazimo u stan, dajemo znak gazdarici da uti. Vremena za oklevanje nema i mi upadamo u - praznu sobu!

Nije još tu - zna i sad e do i! Zamolimo ženu da nam oprosti što emo njenog prinudnog podstanara ovde ubiti im se pojavi, a njoj savetujemo da - kad se to završi - iza e pre nas i opravda se da nije bila kod ku e kad se sve dogodilo. Videlo se da nije uverena da e se spasiti na taj na in, ali ionako više ništa nije zavisilo od nje. Mislim da je, sirota, tada više strahovala za njegov život, nego što bi i sama njegova mati.

Osam asova prošlo, skoro ve i devet... Više ne vredi ekati, domaćica tako e potvr uje da je on do sedam sati uvek u krevetu. To zna i

da je nastupilo nešto nepredvi eno ili (strahujemo mi) da je možda nešto otkriveno.

Izvinjavamo se, kažemo joj da je i za nju bolje da nikom ništa ne govori i odlazimo. Zati emo na ulici vernog i (mogu zamisliti koliko) izmu enog od ekanja, Rajnprehta na stražarskoj trasi i, posle preobuke, saopštavamo posti eno da akcija nije izvršena!

*

Ne znam staje sa stanodavkom bilo posle toga doga aja. Njoj je, danas nije jasno, bilo tada teže nego nama. Znali smo samo daje taj "Car" odmah sutradan napustio Zemun i vratio se u Zagreb a da, mene sigurno, žena nije pomenula, iako meje možda prepoznala. Ne znam ni kako se pravdala, jer mene po tom osnovu, policija nije tražila, niti tu epizodu pominjala kad sam nekoliko meseci kasnije bio uhapšen. Možda je jednostavno rekla da su ga dvojica iz Ureda tražila, a on proverom zaklju io da je to moglo biti samo ono ega se i bojao.

MAJKA ABAFI

Majka, Stanislava Abafi, Poljakinja, emancipovana, obrazovana, i po svojoj odluci posve ena samo porodici i deci. Otac, Ciril Abafi, Slovak, ugledni zemunski advokat, amaterski evangelisti ki sveštenik, istovremeno ak i poglavar te Crkve za Srem.

Sinovi: Branko, jedan od najboljih u enika zemunske gimnazije i najbliži moj školski i ratni drug i prijatelj. Dve godine od njega mladi Janko, ugledaju i se na starijeg brata, postao je, kao još maloletan, lan zemunskog Skoja, ve prvih dana nakon nema ke okupacije. Kada je J^edne no i, avgusta 1942. godine, u stan porodice Abafi policija upala da uhapsi Branka, on je, iako od ro enja slabog vida, uspeo da, skokom ^{sa} sprata pobegne na ulicu i iste se no i nekako prebaci na Ratno os-trvo> a zatim i prepliva Savu kod Kalimegdana, te se posle mnogo muka ⁿajzad priklju i Šumadijskorn partizanskem odredu.

Mladi sin Janko nije preživeo. Ja sam ga, slučajno, poslednji put viđeo, beznadežno teško ranjenog, na volovskim kolima, negde u Semberiji (marta?) 1944. godine. Majku je teško pogodila njegova pogibija ali se ponadala da će joj ostati makar stariji sin Branko, koji je već nekoliko dana nakon oslobođenja Zemuna došao nakratko da vidi roditelje. Na žalost, nekoliko nedelja kasnije i Branko Abafi, tada već komesar bataljona, poginuo je u etni koj zasedi, između u Kraljeva i a ka, na putu do susednog bataljona svoje brigade koja se spremala za Sremski front.

Otac, Ciril, neutešno depresivan zbog gubitka sinova, skoro je, nekoliko godina kasnije, u hladni novembarski Dunav, ne rekavši pretходno ni reći, ni supruzi ni prijateljima. Spasili su ga slučajni oevici i ostao je, nesrećan, da živi još nekoliko tužnih godina.

Tako se borila za oslobođenje, i na kraju zauvek nestala cela zemunska, poljsko-slovačka porodica Abafi. Ostala je samo spomen ploča na gospodskoj kući i advokata Cirila Abafija, koja i danas svedoči da je u toj kući, u centru okupiranog Zemuna (Magistratski trg 14), na samo stotinjak koraka od gradske policije i okupatorske vojne komande, juna 1941. godine održano ustaničko savetovanje organizacije Skoja Srbije, sa dvadesetak učesnika iz Beograda i Zemuna, koji su se u strogim razmacima vremena, u toku dva dana sakupili, savetovali, i bezbedno razišli. Nad sigurnošću skupa bdeli su, pored roditelja Abafi, i njihovi sinovi, koji nisu ni bili učesnici skupa održanog u njihovoj kući. Ostala je samo spomen ploča na zgradi i obeležja na zemunskom groblju.

Savetovanju su iz Beograda prisustvovali vode i funkcioniери Skoja: Ljubinka Milosavljević "Srpskinja" i Dragi Stamenković. Prisustvovao je i sekretar CK Skoja Jugoslavije Ratko Mitrović, koga je kasnije uhapsila Nedićeva specijalna policija. On je pokleknuo u torturi, i spričao je skoro sve što je znao ali, na sreću, ništa nije rekao o zemunskom savetovanju, što bi, da je rekao, sigurno koštalo života celu porodicu Abafi.

*

Verna žrtvi svojih sinova, Majka Abafi je, neprekidno i neumorno radila u Crvenom krstu, brinula za siromašne i unesre ene. U de jem obdaništu, koje je posle Oslobo enja ponelo ime "Bra e Abafi", sa ose anjem neizmirenog duga prema svojim sinovima, negovala je i hranila siromašnu i napuštenu decu, prala prozore i patose u obdaništu koje je nosilo ime njenih sinova.

Brankovi prijatelji - a daleko najviše školski drug i saborac njenih sinova, Branko Peši , koji je više godina bio gradonačelnik Zemuna, a kasnije i Beograda, brinuli su s poštovanjem o roditeljima braće Abafi. Više puta sam ih i ja pose ivoao, iako službom obično udaljen od Zemuna...

*

esto sam se pitao, šta lije Majka Abafi ose ala, kada se, mnogo puta posle rata po humanim poslovima sretala sa majkom Tepavac, ija su sva etiri sina, posle svih užasa rata i stradanja, ipak ostala u životu. A svaki susret je nanovo morao zaboleti, što njeni sinovi nisu!

HAPŠENJE

No 12. avgusta 1942. godine.

Oko deset sati noću, zvono na vratima. U stan ulaze dva agenta u pratnji jednog uniformisanog policajca.

Uhapšeni smo, uz nalog za pretres stana koji su površno i obavili (poneli su roman "Mati" od Gorkog, Travenovu "Trozu", levi arski antisopis "Naša stvarnost" i valjda još ponešto što im je izgledalo "sumnjivo"). Glavni agent nije bio siguran da li, osim mene, treba da povede mogu brata ili oca (slična su im imena) pa je, posle kolebanja, rešio da povede obojicu. Nisu mi branili da se odvojam (da pregledam džepove)... Uz sve to, dva agenta pratilo je samo taj jedan zemunski "crni

policajac" (folksdoj er), koga je i naš otac znao kao pristojnog oveka, a on se tako, izvinjavaju e, i ponašao.

Na dohvati ruke mojoj majci bio je moj pištolj, koji je ona sakrivala kad ga ja nisam nosio. Trebalо bi samo da joj dam znak, koji bi ona razumela i prema kojem bi, kakva je hrabra bila, sigurno i postupila. Ali sam znao i koliko je od toga strahovala, jer bi potezanje oružja, makar ga ja i ne upotrebio, sigurno bio kraj ostalog dela porodice...

Prizor u policiji: skupini od više desetina ljudi, te no i privedenih, priklju en sam zajedno sa bratom (Radoslavom) i ocem (Radivojem). Sad sam i uveren da hapšenje nije usledilo zbog *provale* jer vidim, i sada se zajedno sa bratom Radom uveravam, da ovde nema nikoga ko bi mogao teretiti bilo mene, bilo njega, tako e lana Partije sa kojim, me utim, u Pokretu nisam bio spojen ni istim poslovima, ni istim "vezama". To što ovde ne vidimo nikoga od naših aktivista potvr uje moje pretpostavke. Dakle, dobro je što nisam pokušao da bežim, samo bih osudio na nevolju oca (koji ne bi mogao pobe i ni kad bi hteo, jer je bio hrom) i brata sa kojim se u tim okolnostima nisam mogao ni o emu dogоворити.

Nismo, me utim, znali ono što je bilo najvažnije: toga je dana u Zemun stigla ekipa zagreba ke ustaške policije, iz sastava "Pokretnog prekog suda" (tada sa sedištem u Vukovaru) i odmah, da bi imali od ega da po nu, naredili da se privedu svi koji su tih dana bili hapšeni pa pušteni pošto nisu bili ozbiljnije tere eni ili nisu ništa priznali.

Odjednom, žamor privedenog, preplašenog sveta, naglo prekida prodoran glas dolaze eg iz susednog hodnika: "Jeste li doveli Tepavca?". Zatim posle kratkog objašnjavanja sa agentom, koji ga o igledno obaveštava da su ovde trojica... "Ma, Tepavac Mirk a" - zagrme još glasnije.

Sad ve ništa više nije bezazleno.

Grabe me, odvode u jednu prostoriju na spratu. Da više ne bude nikačkih iluzija, islednik se isceri trijumfalno: "Zar je mogu e da smo te

MOJ DRUGI SVETSKI RAT I MIR

tako lako uhvatili... Sedi, pri aji sve što znaš o Partiji i Skoju". Pokušavam, naivno: "Od svega što ste pomenuli, priznajem da sam više godina bio aktivan u zemunskog SOKO-la, ako ste na to mislili..." "JeF se ti to meni podsmevaš, budalo balava!"... Da sve postane konačno i neopozivo užasno: "Odgovaraj što te pitam, a pre svega, kaži gde si ju e smestio tvoga 'Cvikeraša' ?"

Zavrteo mi se u glavi policijski ured, Zemun, ceo svet! Kako je to mogao saznati?... Mrak, nikakvog odgovora, nikakve prepostavke... možda sve znaju... sve, odavno, oduvek! Ose am užasno preokretanje itave slike o sebi, svetu, svemu...

Dakle, to je taj aš!... Sad je ostalo samo ono, znaš, kako smo toliko puta govorili (nisam ni mislio da bi moglo biti tako iznenadno i tako užasno): "držanje pred neprijateljem... I utanje po cenu života!"... Kad bi ovde sada od mene tražili samo život, kako bih ga dao, hrabro i dostojanstveno, kao u romanu... Ali znam da je ovo tek strašan početak. Kroz šta sve od sada treba, mora, da se prođe! Gde je biti kraj?

"Slušaj, šmrkavac, uzalud trošiš moje vreme. Pomoći u ti da shvatiš kako stoji stvar: Dakle, ti si ju e negde smestio tog tvog 'Cvikeraša' i on sada spava. Policijski je aš, i makar do sedam ujutro, on ne e saznati da smo te uhvatili i ne e se skloniti. Do tog aša ti eš nam re i gde je, i dotle eš još biti živ, to ti obe avam, makar da više ne eš li iti na sebe, i sve eš mi re i... Budalo, ja sam Nikola Franceti *, veteran zagrebačkih antikomunističkih policije, znam kako se iznauju priznanja... nisam zemunski po etniku sa kojim ste godinu dana lako mogli da zaslužujete priznanja za "dobro držanje pred klasnim neprijateljem"... Ajde, "Beli" (zna, dakle, ak i moj nadimak u organizaciji!), po ni odmah da pri aš, zuri mi se, što više prije to manje batina, ti si mi noć jedini posao... Govori, ili u te predati onima kojima u zabraniti da te išta pitaju, ak¹ kada budeš molio da progovoriš... Od svega ostalog trenutno odu-

Nikola Francetić, brat Jure Francetića, komandanta zloglasne "Crne legije".

stajem, sada samo reci gde spava taj 'Cvikeraš', kakva mu je funkcija, koje ime i prezime".

Malo kasnije, posle vike i ponovnih divlja kih udaraca: "Ovako ne vredi, idiote, zar se još uvek nadaš da ništa ne znamo..."

Zatim, najve i šok: "Dovedite Slavoljuba Jovanovi a"!

Košmar, po inje da se razbistrava... Dakle, sve to poti e od Slavoljuba Jovanovi a. Ali kako od njega, kada je pre nekoliko dana pušten iz zatvora i dobro se držao?... Uhapsili su ga, zna i, ve eras ponovo! Rekao je, dakle, sve, još dok su nas ovamo sprovodili, jer da je ranije rekao, i hapšenje bi izgledalo sasvim druk ije... Rekao je, zna i, da sam od njega tražio jedan potpuno siguran smeštaj za oveka koga, na ugovorenom mestu treba da oslovi sa "Cvikeraš", iako ne e nositi nao are...

Da u zadnjem asu nisam našao drugi smeštaj (i ju e rekao Slavoljub da ne treba, pošto sam našao jedan sigurniji), Marko Nikezi "Cvikeraš" - sada bi ve bio ili doveden, ili ubijen prilikom hapšenja. Slavoljub, dakle, pri a baš sve a ne samo ono za šta je policija mogla da ga tereti, jer ga za "Cvikeraša" niko nije mogao teretiti... I to on, Slavoljub, za kojeg sam verovao da bi se bolje držao nego ja...

Uvode premla enog, okrvavljenog Slavoljuba Jovanovi a...

Kako je u tom užasu bilo pou no saznati da ni izdajicama nije lako!... Unezvereni Slavoljub stoji predamnom - i uti. Na strogo Franceti evo nare enje da ponovi što je ve priznao, po inje da pla e... (nisam znao da ume) i tek posle novih udaraca i jauka, obra a mi se snishodljivo, izvinjavaju e: "Oprosti, Beli, nisam izdržao, užasno su me tukli, sve sam priznao!"

Sve je sada još teže, ali je makar sve jasnije!

Zar e svi naredni dani trajati po 24 asa! Precenjujem da u ovom danu ostaje još najmanje osam asova, mojih i Franceti evih.

SATI

Troje zadihanih agenata u maloj prostoriji na prvom spratu zemunske policije, koja gleda na ravnodušnu, gluvu fasadu zemunske Katali ke crkave, ije zvono broji moje i Franceti eve sate. Slušao sam nekada to odbrojavanje asova, sa amca na Dunavu, sun anih dana, za vreme letnjih raspusta, i nisam osetio tako beskrajno duge razmake izme u njih. Sa mokrog betonskog poda na kojem ležim (pohvali su me nekoliko puta) vidim iznad sebe izdužene ljudske prilike u slikama koje se kidaju i nanovo povezuju izme u udaraca "žilama", pesnicama, nogama... Odmaraju i se, Franceti mi stoji na prsima i davi me cipelom na grkljanu... Svi e, snagu mi daje sve duže otkucavanje crkvenog sata...

"Sedam je sati prošlo, gospodine Franceti u!", prvo je što sam, od po etka batinanja, izgovorio te no i!... Novi, razjareni, divlja ki udarci... Ponovo ih ugledam, znojave i zadihane. Obla e kapute, psuju odvratno. Ali, izbjiga ve i osam!...

"Sada više ne emo žuriti... Ima emo puno vremena. Posveti u tebi najve i deo. Tebi i tvom 'Cvikerašu'¹. Malo sam te, priznajem, potcenio. Obe avam ti da u ispraviti tu pogrešku."

Prebiram vreme, dugu malu ve nost od sino nog hapšenja. Marko je sad ve sigurno saznao da sam uhapšen i nije više tamo gde sam ga ostavio. Preko mene ne mogu više do i do njega, ak i kad bih ja poklekao.

Setim se, danas mi je dvadeseti ro endan!

PRIZNANJE

Zemunski zatvor, jutro, 13. avgusta 1942. godine

Vode me - u stvari nose - u zatvorsku eliju, posle celono nog batinanja. Prebacuju mi kaput preko golih le a - jer sam ostao go - sa lisicama na rukama. Jedan od batinaša, onaj krupniji, kad je pred e-

MAGACIN

Vukovar, druga polovina avgusta 1942. godine.

Zgrada velikog (praznog) žitnog magacina u Vukovaru. Stotine zatvorenika saterano je u prizemlje i po galerijama zgrade. Nema u poteku ni hrane ni vode. Nekoliko otvorenih buradi u jednom uglu služe za "nužne" potrebe, cure i smrde.

Jedan sam (ili jedini) od doteranih, koga ve vezanog, vezuju još i žicom za stub, da ostanem na ranjenim nogama. Da su mi ruke druge ije vezane, li io bih, ako ne na samog Hrista, ono makar na jednog od bonih razbojnika.

Ovde smo ostati više dana, odavde e danima i no ima odvoditi na saslušanja i streljanja. Ovde e se mnogima izjavoviti nada da idu u asnu smrt, umesto u nove patnje i stradanja, koja se ne e uvek završiti asnom smrću. Šta je umreti!... Kako izdržati?

Izdrža e samo oni koji budu rešeni da odu na strelište kao na slobodu.

KAJANJE

Vukovar, avgusta 1942. godine.

Jovan Vukmirović, lepo skoro de je lice, mio drug i odličan u enik. Odrastao u bedi, u sirotinjskoj Radničkoj ulici "iza pruge", na periferiji Zemuna, gde je njegova mati danonoćno prala tudi veš pa i nekih njegovih drugova iz razreda, sposoban da se znanjem i marljivošću meri sa najboljima iz imena njih intelektualskih, građanskih porodica... Bliski drug (po siromaštvo i vrednoći), sada već izdajnika, Slavoljuba Jovanovića, obeshrabren Slavoljubovim priznanjima, koji je me u uhapsenima bio glavni, ako ne jedini svedok njegovog pripadanja Skoju.

Traži me, ispoveda plaju i šta je sve priznao na saslušanjima. Istrajavao je, kaže, dokle je mogao, sada više ne može... Priznao je sve za

sebe, pomirio se sa posledicama, priznao ponešto i za neke druge za koje je svedok bio i Slavoljub. Moli da mu oprostimo. Nije, kaže, za mene ništa rekao. (**I** nije!)

Moli me, ako preživim i ako budem imao bilo kakve veze sa drugovima u Zemunu, da njegovoj majci ne kažu da je poklekao!

NEZNANI JUNAK

Vukovar, avgust 1942. godine.

Na prvoj galeriji magacina, leži izmu en, batinama skoro unakažen mladi , Sremac, vojni akademac, bez zemljaka i poznanika u ovoj skupini. Ni sa kim nije bio povezan ni u Pokretu ni u zatvoru. Za ime ga, na žalost, nisam pitao. Nikom nije govorio ni za šta ga terete...

Divio sam se njegovoj utljivoj izdržljivosti i beskompromisnoj hrabrosti. Nije imao našu motivaciju ali je imao naše (ili mi njegovo) shvatanje patriotske asti i žrtvovanja.

Nestao je jedne no i (umro pod batinama ili streljan?) ne ostavivši nikakav podatak o sebi i strašnim asovima koje je preživljavao.

Tužno je, ali vrlo verovatno, da нико у njegovom mestu, па možda ni u porodici, nikad nije saznao kakav je uzvišeni in herojstva i neustrašivosti, prethodio njegovoj smrti.

(S)TRPLJENJE

U Vukovaru je Franceti požurio da mi pokaže kako izgleda to kada se njemu "više ne žuri", naj eš e no ima, satima dužim od ve nosti. Nema više razjarenog batinanja, urlanja i psovanja. Ali od mnogih surovih metoda uvek ima i gorih. Evo jednog od takvih, njemu omiljenih.

Vezuju mi ruke *lisicama*. Vezuju i noge. Onda izme u vezanih ruku i nogu proture gvozdenu šipku, pa kada na metar jedan od drugog

približe dva pisa a stola, tako da nepokretno telo visi izme u njih. Kad se Franceti umori od udaranja po prstima i tabanima, onda, za promenu, ponovi vešanje sa licem i stomakom na dole. Obešenog "sagovornika" Franceti, u pauzama izme u batinanja, povla i za kosu i polagano ljlja jednom rukom, dok drugom drži novine i glasno ita vesti sa "Isto nog fronta" i borbama ustaških jedinica protiv partizana u Bosni. Nekad ak i "li ne i porodi ne vesti".

"Kad rešiš da mi nešto kažeš, samo po ni, rado u to zapisati"... Tabani i prsti su u tom položaju nepomi ni, i kad se u prekidima ohlade, izbezumljuju e su bolni na ponovne udarce. On to dobro zna.

Tako do besvesti.

"Sutra nastavljamo!"

LEKAR

Vukovar, oko 20. avgusta 1942. godine.

Ležim na podu. Odvezali su mi i noge i ruke. ekaju nekog.

Ulazi ovek srednjeg doba sa tašnom u ruci i nao arima na nosu. Pozdravlja se ljubazno sa Franceti em, razgovaraju nešto o meni.

Ko je sad to! Inspektor, mu itelj, spasitelj?

Pridošli otvara torbu i vadi iz nje - lekarske slušalice! Klekne. Topla ruka lekara dodiruje me po grudima, stomaku, butinama. Tako nežan i topao dodir, pored lekara, ima samo još mati...

Uspravlja se, pakuje slušalice. Miluju i ruke, jednu o drugu, saopštava Franceti u, profesionalno i precizno: "Na plu ima nema izrazitijih šumova... mogu e je ipak eventualno lakše unutrašnje krvarenje, povrede po stopalama i rukama su znatne i delimi no inficirane... Po spoljnim povredama sude i, bubrezi su mogli pretrpeti i osetnije ošte enje. O povredama na glavi ne mogu ništa odre enije re i, pošto je kosa ulep-

ljeni krvlju. Mladic je, inačica dosta jake konstrukcije i žive nervne reakcije". Pa, na moje zaprepašćenje, zaključi: "Zato mislim da možete, bez opasnosti po njegov život, i dalje tretirati muskulozne delove nogu, ruku i leđa. Ti delovi su već prilično ozleđeni, ali mogu još dosta podneti". "Hvala vam, gospodine doktore, dovi enja. Za dom!" - "Spremni!"ⁱⁱⁱ

Ne sećam se da ga je oslovio po prezimenu, jer ne verujem da bih to prezime zaboravio da sam ga tada uočio!

NEKO

Saslušava me - do sada prvi put - grupa od nekoliko islednika. Me učinjima su Francetić, Juratović, Svežić i još dvojica-trojica, meni nepoznatih. Ne tuku me, utrkuju se da mi predstave strašan kraj koji me eka: "Glupo je da te utiš, kod nas svi progovore... neki samo suviše kašneno, kad im više ne vredi da ostanu živi, ak i da ih pustimo... Tvoji komunisti ki šefovi nisu takve budale, manje istrpe a vas uče da se junaju ite... Zbog tebe ovde neki dobijaju više batina jer se na tebe ugledaju..."

I tako duže vreme, da bi neko od njih, valjda Francetić, kao usput rekao: "I Branka Abafija smo uhvatili i on je u potku pokušao da se 'dobro' drži..."

Jedan utljivi islednik(?), koji sedi sasvim blizu s moje leve strane, neprekidno crta i šara nešto po svojoj beležnici. On, valjda, jedini nije progovorio ni reči. Kratko vreme nakon što je Francetić pomenuo Abafijev hapšenje taj "levi" islednik, u uglu već išarane stranice napiše: "Abafi je pobegao", pa pošto se uveri da sam rečenicu pročitao, nastavi da šara, šarajući i preko reči koje mi je napisao. Kad su mi rekli da je besmisleno što ne kažem bar ime "Cvikeraš", kad oni i tako na tome samo proveravaju moje ponašanje, jer ga i bez mene znaju - on napiše: "Ne".

Ta "obaveštenja", ma koliko važna, primam ravnodušno, uveren da pored mene sedi jedan od onih batinaša, koji će se kasnije javiti kao novi islednik koji po inje "priateljski" što se, uostalom, u Zemunu u toku prve noći saslušanja već i dogodilo.

Ipak sam zbnjen. Obaveštenja, ako su tačna, isuviše su važna da bi poslužila kao policijski trik.

NADLEŽNOST

Ogromni, nabusiti prostak Viktor Tomić, bio je ulazi u prostoriju u kojoj Francetić na meni primenjuje svoje metode saslušavanja "bez žurbe".

Francetić užurbano skače na noge i pozdravlja, ukrepano. (Tomić je bio se kao zmije bojali i islednici.)

"Jesi li nešto uradio?" - pita strogo.

"Hteo bih vam objasniti...", Francetić očigledno ne želi da odgovori predavačnom.

"Dakle, ništa", skraćuje Tomić razgovor. "Ja ti ga preuzeti... prebaciti ga odmah kod mene!"

Sad u, dakle, pred strašnjog Tomića, ako uopšte negde može biti strašnije nego kod Francetića.

Srećom, izgleda da ne može!

"ZAVRŠNI" ISPIT

Tomić sa treskom i vikom upada u ove u sobu u koju tek što sam doveden. Za pištom mašinom je mlada daktilografkinja (Zdenka Vagnes - kasnije su saznati i njeno ime). Diktira jedno za drugim pet - šest pitanja, kao da nema nikakve sumnje da će ja odmah odgovoriti. Malo

zatim po inje grubo da me bije *volovskom žilom* po le imam, prsima, stomaku... Ali to je divlja ki, fizi ki nasrtaj a ne mu enje. Ovo je neuporedivo lakše izdržati i, što je još važnije, toliko nasilni ku "žurbu" ne može dugo izdržati ni on ni ja!...

Vidim, i on me je potcenio!

Budim se, ležim na patosu, mokar i krvav. Tomi a više nema. Vidim samo plavokosu daktilografkinju i ujem njene upute stražarima kuda da me odvedu.

Tomi evu "nadležnost", posle Franceti eve, ose am kao spas.

*

Sa užasom sam kasnije pomisljao šta bi bilo da sam ostao kod Franceti a, koliko i kako je on to "bez žurbe" inio?! Da je samo znao koliko sam strahovao da u ovo izdržati do kraja !

Ugledao me je jednog dana, usputno. Kao da je podrazumevao da kod Tomi a nisam progovorio i kao da bih ga "grdno razo arao" kad bi bilo druga ije...

"Misle daje dovoljno imati viši in pa sve bolje znati" - promrmljao je o igledno misle i na Tomi a i s mržnjom opsovao još jedanput, kad se uverio da ga niko ne uje.

NIVO

Ponovno saslušanje kod Tomi a.

U sobi je ovog puta i jedan visok, elegatan i o igledno, jako važan ustaški velikodostojnik. Postavlja i on pitanja, povremeno povišuje ton i crno opisuje moju neposrednu budunost. On me ne bije, a i Tomi u njegovom prisustvu bije "blaže" i psuje manje, nego ranije. Taj "novi gospodin" izgleda jedini ovde nije Tomi u podre en.

Nešto kasnije, na moje iznena enje, Tomi ljutito nare uje da od-

mah dovedu moga brata Radu. Njega Tomi , sada u mom prisustvu bije, da mene natera na priznanje. Teško mi je da to gledam, jer je Rade fizi ki slab, boležljiv i ve ranije grubo batinan, ali znam da on i ne pomišlja da bih ja zbog tog prizora mogao da promenim ponašanje. Trudim se da sakrijem koliko mi je to teško, jer znam da bi ga u tom slu aju tukli još nemilosrdnije...

Na kraju Tomi zapreti da e mi sada brata streljati pred mojim oima! Verujem da laže, ali se ipak užasavam, jer ovde ništa nije nemogu e...

Kasnije saznajem da je taj *novi* - koga ni pre a ni posle više nisam video - Eugen "Dido" Kvaternik, a tek posle rata, da je on tada bio državni sekretar javne sigurnosti NDH i šef zloglasnog UNS-a (Ustaške nadzorne službe), ina e sin ustaškog "vojskovo e", "maršala" Slavka Kvaternika. Plavokosa Tomi eva daktilografkinja, ponovo nije imala šta da zapiše.

Na "nivo" se ovde o igledno nisam mogao požaliti.

*

Ovo "saslušanje" kod Tomi a bilo je, ina e, i poslednje kod njega. On je bio esto i dugo odsutan ("na terenu") a "niži", sre om, više nisu bili "nadležni" za mene.

MU ILIŠTE

Uvode me u ove u sobu na prvom spratu iste vukovarske zgrade, koju je preuzeo Preki sud..

Dvadesetak uhapšenih, licima okrenutih prema zidu, s mukom stoje na prstima, sa rukama "u vis". Sredinom sobe šeta nekolicina uniformisanih ustaša i motkama udaraju svakoga ko se spusti na pete. Stalna zabava; - tiho približavanje, sa le a, nekome od zatvorenika, zatim udarac šakom u potiljak. Glava, nosom ili elom, uz tupi zvuk, udara

u zid. Zidovi su krvavi od tih udaraca, a mnogi se trzaju o ekuju i udarac iza glave, im osete korake iza sebe. Po svemu sude i to traje ve jako dugo... Neki malaksaju, padaju na pod i ponovo se posle udarca vra aju u prethodni položaj. S mukom, u sve kra im razmacima, izdržavaju stjanje na prstima.

Pošto sam uveden, sednem, umesto da stanem pored zida (jedva da bih i mogao stajati). Kazna što sam seo i onako, mislim, ne e biti lakša od onoga što vidim da me eka ako pristanem da stanem uza zud. Udaraju me nogama, urlaju: "Ustaj!".

Na vratima ujem glas "Tepavac Mirko!"... "Polazi!" Ustajem sa mukom. Prozvao me je isti onaj islednik(?), koji mi je napisao ono o Abafiju. Zna i, mislim, bio je ono zaista - trik, kako sam i prepostavio.

Uvodi me u jednu omanju mra nu sobicu u blizini (nešto kao ostava za opremu za iš enje), pogleda levo i desno pre nego što i sam u e i zatvori vrata za sobom. Vadi zatim iz džepa neki sendvi , vidi da se dvoumim... "Jedi, ne oklevaj" - i izlazi napolje da bi nekoliko minuta kasnije ponovo došao. "Polazi!"... Idem ponovo za njim u istu onu skupnu prostoriju iz koje me je izveo...

Zapovedi glasno: "Lezi tu!". Zatim nare uje ustašama: "Ovoga ne dirajte, on je Tomi ev!". Strašno Tomi evo ime potpuno umiruje ustaše. Nastavlju što su radili i ranije sa ostalima, ali mene ne diraju.

Tog oveka nikada više nisam video, suprotno svim o ekivanjima jer sam bio ubedjen da on biti naredni moj islednik koji e po eti "le-pim". Drugo objašnjenje nisam mogao da na em.

Nekoliko dana kasnije saznao sam od novoprdošlih uhapšenika iz Zemuna, da je Branko Abafi zaista pobegao prilikom hapšenja...

A ime i prezime "Cvikeraša" ni do kraja rata policija nije saznaла.

*

Ne znam šta bih i danas dao da saznam istinu o udnom postupku

ovog zagonetnog islednika, koji meje i koji dan ranije, da drugi ne primete, "poslužio" istinitim obaveštenjem o Abafiju i "Cvikerašu". Možda je i medu ustašama - što tada nisam pristajao ni da prepostavim - bilo i onih koji nisu delili njihove ciljeve i metode.

A naj udnije je što se sve baš tako dogodilo.

RENOME

Sremskomitrova ka kazniona, "Mladi ka zgrada", gde smo prebaeni jedne noći, krajem avgusta. Velika prostorija, puna zatvorenika prevedenih iz Vukovara, i zate enih u Mitrovici... Glasine kao i uvek da smo ovde dovedeni da nas sve postreljaju.

Vrata se naglo otvaraju, bukom i drekom, upada nekoliko ustaša. Zapovest kao i uvek: "Ustaj!... Mirno!"... Za njima, sa korba em u rukama (uvek je nosio taj korba !) ulazi bahati, silni, Viktor Tomić.

Prolazi kroz sobu, više preti, uživa u strahu koji širi oko sebe... **I** prepozna me - jedinog koji nije ustao. Kao da se dvoumi za trenutak, a onda nastavlja... "Vidite li ovog što ne može na noge da stane, taj je prošao kroz moje ruke!"

Muslim, dobro je, kad je već rešio da tako protuma i moje sedenje, neće me više ni stražari tu i kada ne ustanem!

KRICI

Avgust - septembar 1942. godine.

Aula "mladi ke zgrade" u mitrova koj kaznioni. Okolo u krug, na spratovima, elije. Saslušanja se obavljaju u prizemlju, najčešće u istržiteljičku divljači, esto samo motkama. Dovedeni su obično vezani žicama. Pendreci, volovske žile, "lisice" i drugi "finiji alati" rezervisani su za važnije zatvorenike.

Po zvucima i jaucima može se zaključiti šta se dole događa, ko se kako drži i koliko će da izdrži... Kad jauci i krici brzo utihnu - znak je, ili da je neko progovorio, ili da je već u nesvesti. Poja ana vika - zna i da neko ili okleva da prizna ili da nema šta da odgovori na pitanje. Ako se ponovo uju vika i udarci - znak je da će već poeti i da izmišlja, pogotovou ako se pre toga uje da plače i moli.

Ponekad, ali dabome rede, uju se samo potmuli udarci. Dugo se ne uju krici, pojaava se vika i psovke, slabe i malaksavaju udarci zadihanih batinaša... Zatim, struganje nogu po patosu, dahtanje islednika i traženje novih flaša rakije... i astan kraj ne ijeg života. Nemo an i o ajan, klanjam se patnjama nevinih i junaštvu mojih neznanih drugova.

Tako, danima, no ima...

OTAC

Mitrovica, avgust 1942. godine.

Već a grupa sremskih seljaka postrojena je u auli zgrade. Prebrojavanje, prozivka, kunda enje. Scenu ovoga puta i gledam dok ekam da me nekud odvedu.

Me u uhapšenima je i stariji, skoro sasvim sed seljak iz Golubinaca, Šubić, o kome ne bih ništa znao da mu sin nije jedan od onih nekoliko jadnika, koji su posle batina, priznanja i najzad potpunog moralnog sloma, stupili u ustašku službu, pa su postali i revnosni batinaši. Najagilniji me u takvima su bili zemunac Slavoljub Jovanović i Milenko Šubić, iji je otac onaj seljak iz Golubinaca.

Neko od ustaških islednika izdvaja iz grupe starog Šubića i dovodi ga pred sina; "Da vidimo, Šubić u da li ti zaista mrziš komunistu, a ak i ako je to tvoj rođeni otac!"... Sin okleva nekoliko trenutaka, a zatim udara oca šakama po licu...

Stari stoji nepomi no, zapanjen i posti en. Zatim, raš upane kose, drhtavim glasom, kroz stegnuto grlo, jedva sastavi re i.

"Sram te bilo, sine!"

*

Milenko Šubi je na kraju rata otkriven u uniformi partizanskog vazduhoplovca, negde u Slavoniji i zatim uhapšen i osu en na višegodišnju robitu. Možda je i danas živ. Ako je živ, onda je verovatno ve i na slobodi.

Slavoljuba Jovanovi a su prepoznali neki Zemunci, kada je pokušao da se kao dobrovoljac spase stupanjem u jednu vojvo ansku brigadu. Uroš Ostoji , " eti ", komesar te brigade, a pre toga i sam aktivni zemunski ilegalac, rekao mije posle rata daje Slavoljub izveden pred Ratni sud, saslušan, osu en na smrt i streljan. Priznao je daje i mene izdao i da je posle zatvora radio u Zemunu kao pla eni policijski pomo nik.

MATI I NJENA DECA

Mitrova ka kazniona, septembar 1942. godine.

Jedno vreme, sa mnom u istoj u eliji bio je nastavnik veronauke iz Petrovaradina, katoli ki sveštenik, Mirko unko. Delili smo istu eliju pretrpanog zatvora, valjda zato što su tamni ari prepostavljadi (neopravдано) da izme u komuniste i teologa ne može biti ni eg zajedni kog.

Jedne no i za ula se vriska i de ji pla u eliji koja se nalazila ta no preko puta naše. Scenu smo naizmeni no posmatrali kroz pokvarenu "špijunku" na vratima naše elije... Pošto je vriska potrajala, poleteo je uz stepenice ljutiti ustaški stražar, otklju ao vrata, posle ega se uka zao prizor žene, obešene o visoki zatvorski prozor. Smrt majke otkrilo je njen probu eno, užasnuto, dvoje maloletne dece...

Ne obaziru i se na de ji pla , stražar se popeo na gvozdeni krevet i

nožem presekao nit o kojoj je žena visila... Telo se tupim treskom srušilo me u užasnutu decu....

Mirko unko (imao je operisano grlo i "dugme" na dušniku) zapanjjen i skršen prizorom koji smo posmatrali, progovori muklo, hrapavo, skoro pla u i: "Mislio sam da je praštanje najuzvišenije ljudsko i hrišćansko na elo. Sada mislim da osveta može biti uzvišeniji božji nalog nego praštanje!... Ovo se nikome ne može oprostiti!... O, kako me je sramota!..."

Naša bliskost u tim trenucima bila je dublja nego što su dopuštale naše dve različite vere.

*

Mirko unko je posle rata bio upravnik Gradskog muzeja u Sremskoj Mitrovici. Ne znam da lije ostao i svešteno lice. Mnogo puta smo izmenjali pozdrave, ali se, na moju sramotu, nikad više nismo sreli.

"SNALAŽLJIVOST"

Sremska Mitrovica, septembar 1942. godine.

Momilo Radivojević je mislio da bolje od drugih zna kako će se "snaći" ako policiji padne u ruke. Znao je on da bome da nikoga ne sme odati, ali je mislio da on ima svoj, bolji način, kojim postiže isti cilj, i ako se ne drži strogih važećih pravila.

I uopšte, bio je u mnogočemu različit od svojih vršnjaka, naročito onih iz radnog koga sloja, kojem je pripadao. Više je voleo da u akcije ide sam, umeo je da šaljivo prigovara što se opasni poslovi uvek poveravaju baš njemu, ali i da kaže da nešto ne sme, a zatim, kada se zadatak poveri nekom drugom, doče sa izveštajem da je on to sam već uradio. Neobično za radnika bilo je da i to što je nosio način, vešto svirao na gitari i voleo da se izmotava i ludira. Bio je primljen u Skoj, ali smo mislili da je za Partiju ipak previše neozbiljan.

Kad sam ga video me u uhapšenima, mislio sam da je malo verovatno da e izdržati ono što ga eka. On je ve na po etku i poja ao te sumnje... Kleo se islednicima da nema nikakve veze sa takvim ljudima u kakve ga ubrajaju, da bi on sam došao i prijavio bilo koga kad bi znao da je komunista. Uložio je svu svoju nesumnjivu duhovitost i uro eni šarm da dokaže da je kukavica, mlakonja i bezveznjak. Tražio je da ga odmah puste ku i i da mu napišu "opravdanje" za odsustvo sa posla... "Mati mi je stroga, ne znate vi nju!" Drao se iz svec glasa kad su po eli da ga tuku. Možda i zbog toga, zapao je batinašima "nižeg ranga" što tuku motkama, nadaju i se brzoj predaji.

Kada je video da sve to ne pomaže i kada ga je, ve premla enog, jedan od batinaša, razjaren i iznerviran, srušio na pod i zgazio mu naoare, Mom ilo se podigao sa poda, razgledao slepim oima svoje mu i telje, kao da ih tek sada prvi put vidi, i polagano i razgovetno rekao: "Sa barabama više ne u da razgovaram!..." Unakazili su ga batinama, slomili mu ruku ispod lakta...

SAŽALJENJE

U jedno mirnije popodne (valjda nedelja, kada se batinaši odmaraju) otvaraju se vrata moje elije, pred kojima, iznena en, ugledam dve devojke.

Radoznalo me posmatraju. Jednu od njih prepoznajem, to je Zdenka Vagnes, službenica Prekog suda - prvi put sam je video kao daktilografkinju, prilikom prvog batinaškog "saslušanja" kod Viktora Tomi a - i Zlata Krok, tako e službenica istog suda, ije sam ime tako e tek kasnije saznao:

"Šta je gospo ice, nemate bolju zabavu nego da razgledate vaše zatvorenike, jeste li i vi došle da me nešto pitate?", kažem i mislim: makar vas ne moram ovde da trpim!

Iznena uje me odgovor:

"Nemojte se ljutiti, nama je zaista žao što su vas toliko zlostavljadi..."
pa zatim: "Vaše rane na nogama se ve daju na zlo."

Nekoliko dana kasnije donose mi mast za rane, zavoje i neko vo e. Zdenka Vagnes me iznena uje obaveštenjem: "Možda e vas zanimati da je ju e dovedena nova grupa uhapšenika iz Zemuna. Nadam se da me u njima nema onih koji bi vas mogli dodatno teretiti".

Zahvalim se za lekove, vo e odbijem i zamolim, da ih proverim, da to odnesu mojem bratu Radi Tepavcu, koji se nalazio u nekoj od susednih zatvorskih prostorija.

Ubrzo se uverim da je zbilja dovedena grupa iz Zemuna i da su Radi odnele vo e.

Sad ve po injem da verujem da zanimanje za mene nije nedobronamerno. Tim pre što se prilikom poslednjeg otvaranja elije spolja ue ne iji zapovedni glas: "Gospo ice, nemate pravo da ulazite kod zatvorenika" ...!

Kada je, kasnije, policijska formacija ustaškog Prekog suda po elu užurbano da se pakuje a batinanja prestala, iskoristio sam pogodnu priliku da upitam Zdenku Vagnes šta se to doga a, a ona mi je pover-Ijivo odgovorila: "Više redarstveno povjereništvo se povla ijer to zah-tevaju Nemci" - kona no sam poverovao da njena predusretljivost nije neiskrena.

UZVICI

Sremska Mitrovica, avgust-septembar 1942. godine.

Kroz visoki prozor zatvorske elije ne može se videti šta se doga a u dvorištu zgrade. Ali, dovoljno je i ono što se uje.

Žamor velike skupine ljudi (uvek u kasnim no nim satima). Vika stražara, komanda: "Tišina!" i glas - zatvorenicima ve prepoznatljiv - Viktora Tomi a: "Vaša komunisti ka zavera protiv Nezavisne Države Hrvatske je razotkrivena i dokazana. Vi ste to skoro svi i sami priznali... Zaslужujete da vas sve bez milosti postreljamo, i vas i vaše voće, koje ćemo uskoro sve pohvatati..."

Oseća se jeza i preplašenost. Uje se samo poneki lelek i pritajeni jecaj... Tomi nastavlja: "Pa i pored svega toga, naš Poglavnik je rešio da vam ovoga puta oprosti!"

Tišina iznenađenja, zatim žamor ohrabrenih. Pa opet Tomi : "Vi, izgleda i niste zahvalni Poglavniku, koji hoće da vam oprosti vaše zločine! Gde je vaša zahvalnost? Gde je 'Živeo Poglavnik'!... Hajde sada svi gromko, glasno... svi iz sve snage da kliknete: 'Živeo poglavnik Ante Pavelić'!..."

Neuskla eni, uplašeni glasovi: "Živeo"..."Hvala mu."

Buka kamionskih motora i povici: "Penji se!", "Brže!"..., udarci, trupljanje nogu po kamionima, vika - "Ko ne požuri ostaće ovde!".

Samo mi, koji to već više puta slušamo, znamo da kamioni odavde voze na mitrovačko groblje, gde će svi, kao i svih prethodnih nacija, biti postreljeni.

Mnogima je to iznenadilo: "Živeo Poglavnik" bilo poslednje što su izgovorili na ovom svetu. Većini, poslednja uteha - što nisu.

*

U knjizi "Akcija Viktora Tomi a i Pokretni preki sud u Sremu 1942" (Prometej-Novi Sad) piše daje do septembra te godine streljano i pokopano na groblju u Sremskoj Mitrovici nekoliko hiljada sremskih civila, skoro isključivo srpske nacionalnosti, među kojima i slikar Sava Šumanović.

IZVRŠIOCI

Vod za streljanje vra a se ujutru sa "posla". Ve inom su to sirovi i surovi, ali veoma mladi ljudi, valjda mojih godina... Starešine im ovde nisu dopuštale nikakvo nasilje nad zatvorenicima (pre i posle streljanja i klanja na gubilištu) ali im nisu zabranjivali ni kretanje po krugu kaznione u "slobodnom" vremenu.

Jednog su jutra dvojica takvih ušla u eliju u kojoj je bilo nas nekoliko. Razgledali su nas ravnodušno, palili cigarete, nudili i nas... Zanemarivali naše odbijanje. Napiti, smejali su se, no i ponašali "važno". Jedan od njih, hvalisavo, maše krvavim nožem, kojim je dovršavao preživele. Drugi pokazuje, na izmi, krvavi komadi ljudskog mozga.

Zlo koje poiva u jednom narodu i jednom vremenu, izbija na žalost najvidljivije kroz njegove najmlađe izdanke.

INSPEKCIJA

Po etak septembra 1942. godine.

Vrata elija otvaraju se jedna za drugima. Koraci nekolicine zvani -nika. Meša se naš i nema ki govor.

Popis? Inspekcija? Odvojenje na strelište?

U mojoj eliju ulazi Nikola Francetić, sa još nekim od islednika - i jedan nema ki viši oficir, prvi Nemac koga sam video od kako sam uhapšen. Ništa me ne pitaju, samo me pokazuju... Francetić Nemcu daje objašnjenja. Njegov slab nema ki i moje gimnazijsko znanje, ine da ipak sve mogu da pratim.

Francetić objašnjava da su zemunski komunisti narođeno opasni i dobro organizovani, da mnogi neće ništa da priznaju ak ni kada im se predaju neoborivi dokazi. Uverava ga da ni jedan od ovde zatvorenih nije uhapšen bez razloga. Objavljava da sam, na primer, baš ja jedan od najokorelijih, da sam skrivao jednog lana Centralnog komiteta Ko-

unisti ke partije... Objasnjava - kada Nemac razgleda moje povrede po telu - da tortura ne bi bila tako drasti na da zatvorenik nije bio drzak. "Eto i gospodin Tomi se li no uverio..." Kad me Nemac ponudi cigaretom, Franceti se nasmeje: "Zar mislite da bi on nešto primio od nema kog oficira!"

Iz svega zaklju ujem da Nemcu treba dokazati da hapšenja i streljanja nisu preduzimana nasumce i da ga treba uveriti u opravdanost tortura i masovnih pogroma.

*

U obimnoj knjizi istoriara Vase Kazimirovića: *NDH u svetu nema - kih dokumenata i dnevnika Glezafon Horstenaua* ('Nova knjiga', Beograd 1987), pročitao sam da su, nakon brojnih žalbi, baš tih dana, Nemci "zabranili" masovna ubijanja, sa obrazloženjem da se time stanovništvo Srema i Slavonije samo gura u naru je partizana.

Na strani 124. te knjige stoji: "*Krajem avgusta (1942) organizovao je mladi Kvaternik, pod patronatom glupog Kašea (Hitlerov ambasador u Zagrebu - M.T.) jednu 'policijsku akciju' u Sremu... Opunomo enik Poglavnika bio je jedan od njegovih najbližih pouzdanika, masovni ubica, pijanica i kurvin sin Viktor Tomi .*"

I na strani 15. Horstenau piše: "*Zbog toga mogu da kažem... da sam svojim uticajem na nema ka nadleštva, pre svega u pogledu ustaških svinjarija, spasao život ne hiljadama, ve desetinama hiljada ljudi. Potom u svoju intervenciju u Slavoniji protiv Dida Kvaternika, Tomi a, Luburi a u jesen 1942. godine, koja je zaista... dovela do izvesne prekretnice u sveuništavaju oj ustaškoj politici...*"

"DŽENTLMENI"

Strogi, uvek strogi i namršteni ustaški islednik Juratović, koji inače nije bio "nadležan" za mene - a *moj sluaj*, islednik, već je bio okon-

can - došao je jedne večeri, iznenada, u *moju* eliju (u tom je trenutku bilo prisutno još nekoliko zatvorenika), naglašavajući da *ovo nije sa-slušanje* i oslovljavajući me sa "Vi", *zamolio me* za kratak, kako je rekao, "*džentlmenski razgovor*". (Saslušanje to zaista i nije bilo, jer da je Juratović to htio, priveo bi me i verovatno zlostavljao, ne bi *sa molbom* dolazio zatvoreniku "*na noge*".)

Rekao je: "*Uhapsili smo u Zemunu jedno lice za koje verujemo daje 'Cvikeras. Vi znate šta e se no as sa njime dogadati. Možete odbiti da mi odgovorite, ali ako išta odgovorite, molim vas da mi kažete istinu: uhapšeni se zove Mirko Miloj i ...*"

Mirka Miloj i ja sam poznavao od detinjstva, stanovali smo nedaleko jedan od drugog. Rasuđivao sam: policija opravdano veruje da ja mnogo znam o "Cvikerašu", možda i više nego što sam stvarno znao. Ali ne zna da ja zaista znam i njegovo pravo ime! Kažem li bilo *da* ili *ne*, indirektno priznajem da znam. A ako odbijem da išta odgovorim, najverovatnije će zaključiti da Miloj i baš jeste taj "Cvikeraš" (i on je od detinjstva nosio načinjeni). Ne smem pokazati ni da ga poznajem, jer bi mu već i samo naše poznanstvo moglo doneti nevolje a on bi, ako poklekne, imao štošta da ispriča o aktivistima našeg Pokreta, nezavisno od potrage za "Cvikerašem"... Najzad, što se mene tiče, svejedno mi je da li je sad ponovo da me tuku da kažem ime "Cvikeraš", kad sam već pod višednevnim batinanjem izdržao da ne kažem ono što je za policiju mnogo važnije: ko je on i gde sam ga krio! I jedno i drugo se, uostalom, ponovilo već mnogo puta... Da li je sad ova *džentlmenska* konverzacija samo nova policijska provokacija?

Prosuo uju i sve te okolnosti, u gluvoj tišini, odgovorio sam: "*Cvikeraš nije Mirko Miloj i ...*". Juratović ništa više nije pitao, ustao je i rekao: "*Hvala, verujem vam*" - i otišao.

To je bio jedini moj razgovor sa *strašnim* Juratovićem, ali u isto vreme i ubedljiv podatak da je policija odustala da silom iznudi uje moje odgovore.

Bio sam zbog toga vrlo ponosan, a sa mnom i prisutni drugovi.

(Posle rata sam saznao da Mirko Miloj i , ije je ime verovatno neko od isle ivanih pomenuo, tom prilikom - možda baš zahvalju i toj mojoj izjavi - nije ni bio hapšen.)

SELEKCIJA

U ove oj prizemnoj prostoriji Mitrova ke kaznione, okupljeno je više desetina zatvorenika iz Srema, najviše iz Zemuna.

Zatvorenici se prozivkom odvajaju u tri grupe: Za puštanje na slobodu najve a, za nastavak istrage znatno manja, a za streljanje -samo dvoje: prkosno hrabra omladinka iz Sremske Mitrovice - ija mi je hrabrost bila dobro poznata, a ime i prezime, na žalost, ni do danas - i Tepavac Mirko!

Raduje me što brata Radu vidim u grupi za puštanje ku i, a iz njegovih suznih o iju ve ose am samooptuživanje; kako e se u Zemun - kao da je on kriv - vratiti bez mla eg brata.

Tek što sam bio prozvan i odvojen, najbliži ustaša me grubo udari motkom po le ima. Tu prisutna, Zdenka Vagnes, uhvati ga za ruku da spre i naredni udarac.

Ustaški islednik-selektor, mislim je to bio baš taj Juratovi , strogo je ukori: "Udaljite se gospo ice, nemojte nam smetati"

MRAK

Velika skupna soba u "Mladi koj zgradi" Sremskomitrova ke kaznione služila je za sakupljanje onih koji e iste no i biti odvedeni na streljanje. Tu su svi skidani u donji veš a ruke su im vezivane žicom. Prethodno su svi saterani u hodnik u dužini kojeg su, u prizemlju i na

spratu, bile poredane ustaše sa motkama. Zatvorenici su naterani da trče, sve brže i brže (ti su hodnici bili nekako povezani), a ustaše su ih nemilice motkama udarale po nogama, leđima, glavama. Nekima je već tu bio kraj.

Tutnjava, vika, jauci, trajali su, inilo mi se, satima jer i batinaši se moraju jednom umoriti, a po njima se meri vreme. Kolona biva sve kraće, broj onih koji još mogu da trče sve manji, a broj onih koji su ostali nepomični na betonu - sve veći. Buka toga užasa dopire do naših elija. Ponavlja se svakih nekoliko dana... Sutra si ti na redu!

Posle te vrteške smrti i užasa, živi trpaju obamrle i mrtve u kamione, i sve zajedno ih odvoze na Mitrova ko groblje odakle se niko neće vratiti. Pre pogroma, ustaše zapovedaju da se jave svi koji imaju neki zlatan zub, pa im kasnije onako izubijanima razbijaju vilice i upaju zlatni zub...

Kako izgleda soba odvojenih za streljanje li no znam, jer sam tamo jedne noć odveden i skinut skoro do gola, kao i ostali. O daljem putu u pakao znam tako ne dosta, mada dotle tada nisam stigao.

Pregledali su i meni zube. Tada srećom nisam još imao ni jedan "zlatan".

PAKAO

Mitrova ka kazniona, septembar 1942. godine.

Soba u kojoj su odvojeni za streljanje, prepuna je zatvorenika svih doba starosti. Svi znaju šta ih čeka. Znaju, većinom, i kako će te i odvojenje na strelište: predstava o narednim asovima pouzdano se zasnivala na tutnjavi i kricima proteklih noći i na još strašnijim pričama onih koji su neke delove te sotonske procedure već gledali ili samo slušali...

Velika soba kaznione prekrivena je neshvatljivo debelim slojem odela

i obu e koju su - skoro do gola poskidani - za sobom ostavili oni koji su ranije kroz nju prošli. Sa dve bo ne strane, bila su manja odeljenja u kojima su se nalazile slavine za vodu iznad betonskih korita i zaga eni " u avci".

Mislim da je istina da svako - ako ma i malo upravlja svojim postupcima - umire onako kako je i živeo.

Neki skamenjeno ute, neki neutesno pla u, neki lupaju na vrata, mole za milost, obe avaju da e ispri ati sve što ve nisu. Poneki pokušavaju da umire ljude oko sebe nadanjima u koja ni sami ne veruju. Jedan, mokar i znojav, iskola enih o iju, glasno peva: "Zašt' da umrem kad mi vreme nije..." Nije u pitanju hrabrost, nego ludilo! Nekoliko njih pokušava da se obesi o sastavljenе dronjke odba ene ode e, jedan stariji ovek, o ajni ki pokušava da se udavi u betonskom koritu, do vrha punom prljave vode, pored nekolicine koji tu povra aju od malak-salosti ili straha. Kad se vrata povremeno otvore, da se uguraju novi, više njih potr i prema vratima, pada na kolena pred ustašama, pre-klinje, obe ava... Neki psuju i pljuju one što puze i mole... Mnogi se mole Bogu... Naj eš e se pominju imena majki i dece....

Te no i video sam, poslednji put, ve pomenutog Mom ila Radi-vojevi a. Slomljenu ruku pridržavao je drugom, trpio nesnosne bolove ohla enih povreda. Tražio je da ga tu, sad, baš ja primim u Partiju, iako svestan da niko ne e saznati da je primljen poslednjeg dana života... Zvu i pateti no, ali život nekada i to nadmaši. Tragi na scena nije pretirivanje u rodoljubivoj jedno inki partizanskog pozorišta, nego surova zbilja masovnog gubilišta.

Kada se nekoliko sati kasnije sa vrata iznenada za ulo, zapovedni ki glasno izgovoreno, da nadja a buku: "*Tepavac Mirko, ti eš pred Preki sud!*" i naredba stražarima da me vrate u eliju, bio sam uveren da sam ovde bio doveden samo da budem zaplašen, i da u, posle novih meneja, jedne od narednih no i, ponovo morati da predem isti taj, dopola ve pre eni put ka strelištu....

Pa ipak, ose ao sam se kao da sam pobegao sa bojišta!

OBAVEŠTENJE

U "moju" eliju obazrivo ulazi Zdenka Vagnes.

Želi da me obraduje da e sutra jedna grupa Zemunaca biti puštena
ku ama: "Sa njom e biti pušten ku i i vaš brat Rada"...

Zatim, vidno uzbu ena, nastavlja: " A vi... " I odlazi, ne završivši
re enicu.

Završetak re enice sam lako razumeo.

PREKISUD

Ove a prostorija u "Mladi koj zgradi" Sremskomitrova ke kaznione,
10. septembar 1942. godine.

Za stolom sudije, sa strana, tužilac i branilac. Žurba, nered, vika,
ništa ne li i na strogi naslov: "Priješki sud". Su enja su skoro uvek bila
grupna. Ovo je pojedina no: Zemunci Branislav Jelić, Ivan Fabijanić i
Mirko Tepavac kao prvi.

Kratka re tužioca, zasnovana samo i isključivo na izjavama Slavo-
ljuba Jovanovića. Zatražena osuda *na smrt*, razumljiva je i o ekivana.

To je, dakle, taj as!

Odbijam branioca. On (sremskomitrova ki advokat) ipak po injekciji:

"*7 Adam i Eva su griješili, pa ipak milostivi Bog...*" Sudija ga prekida,
on poslovno zatvara tašnu, naklanja se sudu - i odlazi.

"Ve anje" ni minut... Odluka: "*Tepavac Mirko...osu uje se na SMRT STRELJANJEM, koja se kazna ima izvesti nakon tri sata, ra unaju i od asa proglašenja presude.*" (M.T.: Prepis originalnog teksta osude nalazi se u Arhivu Srema, Kzp. br. 68/42.)

Na kraju presude, potpuno absurdni završetak: "*Optuženi ima pravo da uputi Poglavniku molbu za pomilovanje!*"

Odbijam da zatražim pomilovanje. U tišini koja tek tada nastupa, sabiraju i svu predsmrtnu hrabrost, saopštavam: "*Za tri sata strelja ete lana Komunisti ke partije Jugoslavije i zemunskog Komiteta Skoja*".

Žamor, "gledalište" - nekih desetak prisutnih stražara i službenika - uskomeša se, kao da su se tek sada probudili. Žurno mi prilazi mla i ovek iz sudijine blizine (mislim da se preživao Ivezović, isti onaj, koji me je nekoliko dana ranije odveo iz sobe za streljanje i vratio u eliju): "*Šta to gorovite pobogu, jeste li poludeli. Molba Poglavniku za pomilovanje je već upu ena!*"

Sad mi tek ništa nije jasno!

*

Nisam znao daje u to vreme u Sremskoj Mitrovici boravio i moj (polujbrat Ivan Vener, tada domobranski natporučnik, i daje već ranije uputio molbu Poglavniku za pomilovanje koju je, na njegovo preklinjanje, potpisalo i nekoliko desetina oficira iz njegove domobranske pukovnije.

Ako je uopšte i moguće objasniti kako je osuda na smrt mogla biti zemenjena kaznom šestomesečnog zatvora, onda je to, pre svega, fakat da pod višenedeljnog isledni kom torturom, ništa nisam priznao, upoznat između ostalog i sa proverenom zatvorenim kom poukom da i najmanje priznanje samo ohrabruje nova, još surovija zlostavljanja. "Junak" izjavu, nakon izričanja smrtnih presude - da sam član Komunisti ke partije i zemunskog Komiteta Skoja, koja se po nepisanom partijskom pravilu daje kad za spas više nema nikakve nade - ne bih, razume se, dao da sam znao daje molba Poglavniku za pomilovanje bila upu ena, a po svemu sudeći, u vreme zasedanja Prekog suda, već i uvažena. Ne bih, makar iz obzira prema bratu Ivanu, koga je ovakva moja izjava mogla skupo koštati. I bi, daje ustaška ratna administracija bila ured-

nija. Sre om nije, jer je on ubrzo prebegao u partizane, stoje, uz pomo njegovih domobranskih kolega, bilo evidentirano kao "zarobljavanje".

BRAT VENER

Brat (po majci) Ivan Vener, dolazi sa *našom* majkom u Sremsku Mitrovicu. Bio je to drugi susret sa Ivicom od kada sam uhapšen.

Kad nas je (Radu i mene) pre nekoliko nedelja tražio u Vukovaru i kao hrvatski domobrani oficir pokušao da u ini sve nemogu e da spase bra u, bio je grubo odbijen, ali su mu ipak dopustili da nas obogiju vidi, na nekoliko minuta. Bio je zapanjen kad nas je video u pocepanim krvavim košuljama, vezane i izubijane... Nije se obeshrabrio da i dalje moli i apeluje, da se obra a i svemo nima i nemo nima. Sad ponovo, u Sremskoj Mitrovici pokušava da nešto u ini za nas, da nas makar ponovo vidi. Majku, koju je doveo sa sobom, dabome, nisu pušteli.

Ivica dopire nekako do inspektora, izvesnog Retla, koga poznae kao starog Zemunca, Nemca, ali i istaknutog hitlerovca. Retl se dvoumi i ipak pristaje. Ali samo jednog od bra e može da vidi. On izabere da vidi mene, jer opravdano misli da e to možda biti poslednji put. Brat Rada je imao neke izglede, jer njega niko nije ozbiljnije teretio.

Uvode me u sobu. (Pored Retla , prisutna je, za uđo i, Ivanu tako e iz Zemuna poznata, Retlova žena.) Galantno dopušta da razgovaramo a da on ne prati baš svaku re . Me utim, razgovora tu i nema. Ivica me grli i neutešno pla e! Neko ko bi to sa strane gledao, ne bi mogao da zaklju i ko od nas dvojice ide u smrt...

Samo zbog tih suza, zaslužili smo da nas rodi ista mati, Hrvatica, Bunjevka, Matilda (ro ena Križan) i da zajedno odrastemo u domu Radivoja "Pere" Tepavca, Srbina iz Srema, koji je uvek ponosno isticao da ima *etiri* sina...

Retlova žena, valjda nenaviknuta na ovakve prizore, a možda i neu-pu ena u pravila okupacijskog "pravosu a", moli muža da u ini nešto za nadporu nikovog brata.

Odlazim, hramaju i, ujem za sobom još glasniji Ivicin pla i uzb-u-eni ženski glas: "Morate ga spasiti!..."

U ruci nosim kutiju kola a kakve Mati zna da Rada i ja volimo (koju su mi ipak dopustili da ponesem), prvo što dolazi iz maj ine ruke od kada smo pre dva meseca odvedeni iz porodi nog doma.

BRAT TEPAVAC

Tih, nežnog zdravlja, povu en i ose ajan, brat Radoslav kao da se rodio sa obavezom da sau estvuje sa svim nesre ama svoga vremena. Od okoline se odvajao više nego što je morao, zbog govorne mane (mu-cavosti), iako ga zbog toga niko nije vre ao, ni u okolini ni u školi. Mnogo je od malena itao, bio priznat kao jedan od najboljih u enika Zemunske gimnazije u svojoj generaciji. Probirljiv u izboru prijatelja, ostao je do kraja života veran užem krugu odabranih, kao i oni njemu.

Politika ga, do rata, nije zanimala, nije imao mnogo razumevanja ni za moje uspaljeno oduševljavanje srednjoškolskim pokretom, Skojem, "komunizmom"... Ali me nije - kao drugi iz porodi ene okoline - ni ukorevao, ni kada je to dovelo do hapšenja 1939. godine, isterivanja iz Gimnazije i udaljenja iz Zemuna.

Kratko vreme nakon okupacije, kada su ve po ele prve zemunske akcije i prve okupatorske represalije, živo je po eo da prati doga aje i ubrzo me "iznenadio" pitanjem, kome treba da se javi da se aktivno uklju i u antifašisti ki Pokret - svestan svih opasnosti koje to podra-zumeva. Uhapšen je kada i ja, iste one avgustovske no i 1942. godine, u stvari samo zato što je moj brat, jer me u uhapšenima nije bilo ni-koga ko bi ga za nešto teretio. Pa ipak su ga nemilosrdno tukli, jer su verovali da on mora da zna nešto od onoga što ne e da kaže njegov

mla i brat, a pre svega da li nešto zna o "Cvikerašu", koji je, mislili su (nisu znali da i jeste!) dolazio i u našu ku u.

Ni jednog trenutka nisam posumnjao da Rada može pokleknuti, bio sam zaista sigurniji u njega nego u sebe. Bojao sam se samo da e ga, onako slabašnog, ubiti batinama, ako ga budu zlostavliali kao mene, neuporedivo fizi ki ja eg.

Posle Oslobo enja, odlu no i iskreno je odbio ponu enu i zasluženu "Spomenicu borca 1941", jer posle izlaska iz zatvora - u Beogradu, gde je posle toga izbegao - nije uspeo, ne svojom krivicom, da se poveže sa tada skoro ve potpuno razorenom beogradskom organizacijom, zbog ega je dugo nosio ose aj krivice.

Bio je najvoljeniji u našoj neobi noj porodici. Mojim se posleratnim "uspesima" ponosio, ali ništa sli no za sebe nikad nije poželeo.

*

O mu eni kim zatvorskim danima, retko smo posle rata pri ali, ak ni me usobno, iako smo, naro ito kasnijih godina, esto bili zajedno i mnogo razgovarali o svemu drugom.

Kad se bolne uspomene esto prepri avaju, one kao da se skrnave. Izvorni doga aji blede, a zamene ih ulepšane uspomene, sa pripoveda im a u sve važnijoj ulozi.

Prave muke nisu za esta i usputna pripovedanja.

NJIHOV OBRA UN

Zatvorska soba Sudbenog stola u Sremskoj Mitrovici, kraj septembra 1942. godine.

U sobi smo nas trojica skojevac iz Zemuna, "pomilovanih" posle osude na smrt (Branko Jeli , Ivan Fabijani - obojica Hrvati - i ja). Zati emo tu ustaškog policijskog pristava iz Iriga (ime mu nisam za-

pamlio) i njegovu ženu. Pred njima su dve-tri korpe: hrane, voća, kolaka... Stražari se prema njima ponašaju kao prema svojima, ali zatvorenici su ipak i oni, kao i mi.

Njihovu smrt naredio je li no Viktor Tomić, zbog nekih nerašišenih razloga još iz predratnih dana. Zasluge za ustašku stvar posle okupacije i borba protiv komunista, koje stalno pominje stražarima, ništa ne pomažu. Sutra će biti streljani oboje! Za nas se još ne zna, da li i kada to može biti, ali svakako posle njih.

Drhti, povremeno dobija napade o ajanja, plakuje. Žena ga umiruje tihom, kao neodraslog, stidi ga se valjda zbog tolikog kukavičkog luka. On se povremeno obara i na nas "komunisti će razbojnike" sa kojima "odbija da bude u istoj sobi..." Takvih se on, kaže, nahvatao po Sremu i sad mu to niko ne priznaje... Zatim, ponovo padaju i u očajanje, moli i nas: "Ako neko od vas ostane živ, kažite, molim vas, mojima u Irigu da sam nepravedno oteran u smrt!" Nudi nas i da jedemo, nervira se što učitimo. Malaksao od straha i zapomaganja, sam zatim jede pohlepno, kao životinja. Kad dolaze po njih, noge mu otkazuju. Vode ga, skoro nose, oznojenog i uplakanog, žena s jedne i stražar s druge strane.

Kukanje prekida pribran, skoro ljutit ženin glas: "Prestani da moljakaš, vidiš da je uzaludno!"

ZATVORENIKI "GAZDA"

"Naša", kao i svaka zatvorska soba u Sremskoj Mitrovici, ima svog sobnog starešinu koga određuje zatvorska vlast. On referiše brojno stanje, određuje dužnosti koje se ti u kući reda, molbi i žalbi, prijave za lekarski pregled... Ali svaka soba ima i stvarnog sobnog starešinu, koga, po sasvim drugim merilima biraju, jedinog priznaju i slušaju, svi zatvorenici, pa i onaj imenovan. On je, po nepisanom pravilu, najiskusniji zatvorenik, najčešće i sa najdužim robijaškim stažom.

U sobi u kojoj smo i nas trojica zemunskih srednjoškolaca - osu-enih na smrt, pa pomilovanih - taj *pravi* sobni starešina je jedan srednjove ni, fizi ki snažan, sirov i surov razbojnik, koji je ve izdržao više-godišnju robiju, a sada je na izdržavanju kazne za neki manji prestup. Robijao je, kaže, i sa komunistima. Ne zanima ga komunizam, ali po-štaje komuniste jer se dobro drže pred batinašima i ne odaju svoje dru-gove.

Prema nama je pristojan, prema meni naro ito, pošto je razgledao još nezale ene tragove batinanja. U našoj sobi je i "Ustaša", mla i momak, koga je ustaška vlast zbog nekog kriminalnog prestupa osudila na višemese nu zatvorsku kaznu. Hvali se ustaškim zaslugama, privile-govan je kod stražara, ali je pred *našim* "Gazdom" manji od makovog zrna.

Ovde vlada "zatvorska demokratija", u stvari surova pravila odbrane od stražarskog maltretiranja. Niko ovde nije prezren zbog prestupa, razbojništva, pa ak ni surovog ubistva; neoprostiv je samo prekršaj robijaške solidarnosti, i razume se, najviše, bilo kakve saradnje sa za-tvorkom vlaš u, koja, zna se, uvek nastoji da na e doušnika, da bi sve potpuno kontrolisala.

Kazne za "cinkarenje" su najsurovije. Izvode se tokom no i, žrtvu pokrivaju ebadima preko glave da se ne uju udarci i kruci. Isprebijani doušnik, ne sme nikome da se žali, ak ni da prizna da je bio batinan - laže da je pao ili da se sam povredio. U kažnjavanju moraju da u es-tvuju svi. Jedini sudija i nalogodavac izvršenja je neprikosnoveni sobni "Gazda". On samo od nas trojice omladinaca, *politi kih*, ne traži da u tome u estvujemo. Jedanput sam ga, ohrabren pažnjom koju je ina e prema meni pokazivao, zamolio da prekine tu nemilosrdnu proceduru. Udaljio me je prekorno: "E, u to mi se ne mešaj!"

Jednog dana, u jutanjoj šetnji "u krug", go do pojasa, zatvorski stra-žar koji dobro razlikuje sve zatvorenike, pogotovu nas "komuniste", baci lavor meni pod noge i zapovedi: "Školarac, trkom po vodu!".

Istog trenutka "Gazda", koji je već znao da ne u poslušati, strogo, kroz zube, zapovedi: "Ustaša, grabi taj favor!" što ovaj istog trenutka i uini. Stražar se za momenat koleba kako da reaguje, jer me je već jedanput, zbog slične neposlušnosti grubo udario, pa na kraju ipak reši da preutno primi favor vode kad mu ga je već tako hitro prineo "Ustaša".

PRATNJA

Krajem decembra isti je rok kada je trebalo da me puste iz zatvora. Očekujem da brat Ivica, kao što su mi javili, dođe po mene. Da li će me na kapiji zatvora dočekati ustaše? Ako tako bude, Ivicina domobranska uniforma neće ništva pomoći.

Na dan izlaska odvode me u upravu zatvora. Dočekuje me, u uniformi domobranskog oficira, ne brat Ivica, nego njegov i naš bliski prijatelj, Zemunac, Štipan Lazić. Saopštava mi da Ivica nije mogao doći jer je službeno spređen i da će me on, po njegovojo molbi, odvesti u Zemun.

Na putu prema željezni koj stanici, obraduje me Lazić evo obaveštenje da je Ivica pre nekoliko dana prebegao u partizane, a pre toga, njega zamolio da me sproveđe do Zemuna. Kaže: "Do Zemuna sam ti ja oružana pratnja, a posle sam vidi što ćeš".

U roditeljskom domu me sačekuje Mati. Teško je opisati to uzbunjivanje... Prolazim kroz sobe, razgledam nameštaj, fotografije na zidu... Sve je isto kao i kad sam pre pola godine odavde odveden... Samo sam ja sada neko drugi!

Mati mi saopštava gde meće partizanska "veza". Odlazim uz sve mere opreza na zakazano mesto, ona me prati do pola puta, proverava da li me neko prati. Nemo se rastajemo, ne okrećem se, znam da ona sada plače.

Na zakazanoj adresi preuzima me Gradski komitet KPJ Zemuna i tog trenutka ponovo prelazim u ilegalu. Saopštavaju mi, precizno, kada i kako će me partizanska pratnja izvesti iz Zemuna.

Ve sutradan, još ne veruju i da sam ostao živ i slobodan, sre em u Batajnici sekretara Sreskog komiteta Marka Nikezi a ("Cvikeraš") i Šoti Pala ("Andriju")*. Satima, no ima pri am obojici, zajedno i odvojeno, o danima (kao godinama) koji su protekli...

Tek tu saznam, zapanjen i naknadno uplašen, da je "Cvikeraš", Marko Nikezi , do svog odlaska iz Zemuna više nedelja nastavio da boravi u stanu u koji sam ga smestio samo nekoliko sati pre mog hapšenja, 12. avgusta 1942. godine. Sre a je moja - ali i Markova, i ne samo nje-gova, što niko od uhapšenih, sem mene i moga brata Rade, nije znao za tu adresu.

Neponovljivi trenuci ponosa i sre e...

*

Kad sam posle Oslobo enja ponovo sreo roditelje, rekli su mi da me je policija tražila kra e vreme posle izlaska iz Zemuna. Da me Organizacija nije odmah i sa poverenjem prihvatile, teško da bih sam mogao da se krijem i svakako ne bih ostao živ.

"JATACI"

Zima 1942-1943. godine.

Dok se Sreski komitet Partije Zemuna, koji se tada nalazio u selu Karlov i u (Marko Nikezi , Šoti Pal) dopisuje sa Pokrajinskim komitetom Srbije o tome da li u ostati u Vojvodini ili ot i u Bosnu, Komitet me upu uje na boravak u selo Petrov i , sa mojom *devojkom* Zorom Su i , partizanski "Jelicom" (kasnije i suprugom).

Boravimo u najsiromašnijoj, naj istoj, najgostoljubivijoj ku i u kojoj sam se ikad nalazio. Selom danju povremeno patroliraju ustaše, ne zalaze i u ku e, a no u je selo slobodno, partizansko.

* Šoti Pal. Roden 1916. u Starom Be eju. Iban KPJ od 1939. U esnik NOB-e od 1941. U Banatu organizirao diverzije i druge akcije u pozadini. Clan CK SK Srbije. Iban Predsjedništva CK SKJ. Narodni heroj.

Vedri i hrabri bra ni par: Pera (poginuo pred kraj rata) i Kata (do svoje smrti Zorin i naš porodi ni prijatelj), spremni za šalu (uvek) i za svaku žrtvu (ako zatreba!).

Pera zbijala šale mlataraju i negde na enim zahr alim revolverom *na burence* sa jednim jedinim metkom, iji se kalibar i ne zna, i koji Kata "skriva" iza ogledala. Grdi Peru da od te šale može jednog dana biti nevolje, ako neko na e to "naoružanje", a ne bude imao smisla za šalu.

Tako u jedno rano zimsko jutro, dok se tek razdanjivalo, Peru pro bude vojni ke cokule pored prozora. Probudim se i ja i gledam kako puš ane cevi promi u pored naših prozora!

Uvek mi je bilo neprijatno svako uznemirenje koje se doga a u ranu zoru, a sad, jedva mesec dana posle ustaškog zatvora, pogotovu. Skalem da na brzinu nešto obu em, skrivaju i (kao i Zora) uzbu enje zbog onoga što sledi... Kroz glavu mi prolete neodgonetnuto pitanje - da li su Pera i Kata bili svesni kad su nas primali da se nas dvoje ne emo "legitimisati" ako do e do opasnosti i da e njih dvoje sna i ista sudbina kao i nas dvoje - i još gora, jer smo se Zora i ja, naoružani, možda i mogli ne emu nadati.

Ali, mislio je Pera na to, više nego što smo slutili. Nisu on i Kata neborci, ako nisu vojnici. Da nam to i dokaže u ovom opasnom asu, a da ne govori drug ije nego kako on ina e voli da kazuje, vikne šaljivo: "Dodaj Kato taj metak iza ogledala, sad' emo Beli i ja da pucamo!"

Bajoneti su prošli po nekom drugom zadatku, a Pera nije ni znao koliko me je prisebnoš u nadvisio toga jutra.

RADIKALIZAM

Krajem 1942. godine cirkularno pismo Pokrajinskog Narodnooslobodila kog fronta Vojvodine upozorava sve mesne odbore da su *priime enepojave ubacivanja neprijateljskih agenata na "slobodnu teritoriju*

Srema, koji se pod raznim lažnim izgovorima kre u terenom, osmatraju naše aktivnosti i obaveštavaju neprijatelja". Nabrajaju i prime ene metode, cirkular kao primer navodi, izme u ostalih, i "tobare" (one koje su seljaci zvali "Mate", a koji su nosili itave male "radnje" pred sobom - sa britvama, ogledalcima, ešljevima, olovkama, kalendarima, notesima, kolonjskom vodom, usnim harmonikama...).

U kratkom vremenu, svi su torbari bili proterani, neki i ubijeni... Kad neko kaže: "Pa nemojte, ljudi, nisu valjda baš svi...", drugi negoduju: "Šta ima da se misliš, beš' im mater, ovako nam se sigurno ni jedan ne e provu i!"

U surovim vremenima humanost teško dolazi do re i.

ODMERAVANJE

Sremsko selo Karlov i je "slobodna teritorija u okupiranoj Evropi". Ali njegova sloboda, kao i sloboda uopšte, nije neograni ena. Kad nastupe razlozi za neko ograni enje, onda partizanska straža sa crkvenog tornja daje znak zvonom koji je "itak" (pogotovu kad je neprijatan) svim stanovnicima sela.

Jedan od tih svima itljivih znakova obaveštava Karlov i ane, na primer, da prolazi kolona "šimanova kih žandara". To zna i da sve treba da se skloni sa glavnog puta, i uklone svi spolja vidljivi znaci "slobode". Nepisani, ali nekim putem utana eni sporazum sa šimanova - kim žandarima glasi: Mi moramo da pro emo i ne emo silaziti sa ceste i ne emo se zadržavati, a vi nas nemojte napadati.

Bio sam smešten u jednoj ku i na tom glavnom putu. Partizanka Ranka Božovi "Vera" došla je baš toga jutra da se vidimo i nešto dogovorimo. Sedimo u dvorišnoj sobi-kuhinji pod tremom, na jednom krevetcu preko puta "šporeta" i klupe pored njega.

Odjednom, crkveno zvono prekida seosku tišinu. Pažljivo slušamo i sa olakšanjem razumemo: prolaze šimanovacki žandari! Zna i, nas-

tavi smo gde smo stali: doma ica da razvija testo, mali sin i erka da se igraju na podu, a Ranka i ja da razgovaramo.

Sasvim neo ekivano, dvorišna se kapija otvara (uje se, u stvari) i mi kroz staklena vrata, zaprepaš eni, u dvorištu ugledamo dva vojnika u nema kim unoformama. Doma ica odmah raspozna ozloglašene deanske Švabe: jedan je bio sa puškom, drugi sa puškomitraljezom. Mi vidimo ko dolazi - oni ne znaju koga e zate i! Dok još nisu otvorili vrata, Ranka i ja imamo samo toliko vremena da povadimo pištolje i sakrijemo ih sa rukama ispod sedišta. Za toliko je samo i bilo vremena! Doma ica je stigla samo da kaže "Ju, naopako!", ali je, prividno mirno, nastavila da "razvija testo", svesna da sad ništa više ne zavisi od nje.

Vrata se otvaraju, Nemci ulaze, spuštaju oružje "k' nozi" - ugledaju nas, iznenade se i odmah shvate sve... Ali sad je ve i za njih kasno! Potez puškom i puškomitraljezom, ak da ga u ine oboje u istom trenu - traje duže nego ako ovo dvoje partizanski odevenih, sigurno i naoružanih neznanaca, potegnu pištolje...

Govore srpski. (To je ve bolje, zna i, nije *Vermaht* nego *de anske Švabe*.) To odmah i izjavljuju: "Mi, samo da se malo ogrejemo... Nareeno nam je da sve legitimišemo i pretresemo ku u, ali ovde ne smo... bolje je da se živi u miru..."

Doma ica kaže po neku re strahuju i od najgoreg... Sitna deca gledaju, as Nemce as nas (znaju, da se izme u Švaba i partizana puca - a ovde ništa!), a Ranka i ja složno utimo u napetom oprezu da su protna strana ne u ini neki potez pre nas!

Kritičan trenutak nastupa kad najzad ustaju da po u. I pre je bilo sve jasno, a sad pogotovu. Izlaze "unatraske", a zatim žurno prema kapiji.

uje se da su lupila dvorišna vrata. Ranka i ja grabimo kape i kapute, zami smo prema dvorištu - pa preko bašta u dvorište susednog "šora" - u ku u koju nam doma ica rukom pokazuje. I tamo ve znaju šta se u selu doga a, brzo odmi u šporet od zida, peku prste da se sulundar ne sruši i otvaraju poklopac od "baze" ispod "šporeta"...

Zakratko posle našeg bekstva, desetak Nemaca upada u dvorište kuće na glavnoj cesti, koju smo Ranka i ja upravo napustili, sa oružjem uperenim na kuhinju. Doma ica izlazi sa decom, oni upadaju u praznu kuću, pretresaju sve - sobe, štale, ambare... isteruju stoku, odnose žito, meso iz pušnice. "Sad gladuj - kad hraniš partizane..." Ko su oni, gde su, kako smeš da ih primiš?..." Žena se ne da, brani se od udaraca, vi je deci da beže u komšiluk... A onda poteže najja i argument: "Vaša su ovde bila dvojica sa mitraljezom pa im nisu smela ništa, a šta sam im ja sama žena mogla?"

Na ovom krunom broju sve se srećom na tome i završilo, ali je "sporazum" sa šimanovskim žandarima (zauvek, ini mi se) bio raskinut. Nije pomoglo njihovo uveravanje da su Nemci, osetivši (ili znaju i) da takav sporazum postoji, pustili žandare ispred sebe, pa onda iza njih upali da izvrše raciju.

*

Kada sam se poslednji put sreo sa Rankom, sedamdesetih godina, u dužem smo razgovoru, tada prvi put, uporedivali ega se ko se a iz te epizode odpre skoro etiri decenije. Uspomene su se, što rede biva, skoro potpuno poklapale.

Bila je to i poslednja prilika, jer druge ne bi ni bilo. Vedra i otresita Ranka Božović, udata Kavčić, na opšte zaprepašenje njenih ratnih drugova i poznanika, 197(?) godine izvršila je samoubistvo svojim ratnim pištoljem.

PONOVO U PARTIZANE

Februar (?) 1943. godine.

Traži me "Andrija" - Šotić Pal (lan Sreskog komiteta Zemuna koji se tada, kao i ja, nalazio u sremskom selu Karlovac). Saopštava mi da treba da se pridružim grupi novih sremskih boraca, koja upravo kreće u Bosnu, u sastav vojvođanskih udarnih bataljona u Semberiji.

Kaže mi: Predlagali smo Pokrajinskom komitetu (Srbije) da ostaneš ovde u Sremu i da preuzmeš komandu našeg Posavskog odreda, imaju i u vidu tvoje partizansko iskustvo, ali se oni nisu složili, jer nisu prihvatili naša uveravanja da je sve jasno što se ti e tvoga držanja i izlaska iz zatvora. Pošto bi nova razjašnjavanja dugo trajala, jer su kuirirske veze sa njima retke i teške, mislimo da je bolje da, kako oni i nalažu, sada odeš u Bosnu, nego da ovde gubiš vreme. Nemoj da se optere uješ time što sam ti rekao - mi znamo sve, a oni ne znaju. Važno je da ratuješ, a ne gde ratuješ! I dodao, na svoj, nemilosrdno direktni na in: Ako ne pogineš, sve e se posle rata objasniti.

U Semberiji su me rasporedili u Drugi udarni bataljon. Komesar mi je rekao da je prema poslatom spisku samo jasno da sam lan Partije i da sam ve 1941. godine ratovao u Kosmajskom partizanskom odredu, pa e sa višim štabom rešiti koju dužnost da preuzmem. Rekao sam da nikakvu dužnost, sem bora ke, ne u da preuzmem, pa ak ni lanstvo u Partiji dok ne stigne i moja *karakteristika*. Optere en nedoumicama, hteo sam da ipak i meni nešto bude jasno.

Tako sam nekoliko narednih meseci, odbijaju i rukovodila ke dužnosti, utke ratovao sa Sremcima po Bosni, kao puškomitrailjezac. Zvali su me "Beli", kao i u Kosmajskom odredu, poštovali su me kao "starog" borca, pa mislim i zavoleli kao i ja njih, mada medu njima nije bilo nikoga ko bi me od ranije poznavao.

Onda me je pozvao Slobodan Baji *, komesar brigade i rekao da više ne e da ekaju tu moju *karakteristiku* - koja možda ne e ni sti i jer smo daleko odmakli od Srema - i da se, bez pogovora, odmah uklju im u lanstvo Partije i kao prvo, preuzmem dužnost komesara jedne ete. Tako sam u toku naredne godine dana, jedno za drugim, bio na duž-

* Slobodan Baji . Roden 1916. u Šidskim Banovcima, Šid. Student. Otac bio sve enik. lan KPJ od 1938. Sudionik NOB-e od 1941. Ve 1943. bio politi ki komesar Glavnog štaba NOV i partizanskih odreda Vojvodine. Poginuo 1943. Narodni heroj.

nosti (zamenika) komesara i partijski rukovodilac štaba, bataljona, brigade pa najzad, pred kraj rata, i 36-te Vojvo anske divizije.

*

Na prvom susretu posle rata sve su mi objasnili Marko Nikezi i Šoti Pal: "Mislili smo da je bolje da za tobom ne šaljemo nikakvu karakteristiku: ne bismo smeli pre utati rezerve Pokrajinskog komiteta Srbije, a bojali smo se da bi takve rezerve tvoja 'vojni ka' partija mogla pogrešno da protuma i".

Zaista je bolje što to tada nisam znao.

I još jedna pojedinost, zanimljiva za njihov odnos prema nadre e-nom partijskom rukovodstvu u tom vremenu. Blagoje Nešković, tada sekretar Pokrajinskog komiteta Srbije, naložio je u pismu koje je iz Srbije uputio Sreskom komitetu Zemuna, da rukovo enje Komitetom od Nikezi a preuzme Šoti Pal, s obrazloženjem da je to bolje, jer da je, za razliku od Nikezi a koji je student, Šoti metalski radnik. Sastali smo se. Kaže Šoti, i jednoglasno rešili da mi bolje znamo ko je od nas najspobniji za tu dužnost. Tako je Pokrajinski komitet tek posle rata saznao da njihova "klasno podobna" odluka nikada nije sprovedena.

"GOSPODIN PARTIZAN"

Isto na Bosna, proleće 1943. godine.

U udolici, ispod položaja sa kojeg smo potisli Nemce, stoje u grupi nekoliko zarobljenih nemačkih vojnika i jedan niži oficir. Razoružani su, uplašeni... možda još više kada ugledaju oznake oficirskog ina na mojim rukavima.

Ispitujem, na oskudnom gimnazijском nema kom jeziku, ono što nas je tada zanimalo u vezi sa njihovim brojem, naoružanjem i zadatkom. Ne vi em, ne pretim, samo pitam - obraćajući se uglavnom onom oficiru. On odgovara, trudi se da mu verujem, valjda i ne laže, a zatim

me mole ivo pita: "Šta e biti sa nama?". Bez želje da ih mu im ili plăsim, kažem: "Ono što i sa nama, da vi nas zarobite"... O ajan je zbog tog odgovora. Kaže da nikada nije bio nacista, pokazuje porodi ne fotografije... Moli, najzad, da ne dam da ih streljaju... Vidi da je to uzalud, valjda razume i da ja ne mogu to da rešim, svestan je da se ovde može doga ati samo ono što ovaj surovi rat nalaže. Glas mu drhti, savla uje suze. Moli me za spas, svestan da spasa nema, ak valjda i svestan da za sve to nismo mi krivlji od njih.

Kad do e vreme da ih odvedu, ispravi se, zastidi se valjda što je molio, pozdravi vojni ki i kaže: "Oprostite, gospodine partizan!"

Mrzeti neprijatelja nije uvek, ni u ratu, jednostavna stvar!

RUKE I JABUKE

"Partizanska bolnica" u malom, skrivenom manastirskom konaku, kanjonu u blizini isto nobosanskog sela Šekovi i, 1943 godine.

Moja rana zarasta a mojem drugu vodniku "Kuzmincu" sutra sekru, do lakta zahva enu gangrenom - bez narkoze! Kazali su mu da mora "na živo", jer anestetika više nema: Ili ruka ili glava! Neka popije rakije koliko god može...

Sedim sutradan ispred zgrade, ujem prigušene krike i gonim od sebe sliku strahote kad pomislim da sam umalo i ja mogao biti na nje-govom mestu...!

Posle izvesnog vremena izlazi bolni arka i nosi u svojoj ruci odseenu ruku zajedno sa smotuljkom krvavih zavoja. Ruka je voštano žuta, zaustavljena... Bolni arka je nosi prema mestu gde je ve pre toga pokopano dosta ruku i nogu - i još više onih, tamo sahranjenih zajedno sa rukama i nogama.

Dobro treba da razmisli svako pre nego što olako kaže da bi za nešto dao da mu odseku ruku. ak i da se to uradi pod narkozom!

MOJ DRUGI SVETSKI RAT I MIR

*

Trideset i više godina kasnije, vra aju i se sa porodicom sa letovanja na moru, skrenuo sam s puta Kladanj-Vlasenica prema Šekovi ima ka napuštenom manastiru gde se nekada nalazila partizanska bolnica da -prvi put posle rata - ponovo vidim to mesto.

Crkvica i zgrada postoje. Uz gradi je muzej (doduše, trenutno zatvoren), a na obližnjoj livadici nalazi se uredno održavano partizansko groblje sa mnoštvom imena bosanskih i vojvo anskih, ovde sahranjenih boraca. Na mnogima stoji natpis: "nepoznati borac".

U tišini letnjeg podneva, podstaknut se anjima, govorim sinu Dejanu, koji je tada imao 12-13 godina, štaje ovde bilo za vreme rata, izbegavaju i baš drasti ne opise istinitih prizora iz toga vremena. Imam utisak da me sluša, ne pri am odviše esto o ratu. Pri am sve opširnije zaveden tišinom i njegovim utanjem... kao da i on sad vidi ono što ja vidim u uspomenama...

Odjednom, on se negde zagleda... nešto zbilja i vidi... i vikne: " ale, vidi jabuke!" i potr i prema drvetu ne ekaju i nastavak moje pri e.

Neka, nek dete trese jabuke... i meni je sada sopstvena pri a postala nestvarnija. Da li se zbilja sve to dogodilo?! Je li zbilja sve to bilo tako davno?

DOKTOR

"Doktora Hercega" (samo smo ga tako zvali) zarobili smo polovinom 1943. godine u jednoj borbi blizu Bijeljine, kao domobranskog lekara.

Domobranima smo, kao što je poznato, uzimali samo oružje i ode u i slali ih ku ama... Oni su to i zaslužili, retko kad su pružali otpor, naj eš e su se odmah predavalii. Neki i po nekoliko puta.

Doktora Hercega smo, me utim, zadržali i obe ali da emo i njega posle mesec dana pustiti ku i, ali da sada mora ostati kod naših ra-

njenika. Molio je svaki dan da nekako javimo njegovoj ženi u Zagreb da je živ i da e se vratiti... Brojao je dane... podse ao nas na zadatu re ! Vredno je radio, poštivali smo zbog toga i njegovo nestrpljenje pa zatim uvažavali i svojstvenu mu preglasnu ljutitost...

Ali ranjenika je bilo sve više, mesec dana je davno prošlo, a posla za lekara nije bilo manje nego kada je došao.

Ipak, re je re , i kada smo se ponovo približili Bijeljini, rekli smo mu: "Hvala doktore, sada možeš i i".

"Jeste, sad ste se setiliL. A kome da ostavim sve ove jadnike?", izdralo se kao i obi no i - ostao sa partizanima do kraja rata.

SESTRA

Štab bataljona smešta se u bogatiju, prostranu ku u koja, kako tek naknadno saznajemo, pripada etni kom vojvodi, nekom Mari u, mislim predratnom kraljevskom oficiru.

U ku i je, pored drugih, i simpati na devojka, u to vreme, kako je rekla, apsolvent sarajevske U itelske akademije. Ima u ku i i starijih od nje, ali ona o igledno o svemu odlu uje. Uzdržano je ljubazna, trpežljivo ispunjava naše zahteve u pogledu smeštaja, rasporeda i ishrane.

Pošto me je neko pisanje duže zadržavalo u ku i, ona sve eš e započinje razgovor, ponaša se kao da smo joj se dopadali više nego što je o ekivala. Dva ili tri dana kasnije kre emo dalje, rastajemo se prijateljski, skoro srda no...

*

Beograd, 1952-1953. godine. Šef mog kabineta (sekretara za prosvetu i kulturu Srbije) kaže: Želi kod vas "jedna vaša poznanica iz Bosne".

Ulazi u iteljica Mari ! Nakon nekoliko proteklih godina, mladim ljudima nije prepreka da se odmah prepozna... Ne traži ništa. Videla je

negde moju fotografiju u novinama, prepoznala me i želi samo da mi kaže nešto što e me verovatno zanimati i što, veruje, sada ne e biti upotrebljeno protiv nje.

Dakle: U vreme kad sam vas zabavljala, zamarala razgovorom u onoj sobi pored kuhinje, iznad naših glava na tavanu ostala su sakrivena etvorica dobro naoružanih etnika iz bratove li ne pratnje. Nisu stigli na vreme da se udalje, merdevine su za sobom povukli na tavan, tek koji minut pre vašeg dolaska... "Verujte da me je zbilja zanimalo sve o emu smo tada razgovarali, ali više od svega me je brinulo da se neko od vas ne seti da pretrese i tavan, ili da neko od onih na tavanu ne uini nešto što bi vas uzbunilo, pošto su, celo to vreme bez hrane i vode, lako mogli da uine nešto što bi ih odalo... Strepila sam od svakog šuma... Ne znam da li sam tada više pomogla vama ili njima. Možda je to sada i svejedno, kad ste svi tom prilikom, i mi sa vama, ostali živi".

Nije pominjala teško e, koje je posle rata, kao sestra etni kog vojnike, sigurno imala, ako možda ne u svakodnevnom životu, u zapošljavanju svakako.

HRABROST

Uz hrabrog komandanta bataljona Savu Kosti a (koji je imao partizanski nadimak "Haile", valjda zato što je bio vrlo mršav i izrazito crne puti, li io je na abisinskog cara Haila Selasija), komesar je bio tihi i brižni momak Radenko, koji mu po hrabrosti, najblaže re eno, nije bio sličan. U stvari, bio je - pomalo plašljiv.

Do rata je, kao uostalom i komandant "Haile", bio radnik, sirotinja, imao težak život, navikao na tegobe. Prošao je težak put gradskog ilegalca a zatim zatvorenika i begunka iz zemunske bolnice, posle povreda u ustaškom zatvoru. Pa i pored tako dobre predspreme za iskušenja kakva nosi rat - i to ovoga puta baš njegov "proleterski" - nije uspeo da savlada običan, u ratu svakodnevni, ljudski strah ni koliko neki raz-

maženi školarac. Voleo je da ita, da u i, a taj prokleti rat doživljavao je kao neizbežno zlo koje ga grubo odvaja od njegovog lepog sveta maštanja, razmišljanja, nadanja.

Komesarovu slabost pred surovostima rata prime ivao je pomalo itav bataljon, a bolje nego iko za te komesarove patnje, znao je hrabri komandant. Me utim, voleo je Radenka, cenio njegovu estitost i oseajnost. Zato je pokazivao naglašeno uvažavanje za ulogu i doprinos svog komesara u svemu što se doga alo izme u dve borbe.

Me utim, strave su u ratu potpuno neizbežne, a li na hrabrost je toliko važna da može da natkrili i zaštiti sve, pa i najgore poroke.

Tako, kad do e do okršaja, komandant, uplašen da se ne razotkrije komesarov strah, posle mnogih strogih nare enja komandirima eta i vodova, upu uje i nežnu ali dovoljno glasnu - da svi uju - molbu svom komesaru: "Molim te Radenko, drži na okupu taj radni vod, eno tamo iza onog šumarka... nismo sad ovde potrebbni obojica..."

Borci bi možda nešto i rekli... verovatno bi se rado i podsmehnuli... kad bi mogli da dopru do komesara iza širokih le a neustrašivog komandanta.

Nisam, uostalom, u ovom ratu sreo istinskog junaka koji bi mislio da junaštvo stoji iznad svih ljudskih vrlina. A isticanje tu eg straha uvek je znak jedva skrivenog, sopstvenog.

LENJOST

Vojvo ani nisu r avi ratnici. Oni nemaju srbijansku dovitljivost, crnogorko viteštvu, ni bosansku pokretljivost. Ali, što je važno bora ko merilo, spremni su na žrtve - naro ito ako nije u pitanju gladovanje ili dugo lomatanje po planinskim vrletima i dugim marševima... No, ovde u Bosni, baš se sve to tražilo. Valjda zbog toga bili su najpouzdaniji kada je trebalo izdržati na položaju i ne povla iti se pre vremena.

Ali mnogo puta borba se ne dobija samo time što se neprijatelj odbije
- nego time što se posle toga - goni!

To je sa Vojvo anima uvek bilo najteže posti i.

Na brojne komande "Napred!", "Ne daj im predah!", "Goni ih!", Vojvodam bi lenjo i bezvoljno otpratili neprijatelja koji beži samo kojih stotinak metara...

"Kud' u sad za njim, 'beš mu mater, do 'e on opet!"

SRAMOTA

Kre e se XII. korpus, u jesen 1944. godine, preko *Kalesija* (grupe sela na obroncima Majevice)... Sila naše vojske! Ovde su nas tokom rata esto presretale grupice "zelenokadrovaca" (neka vrsta muslimanske naoružane seoske straže), zapucali bi u elo ili za elje kolone. Retko smo prolazili bez nekog poginulog ili ranjenog! Stanovništvo ovih sela nije nam nimalo bilo naklonjeno... to je istina!

Komanda: "Prekid pokreta do jutra, smeštaj po ku ama"! (što se ina-e rede doga alo, ili uopšte nije bilo mogu e, pogotovo u "partizanskim" selima gde smo uvek bili vrlo obzirni prema osiromašenom stanovništvu). "Hrana od doma ina!" (što je zna ilo tražiti i uzeti za vojsku šta ima za jelo). To je ovde ipak i bilo mogu e, za razliku od partizanskih sela gde je svet i bez nas gladovao.

Naš je štab u ku i u kojoj doma ica, bez oduševljenja, ali i bez ropitanja, sprema dosta obilnu hranu za nas desetak. U samu zoru stiže iz Štaba Korpusa nare enje za *pokret*, sa dodatkom na kraju nare enja: "Pre polaska ku e popaliti!"

Nikada ranije to nismo inili!

Nare enje ne trpi prigovor, a sada više za to nema ni vremena i kada bi bilo volje. Kolona kre e, ku e po inju da gore... lelek i zapomaganje na sve strane...

Žurim da se što pre udaljim od kuće u kojoj smo noili, utke, ne osvrati se, kao poslednja kukavica.

*

Kraje vreme nakon toga, rat je završen, obnavljala se cela zemlja, pa i Kalesije. Ni ovde to nije bilo moguće bez društvene i državne pomoći. Osveta, dakle, nije koštala samo seljake Kalesija.

"CAR"

Sulejman Omerovi "Car" (proglašen za narodnog heroja) bio je jedan od najhrabrijih ljudi koje sam sreću u ovom ratu. Duže vreme smo bili zajedno u istom štabu, pa sam se u to uveravao skoro svakodnevno. Za njega se zbilja može reći da nikad svom vojniku nije naredio nešto što i sam ne bi smeo da izvrši - nepropisano ali visokomoralno vojničko načelo, kojeg bi se morali pridržavati svi koji na bilo koji način budu u prilici da odlučuju o tuđim sudbinama. Valjda i zato, malo koga su, od starešina, Vojvođani toliko voleli i poštovali kao svoga "Cara".

Roden u Maglaju, u iteljsku školu završio je u Sarajevu... Ne se am se kako se našao u "vojvođanskim brigadama", mada je "nevojvođana" bila ne malo, jer su se ranjenici, koji zaostanu iza svojih jedinica, esto posle ozdravljenja uključivali u jedinice koje prve naiđu.

Imao je obrazovanje intelektualca i jednostavnost radnika u isti mah, i jedno i drugo na podjednako prirodan način. Najduže je bio komesar, a zatim i komandant Treće vojvođanske brigade, jer je radije i uspešnije komandovao, nego što je obavljao komesarske poslove. Nije voleo da pešači, i jedino u tome nije rado delio tegobe svojih boraca. Kad god ga se setim vidim ga na konju, ak i kad smo svi, pa i lakši ranjenici, išli peške...

Sa "položaja" negde oko Vlasenice, po etkom 1944. godine, itav bataljon naše Treće brigade ubrzano se povlači pred jačim neprijate-

Ijem. Povla enje se ve pretvara u bežanje. Strelja ki stroj više ne održava poredak. U takvoj prilici ne vrede vika i oštре zapovesti. Poja anje nema odakle da do e a taj položaj štiti zale e Vlasenici koju napada naša Prva brigada.

"Car" zna da se ovaj položaj nikako ne srne napustiti. Upu uje se prema ugroženom položaju, na konju dabome (mada je tada, istini za volju, bio i lakši ranjenik) bez re i, jer zna da u takvim trenucima ne vredi samo li ni primer, kre e prema uzvišici koju bataljon napušta. Borci ga ugledaju, usporavaju povla enje i pored žeš e vatre, i stroj se uskoro zaustavlja i uzvra a vatrom... "Car" nastavlja da "napreduje" prema napuštenoj uzvišici... sad se ve nalazi ispred stroja zaustavljenog bataljona. Ne obazire se na paljbu, kojoj je sada on najkrupnija meta - ne vi e, ne komanduje... uju se povici: "Care, poginu eš", ali "Car", bez glasa, kao da ne uje ni pucnjavu, ni njihove glasove, nastavlja prema vrhu... I stroj ohrabrenih boraca ga, sada ve tr e i, prestiže, i juriša prema zbnjenom neprijateljskom rasporedu, uz paklenu paljbu sa obadve strane...

Za svo to vreme "Car" nije sišao sa konja. Nejasno je zaista kako tom prilikom nije bio pogo en, ni on, pa ak ni konj! "Alal mu konj" - re e posle neko - "i taj je kod 'Cara' nau io da bude hrabar!"

Samo onaj ko je bio u ratu zna kako je teško borce ponovo vratiti na položaj sa kojeg su izba eni. Komandant, u itelj, "Car", to je znao i... smeо!

Drug "Car" je zbilja (kao Tito u onoj pesmi Vladimira Nazora) "jahao na elu kolone!"

LJUBAV

"Car" je poginuo kad je ve i Zagreb, a ne samo Beograd, bio oslobo en. Tražio je od Štaba III. armije u Novom Sadu dopuštenje da ode u Zagreb (pre nego što krene u Moskvu na visoku oficirsku školu) da

vidi svoju devojku "Ranku", koju je tako e "herojski", bezgrani no vo-leo. Sva upozorenja da na slavonskim putevima još ima ustaških grupa, nisu pomogla.

Njegove isprave i odlikovanja na eni su nekoliko dana kasnije kod jednog uhva enog ustaškog oficira. Možda je i bolje što nije stigao do Ranke, jer je ona tada ve volela nekog drugog. (Ranka, ista ona, koja je pomenuta u pri i iz sremskog Karlov i a, a sedamdesetih godina izvršila samoubistvo.)

*

Prolazio sam 1978. godine, prvi put posle rata, kroz Maglaj i u rano jutro zastao u centru starog gornjeg dela grada. Zaustavio sam nekoliko prolaznika i pitao ih šta znaju o Sulejmanu Omerovicu, narodnom heroju, njihovom sugra aninu... Ništa ne znaju! Najzad se jedan od pri-dostih prisetio: "Pa to je verovatno onaj po kome se sada zove ona, znaš..." i re e staro ime ulice, koje se o igledno i dalje upotrebljava.

A i Vojvo ani danas o igledno imaju dosta važnih imena za "svoje" ulice i sokake. Ako ovek živi koliko i njegov pomen, "Cara" više nema ni na ovom ni na onom svetu.

PRIREDBA

"Prva proleterska" nalazi se (leto 1943. godine) na prilazima Zvor-niku, kojeg e te no i napasti. Jedan vojvo anski bataljon obezbe uje cestu iz pravca Tuzle, dok se "proleteri" odmore i pripreme za no ni napad.

Proletere smo sreli ve nekoliko nedelja pre toga u zajedni kim bor-bama za Srebrenicu i Vlasenicu. Bili su radikalno prore eni posle teških borbi, posle tek završene Pete ofanzive, ali izvrsno uvežbani, discipli-novani i maksimalno naoružani. Ne verujem da je ikad do tada igde postojala takva organizovana partizanska vojska (ni kod nas, ni bilo

gde). Ali glavna njihova prednost bila je moderan, efikasan, maštovit na in ratovanja. Možda naši vojvo anski borci nisu, pojedina no uvezši, bili mnogo manje hrabri - imali su ve dosta ratnog iskustva - ali je Prvu proletersku odlikovalo takvo ratno majstorstvo koje je preraslo u neku vrstu kolektivne ratni ke uigranosti štabova i boraca. Komande su se više podrazumevale nego glasno izricale. Sve što može da u ini oružje - nije morao borac. Svaki se cilj merio veli inom žrtava koje treba podneti, što je pre svega bila zasluga legendarnog *proleterskog* komandanta Ko e Popovi a.

Nismo bili ljubomorni što su bili bolji od nas. Ponosni smo bili što pripadamo istoj vojski! Nisu nas "podu avali", ali su nam stvarno tada bili u itelji.

Dakle, tog dana popodne, pojavila se pred položajima Vojvo anskog bataljona, sa kojim sam se tada, kao lan Štaba brigade, nalazio na zadatku, grupa tenkova iz pravca Tuzle, lako je prešla tek prokopani i minirani put, koji smo smatrali neprolaznim, i uputila se prema našem položaju, na kosi gde smo se rasporedili po rovovima, koje je okupatorska odbrana Zvornika iskopala, pre nego što su ih Proleteri odatle oterali.

Izdržali smo sve dok tenkovi nisu "opkora ili" rovove i po eli, u stvari, da gaze iznad nas. Protivtenkovske bombe doduše nismo imali, ali nismo imali ni dovoljno iskustva u neposrednoj borbi protiv njih. "Povukli" smo se (blago re eno) prema Proleterima, dok su tenkovi zastali na zauzetoj uzvišici ekaju i da pristigne pešadija.

U jednoj šumovitoj udolini, nekoliko stotina metara dalje prema Zvorniku, ove a skupina boraca Prve proleterske zaneseno je pratila predstavu *Pozorišta narodnog oslobo enja* (se am se živo improvizovane pozornice i aplauza koji je esto propra ao predstavu).

Potražio sam komandanta i ubrzo se našao pred Ko om Popovi em koji se, za divno udo, ak i setio da me je ve video 1941. godine u

Srbiji, kada sam pratio našeg komandira da uspostavimo vezu sa Po-savskim odredom kojim je Ko a komandovao.

Primio je, bez mnogo uzbudnog, obaveštenje da smo se povukli pred tenkovima i pozvao jednog komandanta bataljona da mu izloži situaciju. Im je komandant bataljona uočio i razumeo o čemu se radi, naredio je da se sa priredbe povuče njegova prva eta. (Samo jedna eta, pitao sam se iznenađeno?) Brzo prikupljena, eta je krenula tamo odakle se povukao itav naš, doduše već desetkovani, bataljon! Izrazio sam nevericu da će takvo pojačanje biti dovoljno, a dobio još neverovatniji odgovor: "A, ne idemo mi kao vaše pojačanje; mi ćemo preuzeti položaj! Zvati ćemo vas ako zatreba... samo vi prikupite svoje borce i ostanite na priredbi".

Hitro i veština kolona proletera u hodu se raspoređivala, borci su već pripremali velike protivtenkovske bombe i slagali ih u torbice, a jedan, valjda najmlađi i među njima, rekao je, mislio i da ne ujemo, "B'ćem ti ove Vojvočane, zbog njih nas sada dižu sa priredbe, kad je najlepše!".

Nije mi baš bilo do priredbe. Desetak minuta kasnije ulazi se žestoka paljba i više uzastopnih eksplozija tenkovskih topova i protivtenkovskih bombi. Tenkovi su se povukli, a proleterska pešadija nije ni žurila da zauzme položaj kada su ga tenkovi napustili. Jedan je goreo!

"Pustite Vojvočane da se odmore i dajte im nešto da pojedu", naredio je Ko a Popović.

MAJSTORSTVO

Napad na Zvornik i zauzimanje grada bilo je svojevrsno remek-delo partizanske vojne "doktrine". Za nas Vojvočane, ići su sva mitraljeska i bacala ka odeljenja u njima u estovala - to je bio prizor modernog, efikasnog, smisljeno povezanog dejstva uvežbanog ljudstva i raspoloživog oružja. Svojevrsni partizanski "blickrieg".

Zvornik se proteže uskim pojasom ispod brda, duž same leve obale reke Drine. Grad se branio sa dominantnih kosa u zale u grada, dobro utvr enim i me usobno povezanim rovovima i bunkerima. Za branioce grada - napad je bio skoro podjednako mogu iz svakog pravca (sem, razume se, sa reke), pa su zato i planinski visovi zvorni ke zaleine bili skoro svi podjednako branjeni.

Za "proleterski" napad odabran je jedan vrlo uski, teže pristupa an pojas, gde nas je zbog toga i neprijatelj manje o ekivao, i na taj pojas su skoncentrisana sva raspoloživa oružja. Naša paljba na drugim sektorima, u momentu napada, bila je namenjena samo skrivanju glavnog pravca proboga i vezivanju zate enog rasporeda snaga njihove odbrane. U slede oj je fazi, na tom odabranom pravcu, po eli paklena paljba iz svih naših oružja - pa kad je ona završila svoj zadatak, po eli je paljba više desetina mitraljeza, pod ijom su se zaštitom proleterski "bombaši" uspinjali poslednjih dvadesetak metara. Na odre eni znak, svi mitraljezi, topovi i baca i odjedanput su prestali da dejstvuju (da ne ugroze svoje bombaše), a *proleteri* su hitro, ru nim bombama i mašinkama zasuli neprijateljska utvr enja u širini od samo nekoliko desetina metara, levo i desno od tog uskog pojasa.

Pred takvom se vatrom beži i na isto nom frontu a kamoli u Zvorniku. Kroz brešu probijenu na taj na in, sjurila se dole u grad skoro cela Prva proleterska brigada - ne obaziru i se na to što je itav ostali lanac odbrane ostao skoro netaknut. Kra e vreme iza toga, paklena paljba naših automati aram prenela se u sam centar grada, gde su se nalazile preostale, malobrojne, poplašene i dezorganizovane rezervne jedinice, komore, skladišta... ali i štabovi Nemaca i ustaša, koji su bezglavo bežali prema mostu na Drini.

Do svanu a grad je bio oslobo en. Mrtvih je, dabome, bilo na sve strane. Neuporedivo manji broj naših!

Dan-dva kasnije, kada je veliki deo ratnog materijala ve bio iznet, kombinovane neprijateljske snage, uz pomo avijacije i tenkova, po-

novo su zauzele Zvornik, koji smo organizovano i skoro bez gubitaka, napustili.

Prilikom povla enja poginuo je od slu ajnog metka, na uzvišici izvan Zvornika, Filip Kljaji "Fi a", voljeni komesar Prve proleterske, koga sam nekoliko dana ranije, prvi i poslednji put, video na pomenutoj priredbi Pozorišta narodnog oslobo enja.

*

Kad je tih dana radio *Nova Jugoslavija* saopštio da je zauzet Zvornik i obavestio slušaoce da je pobijeno i zarobljeno na stotine neprijateljskih vojnika, a da je sa partizanske strane poginulo dvadesetak boraca - i najdobronamerniji slušalac je morao misliti da je u pitanju propagandno preterivanje, ako ne u broju neprijateljskih žrtava, onda sigurno u umanjivanju naših. Bila je to, me utim, cela istina!

*

Sedamdesetih godina, jedan posleratni partizanski general, a tadašnji bataljonski rukovodilac u vojvo anskim jedinicama (ina e li no vrlo hrabar borac) "evocirao" je na televiziji prvi susret Vojvo ana i Proletera 1943. godine, smelo isti u i ocenu da su "u to vreme vojvo anske jedinice ve dostigle borbenu sposobnost i umešnost proleterskih". Verovatno je dossta toga i zaboravio - ali se o igledno prisetio i da je, ratni komandant Prve proleterske, Ko a Popovi, posle podnete ostavke 1972. godine, u znak solidarnosti sa Nikezi evim liberalima, bio ve javno (pogotovu interno) kvalifikovan kao "prenaduvana komandantska veli ina".

ZASEDA

U Semberiji, kod Dragaljevaca, Prvi bataljon Druge vojvo anske brigade i Majevi kog odreda, juna 1943. godine.

¹ Filip Kljaji "Fi a". Ro en 1913. u Tremušnjaku, Petrinja, Hrvatska. Obu arski radnik. Ian KPJ od 1936. U NOB-u od 1941. Ian Glavnog štaba Srbije. Prvi politi ki komesar Prve proleterske brigade (Rudo 1942). Poginuo u Zvorniku 1943. Narodni heroj.

Dobijamo obaveštenje da je od Bijeljine prema Br kom krenula jedna oja ana domobrantska pukovnija (dve-tri hiljade vojnika). Sat pre tog obaveštenja, rastali smo se sa Majevi kim odredom "Veljka Kurjaka" - legendarnog semberijskog komandanta. Ostali smo, dakle, sami, a prema nama nastupa itava pukovnija koju bismo mogli, da je Kurjakov odred ovde, da do ekamo u zasedi, sa izgledom da je savladamo i razoružamo, kao što je toliko puta pre toga bio slu aj, doduše, sa znatno manjim domobrantskim jedinicama.

Rešimo da postavimo zasedu i odmah šaljemo kurire na konjima da stignu Kurjakov odred i saopšte im da smo mi rešili da do ekamo pukovniju i da se nadamo da smo izdržati dok oni ne pristignu...

Postavljamo zasedu na šumovitoj uzvišici u koju se put useca. Pažljivo raspore ujemo svaku etu, svakog borca, svaki mitraljez i baca. Po strelja kom stroju struje i mnogo puta se ponavlaju stroga narenenja da niko ne sme da puca bez nare enja, da se mora do ekati glavnina kolone i zato tiho propustiti prethodnica...

Pridolazi polagano mamutski duga kolona pukovnije. Kreće se škol-skovojni ki: elni bataljon sa isturenim manjim grupama (kao i mi), s tom razlikom što posle duga ke i razre ene prethodnice glavna kolona ide u stroju "po etiri", pošto ih je mnogo i pošto se kreće u elom širinom ceste.

Ono što, me utim, nismo o ekivali - pukovnija je isturila i *pobo nice* - sa leve i desne strane ceste (da se obezbede od zasede!) u ja ini od po dvadesetak vojnika sa svake strane.

Kolona se približava a Kurjakov odreda nema, ak je, po našim ranicama, još i rano da stigne...

Prethodnica prolazi cestom, vidimo lica, slušamo razgovore vojnika u koloni. Oni nas ne vide, od njih smo, uostalom, dobro sakriveni, to smo i predvideli... Me utim, pristigle su i *pobo nice*, one idu nama iza leda, s obe strane puta, na odstojanju od nekoliko desetina metara.

Kolona se kreće sporo, jer se može kretati samo brzinom svojih pobnika, koje, za razliku od glavne kolone, idu bespuem koje, iako relativno pitomo, opet ne dopušta brzinu kojom se kreće glavna kolona po cesti... Samo da nas pobo nice ne otkriju, šapuemo jedan drugom, ili bar da nas što kasnije otkriju, jer Kurjakove brigade još uvek nema!

Prolaze beskrajno dugi minuti, pred nama je većelo glavne kolone... Sada smo svi u duplom "sendviču" - domobrani su i iza naših leđa. Vrlo neobična i nelagodna situacija za partizanske ratne navike... Ali odlaganja sada više ne može biti i prvi mitraljez, koji je pored komandanta, otvara paljbu, a za njim i sva naša oružja.

Nastaje panika na cesti... bežanje na sve strane. Naletaju na nas s jedne strane, beže i od druge. Njihova je vatra tako čestoka, makar da - to znamo - pucaju više iz straha, nego spremnosti da se bore. Najveća je opasnost da se i mi sami ne pokidamo i pogubimo, jer je njih i u užem sektoru borbe nekoliko puta više nego nas. Viemo svi - da izgleda da nas je više nego što nas ima. Oko nas je već više desetina onih koji su bacili oružja i digli ruke na predaju... Ali se njihove komande uju sve glasnije, počinju da osećaju da nas nije toliko koliko su u prvi mah mislili... To je najopasnije ako duže potraje. Polako će uzeti oružje i oni koji su ga već bacili.

Vreme ionako sporo odmiče kad nešto ekaš, a kad od vremena očekuješ spas, vreme mili u porečju sa opasnošću koja juri besomu no.

Odjednom - kao u ravnovom kaubojskom filmu - ugledamo na obroncima padine već rasporeane u streljački stroj "kurja i e" (tako smo ih zvali) kako trče i jurišaju prema boku domobranske glavnine. Kolona pukovnije se prekida, zadnjji deo u kojem je njihov štab i prištapske jedinice beže odakle su došli.

Ono što je posle toga nastalo li i na trijumfalne scene iz svih dobijenih bitaka: više od polovine cele pukovnije (više stotina domobrana) stajalo je pred nama, samo u donjem vešu, ili obućeni u naše krpe, oduševljeni što je to bilo jedino što im se (preživelim) dogodilo.

Dirljivo je bio radostan i naš gorostas *Div* (Ištvan Boroš) koji je, najzad, došao do svog broja cokula, skoro novih! Srda no razgovara sa donosiocem i "ustupa" mu svoje totalno iscepane - uz puno uzajamno razumevanje za peša ke tegobe divova.

A ro ena bra a teško da se mogu toliko voleti koliko su se u tim trenutcima voleli Vojvo ani i majeva ki "kurja i i".

BURAZER

U protivnapadu na 13. SS Hanžar-diviziju, krajem maja 1944. godine, prvi bataljon II. vojvo anske brigade napadao je na Lopare. Omljeni komesar bataljona bio je "Burazer" (Stevan Radosavljevi), sremski omladinac, koji nije slu ajno dobio takav nadimak.

Me utim, bio je on posebno još i - "moj Burazer"! Mnogo smo se voleli i duboko razumevali.

Bio sam u vreme napada na Lopare zamenik komesara Tre e vojvo anske brigade i nalazio se na relativno velikoj udaljenosti od njegovog bataljona. Kra e vreme pre toga stigla je do njega vest (i ovog puta neta na) da sam poginuo u jednoj borbi moje brigade... Jurišaju i na Lopare, rekli su mi kasnije, "Burazer" je, vode i svoj bataljon u borbu, viknuo: "da osvetimo Belog!"

Beznadežno je ranjen u toj borbi. Kad sam, nekoliko dana kasnije, stigao u mesto gde je bila bolnica i ponadao se da e se naši pogledi sresti makar još jedanput - bio je ve mrtav. Tada sam i uo kako me se setio pre nego što je pao.

On ne zna kako se ja njega se am i danas.

Nije saznao da ja nisam poginuo, a ja sam se bolno uverio da on jeste - u istoj toj borbi u kojoj je on žalio mene.

ZAPOVEST

U "Lipi ev bataljon" poslat sam na dužnost politi kog rukovodioca (zamenika komesara) kao školarac, ali ve "iskusni" borac i partijac, sa zadatkom da, takti no ali odlu no, umirim hajdu ko-selja ke naklonosti ludo hrabrog, estitog ali neobuzdanog i priprostog komandanta bataljona. Iako sam ve "prošao" kroz njegova merila hrabrosti, nisam imao malo muke (a pitanje je koliko sam imao i umešnosti!) da ga navedem na politi ki na in rasu ivanja o vojni kim ciljevima našeg vojevanja.

Vojne karte nije umeo da ita. Iako seljak, nije imao nikakvog razumevanja za seljake koji ne pomažu partizanima, komandovao je više psovskama nego uputama, ali je uvek išao prvi. Naj eš e je komandovao: "Za mnom"!

Pred jednu borbu, postrojava bataljon da mu objasni zadatak i rasporedi ete.

"Prva eta onamo desno, što pre da vas vidim na onom uviku... druga, tr e im korakom do onog potoka levo..., Tre a tu, da ne mrda dok je ne zovem... Radni vod tamo iza onog šumarka. Intendant odmah da potraži nešto bolje danas da se jede, dosta je tog bu kuriša... Ko se bude povla io bez nare enja - jeba u mu majku ja li no..."

"Sad e Beli da vam politi ki objasni ovaj naš zadatak..." Zatim, obraju i se meni, tiše: "Beli, možda je bolje da pri aš kasnije, kad završimo... ve kasnimo!"

I opet postrojenom bataljonu: "E, ekaj, ekaj još nešto... gledaj da mi zarobite nekog dobrog konja, ne u više da jašem ovu ragu !"

MIŠ

Sreo sam Lipi a u Novom Sadu nekoliko godina posle rata. Napitog i nesre nog. Jadao mi se da ne može više da izdrži u vojsci, a tako e izgleda ni oni nisu mogli da izdrže sa njim.

Bio je postavljen za komandanta nekog vojnog skladišta.

Dolazi onomad, kaže, neki general, da mu mater njegovu, u inspekciju, baš bi' voleo da znam kako je ratovao kad ie sada ovako važan... Vodim ga kroz magacin hrane, sve sre eno i isto, znaš da kod mene sve mora da bude pod konac... Kad, odjednom protr i - miš!!!

"Šta je ovo, pukovni e?!"

Ve mi se kuva u stomaku, vidim da e da me zajebava...

"Pa miš! Šta me pitaš kad vidiš".

"Kako si to smeо dozvoliti, pukovni e?"

"Jaoj, Lipi u (obra a se sad, kao uvek kad je ljut, sam sebi!), što nisi ma ka pa da potamaniš sve miševe po vojnim magacinima, da te poхvaljuju za vojni ke zasluge posleratni namirisani generali... da ti 'bem mater, i tebi generale i meni, i kad sam se primio ove dužnosti..."

Bilo mi je jasno da je Lipi ev odlazak iz posleratne armije, u opštem, ali i njegovom interesu. Tako re i neizbežna posledica "mirnodopske faze našeg revolucionarnog razvitka".

"Nisam, brate, nikad voleo vas komesare, pravo da ti sada priznam - tebi svaka ast - ali, vi ste bili pravo zlato prema ovim posleratnim picajzlama... Ajd' da popijemo još po jednu !"

RANDEVU

Pri a mi Lipi , posle rata još jedan svoj ratni, ovog puta, ljubavni "doživljaj".

Voleo je on jednu partizanku: "Znaš je, kaže, zato ti i ne u re i koja je"-

Rat teško daje priliku, naro ito komandantu, da u ini makar korak koji ne bi bio prime en. "Šapnem ja njoj, kad smo stigli u Bosutsku

šumu, da krene tamo stazom (pod nekim izgovorom za stražara), a ja brzo krenem drugim pravcem, oteram kurira, kao idem rad' sebe, pa okolo... Poznajem Bosutsku šumu k'o svoju avliju. I na emo se! Pri am sve lepo što znam, mislim onako kako vi školovani to radite i predložim joj da sednemo i malo gledamo zvezde. Glupo, ali se ni eg boljeg nisam setio, bilo je ak i obla no! Ne bi' ja nešto da 'vatam na komandantski in, nemoj da misliš, pre bih se ubio..."

Pristane ona, sednemo - kad odjednom neki odvratan smrad! Tu je morao u nuti pre koji dan neko od fašista, mater mu jebem, naše ne može tako da smrdi, kad ništa ni ne jedemo!"

"Lipi u, dreknem tU pred njom, jeb'la te sre a, da je samo jedno go-vno u svim Bosutskim šumama, ti bi baš na njega morao da sedneš!. Beži devojko natrag da ne budeš sumnjiva, kad se komandant usran vrati u bataljon!"

STRAŽA

U samo prole e 1943. godine pristigla je ove a skupina novih boraca iz Vojvodine. Bez oružja su, dok ga ne zarobimo. U svemu u estvuju kao i naoružani borci ak i u borbama, iza boraca sa puškama, svako u nadi da e pre do i do puške ako budu što bliže.

"Krdža" (ortan), stari borac, priznati junak, pust i lud i u borbi, a naro ito pre i posle nje, nije voleo stražarsku dužnost. esto i glasno je psovao "onog ko' me nagovorio da odem u partizane" - kad ga je budila smena straže. Sad, kad su pristigli "biciklisti" (tako smo zvali pridošlice bez oružja), Krdža lako može i da se "izvu e" od stražarenja. Komandir saopštava raspored stražarstva i dežurstva - a Krdža im se komandir udalji, glasno saopštava "biciklistima": "Nemoj slu ajno neko da me dirne dok spavam, nezgodan sam iza sna!". "Biciklisti", neki zbog poštovanja, neki zbog straha, duplo uvaju stražu i ute, obilaze ga, da ga ne probude.

Kad prođe tako više dana i kada ipak oseti nelagodnost pred drugim starim borcima, pa i "biciklistima" i kada podlegne svesti i savesti kojoj se uvek odupirao koliko god je mogao, Krdža, opet ljutito zapovedi: "Spavajte biciklisti, no as ja sam uvam stražu do jutra!"

PREDLOG

Glavni štab Vojvodine traži da jedna manja ali odabrana skupina, sa pouzdano hrabrim borcem na njemu prodre, po mogućnosti neopaženo, kroz trenutno gusto pokrivenu teritoriju Semberije (13-te SS divizije) i odnese neodložno važnu poruku u Srem, Pokrajinskom komitetu.

Navodimo imena desetaka hrabrih i pouzdanih boraca kojima se to može poveriti, a ja predlažem "Krdžu", ortana, mog saborca "iz istog mitraljeskog gnezda" (kad sam pristigao u vojvoanske jedinice u Bosni i bio bez rukovodila kih funkcija), iju "ludu" hrabrosti bora ku pouzdanost dobro poznam.

Dolazi Krdža u štab, ja mu se obrađam kao njemu najbliži (uostalom, on je "moj predlog!") - misle i pri tome da je po važnosti poverenog mu zadatka još jedanput videti koliko ga cenim. Objasnjavam mu zadatak, kažem mu da je izuzetno opasan, i dodajem da može dobiti ja u pratnju, ako misli da jedna desetina nije dovoljna... On me gleda, smeška se nekako udno i zaprepasti me: "Jesi li ti lud Beli, pa ja to ne smem!..."

Tišina, nelagodno se oseđam pred njim i još više pred drugima... Prekid ipak kratko potraje: "I šta je mi koji oči inčitava ta desetina... samo još i za njih da odgovaram... Dajte meni da ja odaberem trojicu koje ja hođu (nabroja ih, iste lude kao i on). Ne znam da li će hteti da se vrate u ovu grlavu Bosnu (šali se) ali, do svog 'ravnog Srema' ćete i sigurno, više žele da opet vide Srem nego gospoda Boga li ne... Ajde sad, kad je već tako, ja bi' da krenemo što pre, dok nas fašisti ne oteraju još dalje od Save..."

Više nedelja kasnije, kad se vratio, kaže mi šeretski: "Priznaj Beli, da si se uplašio onomad, kad sam rekao da *ne smem*".

MINA

Isto na Bosna 1943. godine.

Razre eni stroj boraca na jednom planinskom grebenu. Ga aju nas minobaca ima slute i gde smo. Ležimo, ekamo nare enje za pokret, nadamo se da nas ne e ta no locirali. Šapatom od borca do borca, koji leže po kosi, prenosi se nare enje: "Tišina, ne otkrivaj položaj, ne pucaj pre nare enja..."

Baca ke mine uporno "ispituju" gde smo. Prasak ispred, iza, svetle e rakete...proveravaju rastojanje. Mine padaju sada sve bliže našem stroju.

Kad se kre eš, kao da biraš svoju sudbinu. Kad miruješ, kao da si joj se predao!

Nemci najzad ose aju da su nas "našli"... Mine padaju, kao da nas prozivaju. Nespokojno pratimo vremenski razmak izme u ispaljenja i eksplozija, ima i ranjenih. Ve po inje da se razdanjuje, ne smemo više ostati tu gde smo. Treba neprimetno da se premestimo na novi položaj.

Vera Mati , jedna od najhrabrijih u našem bataljonu, ležala je cele no i nedaleko, nekoliko koraka od mene. Sad mi uznemireno rukom daje znak da se ne ustajem, vidi da ne razumem šta ho e: "Beli, ne pomeraj se!" i rukom pokazuje na nešto iza mene. Okre em glavu, polagan... Ugledam kod moje leve noge napola u zemlji zabodenu - bacu ku minu - koja nije eksplodirala! Usred buke i eksplozija nisam registrovao tup udarac u mojoj neposrednoj blizini.

Fabri ka greška? Sabotaža u nema kim fabrikama mina?

Ustajem polagano, uko en od duge nepomi nosti i hladno e. Ostavljam borca da stražari pored mine, da je neko ne nagazi. Kolona sag-

M O) DRUGI SVETSKI RAT I MIR

nutih boraca prolazi, ponavlja se glas: "Pazi, mina..., pazi, mina!" "Moja" mina! Kad bi mi i poštedela glavu, nogu bi mi raznela sigurno. Možda obadve. Od hiljadu na ina da se pogine ili preživi - svaki je udan na svoj na in.

Neki su još udniji od drugih.

TREŠNJE

itave no i kre emo se po gustom mraku, kao da lutamo. Spuštamo se na obronke pitome i šumovite Konjuh planine. Gladna kolona poštešanih redova boraca, komore i ranjenika. U još uvek mrkloj noći, "veza" prenosi: "Pola sata odmora!". Zna i; sedi ili lezi gde si, spavaj u nadi da će pola sata potrajati, makar još desetak minuta duže... Istog trenutka - sve pozaspalo. Glad i že tako će. San je najstariji po inu.

Po inje da svi će... Odjednom jedan glas, skoro krik - pocepa krajno i: "Trešnje!!!!" Sve se oči u isti mah otvaraju...

Zaspali smo, dakle, u "šumi" trešanja, krupnih, zrelih, nije bio san. Sad je odjedanput stvarnost postala lepša i od sna! Ne znam otkud na ovakovom mestu toliko stabala trešanja! Pogotovo ne znam kako se za nekoliko trenutaka skoro cela umorna kolona mogla naći na drveće u... valjda i ranjenici. Ne baš svi, dabome, onima koji se ni u tom "visokom" cilju nisu mogli pomaknuti, donete su odlomljene grane sa grozdovima trešanja. Hrana i voda u isti mah!

Jedan borac je pao sa trešnje, polomio nogu i prešao te iste noge iz brigade u bolnicu, u istoj koloni.

*

Znam mu i ime! Bio je hrabar, ali nikad nije bio ranjen u borbi. I danas je hromi invalid ratni, vojni. Sretali smo se posle rata više puta. Nikada ga nisam podsećao na šumu trešanja na Konjuhu. Dak ni kad sam mu potpisivao uverenje za priznavanje invalidnosti.

Se am se kako meje promatrao dok sam se mu io da sro informaciju koja e svedo iti gde i kada je invaliditet nastao, a da ne kažem na koji se na in to dogodilo.

Uostalom, i ta noje daje bio hrabar borac i daje zaista ratni invalid, kao što sam i napisao.

"LEK"

Boli me zub, mnogo nezgodna tegoba u ratu.

U koloni "Krdža" - ve sam rekao da smo bili *isto mitraljesko gnezdo*, dok se ja nisam "popeo na štapskog konja", kako je esto voleo da "pri-meti" - zna kakva je to muka.

Šaljiv je, kao i obi no, ali meni sada nije do šale... Me utim, sasvim je ozbiljan dok me zove na stranu da mi da "nešto što je najbolje protiv Zubobolje". Odšrafljuje bombu (ofanzivnu, tzv. pleharu) i pruža mijeh... Do avola i te selja ke duhovitosti... još mi samo njegovo šega enje fali...

"Uzmi komesare"... i tek kad mi tutnu bombu pod nos, osetim miris rakije. U tu "bombu" staje skoro "dva deci", kad se prethodno izbac eksploziv i, dabome, dobro opere.

Otpijem.

"Pazi da se ne zabuniš i baciš na Nemce!"

"Misliš li da sam još uvek tako blesav kao što sam bio kad su me nagovorili da do em u tvoje partizane. Hranu ne daješ, pi e zabranjuješ, a 'o eš da ratujem".

MOLBA

Januarska zima 1943. godine u isto noj Bosni.

Pred strojem, zgr en i smanjen od zime, stoji go mladi , samo u po-

cepanoj košulji i ga ama. Prisutno nešto sveta (meštani) radoznali i uplašeni.

Neko iz Štaba strogim glasom objašnjava zašto se krivcu za "greh prema narodu" (u ovom slučaju otimanje hrane porodici u kojoj i deca gladuju), morala izreći nastroža kazna...

Za tako nešto danas ne bi ni sudija za prekršaje izrekao strožiju kaznu od mesec dana zatvora... ali tada, tada smo verovali da je takvo nasilje toliko nedopustivo da je jedino primerena, smrtna kazna pravedna...

I on je valjda tako mislio. Znao je da će zaista biti streljan. Sredio je svoje rane "sa ovim svetom", zamolio svoje seljane da poruče kome je šta htelo, razdelio skoro sve vrednije što je nosio na sebi (niko, zna on, ne će uzeti nešto sa streljanog druga), a sada stoji skoro go i bos (obuće je bila najveće bogatstvo!)... samo sa nekom krpom na snegu, ispod nogu...

A "drug iz Štaba" govori, da i meštani uđu i priđaju, za nas doduše ubedljivo, ali za njega suviše opširno i dugo. Valjda i razume da sve to treba da se kaže... Premešta se s' noge na nogu, drhti, možda više od zime, nego od straha...

Zatim se obraća govorniku, bez protesta, skoro u tivo:

"Požuri, molim te, zima mi je!"

BRICA

Ime mu ne znam, možda ga ne bih zapamatio i da smo ga zvali po imenu a ne samo po profesiji: "Brica". Znam samo da je došao iz Sremskih Karlovaca.

Proklinjao je as kada je rekao da je berberin po zanimanju. Došao je da se bori, a ne da brije! Ali ništa nije pomagalo, svaki as je neko tražio da ga obrije. Naročito oni iz Štaba...

"Ljudi, da sam htio da brijem ostao bih u Karlovcima i brijaо neka lepša lica nego što su ta vaša... Poneo sam alat da se sam brije, a ne da otvorim radnju u šumi... Šta da kažem kad se vratim u Karlovce, šta sam radio u partizanima - da sam brijaо!"

Mili naš, golobradi i krupnooki "Brica"! Oniži, de a ki lepog, ali uvek srditog lica, valjda i zbog tog brijanja... A svaki as, neko mole i, neko zadirkuju i ga, a neko zapovedaju i... "Bogati, Brico, obrij me askom..."

Iznenadna milost prema bližnjemu ipak se nekada dogodi; kada dođe pismo od kuće ili kad padne Staljingrad: "Na šta to li iš, selja ino sremska, zarast'o si k'o etnik, 'ajde, sedi da te obrijem, da ne plašiš decu po Bosni".

BRA A

Kad na prostoru Rakinog brda u isto noć Bosni boravi Vojvođanska brigada, onda se *Zarkinipartizani* ohrabre, a etničke jedinice povuku koliko moraju, ali uvek ostaju u blizini da pripucavaju i uz nemiravaju.

Tako se neki put, u toku nekoliko dana (ili nedelja) sa dve susedne uzvišice puca, psuje, prepada. Vojvodjani ute i pucaju kad treba, a doma i etnicici i Zarkini partizani razmenjuju već uobičajene političke "izjave" i psovke... Ali ne samo to!

"A ti li si Sretene, poznajem te po glasu... sramotiš estitu ku u sa tim tvojim etnicima... pridi der bliže ako smeš."

"Prije u ja Mladene da te pitam za sramotu kad ti odu ovi što te sad štite i plaćaju. Bar da si onu gornju njivu uzorao, nego se smučaš sa tim tvojim komunistima."

"Što da je orem, valjda da ti i tvoji pljačkaši imate što da otimate. Poslednju kravu ste oterali, sram vas bilo, nema više jadna Kosara ni šolju mleka da popije. Otac ti plaća od jedu i sramote..." (Dobro je, dakle, otac i sestra su živi i zdravi!)

"Mleka sestri neka ti daju partizani, oni su mleko i pili dok je bilo krave"...

"Mati ti otišla u bolnicu u Zvornik. Idi makar odnesi joj ponude, tebe e tvoji Nemci i ustaše pustiti, ne moraš ni kokardu skidati".

"Ti eš je u grob oterati... a za Seju mi glavom odgovaraš, ako i nju odvedeš u partizane"...

I tako bi do ve eri, uz nešto psovanja i pucanja, zara ena bra a i ro aci, razmene li ne i porodi ne vesti.

"ZAGONETKA"

Na "položaju", u podnožju "Rakinog brda" 1943. godine.

Vojvo anski stražarski vod drži položaj prema etnicima na susednoj uzvišici koji vi u, psuju i povremeno pucaju, prave utisak kao da e krenuti u napad, kao i mi, uostalom... Muvaju se iza neke ku e... više galame nego što pucaju.

"Kralj u Srbiju - Tito u Rusiju!"

Neko od naših grlatih odgovara: "Kralj se ženio - Tito se borio!"

Naš komandir, više šale radi nego potrebe, nare uje: "Daj'der tu protivtenkovsku pušku da im zaprašimo jedan..." Nišandžija se namesti i usred tog nadvikivanja i prepucavanja, opali metkom protivtenkovskog kalibra, u ku u iza koje su naši "sagovornici".

Za momenat nastaje tišina, prestaje psovanje i pucanje, a zatim neki glas, istinski radoznao: "Iz ega si to sad opalio, mater ti partizansku?!".

"Topom! Poslali nam twoji Englezi..."

Popadasmo od smeha... Baš ima i zabavnih trenutaka u tom ratu.

PRASE

Planina Majevica, 1943. godine.

Jedan sat odmora u zaustavljenoj koloni. Može se spavati, izuti, jesti ko šta ima, ali samo na mestu na kome se ko zatekao. Ipak svi najradije spavaju.

Zadnja eta, na ivici obronka, bi e istovremeno i bo no obezbe enje. I ta e se eta odmarati, ali pod oružjem - a jedan borac e biti budan i osmatrati peša ku stazu, tridesetak metara niže - mada se ne o ekuje da bi odatle mogla do i neka opasnost.

Na straži je Marko "La arac"... Ljut što jedini ne sme da spava ("Zašto baš ja!"). Uskoro se sve smiruje. Kolona spava.

Sasvim neo ekivano, stazom koja se ukršta sa našom, promoli se etni ka kolona... Idu oprezno, znaju da nismo daleko odmakli... Ima ih samo nekoliko desetina. Jedan ide dvadesetak metara ispred kolone... a zatim, ve ležernije, nastupa kra a kolona, medu kojima i jedan sa oficirskim oznakama... A nekoliko koraka iza njega, ide etnik koji nosi (da li o i varaju?) - ispe eno ("reš", kaže Marko kasnije) - prase, na drvenom ražnju!

Marko tiho otko i pušku... Ne e nikog da budi da, glasom ne otkrije naš položaj koji etnici o igledno nisu primetili (mislili su, valjda, da smo ve daleko odmakli). Uzbu eno nišani... tiho... makar jednog može sigurno smaknuti. Ali koga? Oficira, njega treba, ali pobe i e onaj s prasetom... Sukob svesti i gladi! Sekundi promi u... kolona odmi e... "svest", kasno, ipak pobe uje...

Prasak puške, probu ena eta ska e sa oružjem. Niko još ne zna o emu se radi, Marko samo vi e "Prase!" Me utim, prase e pe enje je daleko odmaklo u šumu... Nema ni oficira koga je ga ao. On je ili možda lako ranjen, ili najverovatnije, neokrznut.

eta pojuri za njima u šumu, vra aju se jedan po jedan ljutiti... složno

grde Marka: "Šta si imao da se kolebaš budalo... Onog s prasetom je trebalo odmah da nišaniš, bacio bi prase i ako ga ne pogodiš", "Komesar! ti pamet poremetili"... "Uh, da sam ja bio!"... "Ljudi, ja bih ovakve oter'o ku i, majke mi"... "Idi sad nek te Beli primi u Partiju"... "Ma pusti ga i to bi promašio".

DIV

Dve strasti su ga nosile - sasvim razli ite: Revolucija i lov! Love i - sanjao je o Revoluciji, ratuju i sanjao je o lovu... Ina e vrlo disciplinovan - samo je jedanput zaslužio ukor, kada nije odoleo da ne puca na lisicu u vreme kada se nije smeо otkrivati položaj. Primio je zasluženi prekor, valjda jedini do skorog kraja partizanskog života.

Jedino njega naš "Brica" nije nikada odbio da obrije.

Po nacionalnosti Ma ar - njega je u našem (njegovom) ratu, tih i nepateti no, nosila pre svega ideja *socijalisti ke revolucije*. Kad je posle rata neko od naših teoretiara, dugo posle njegove pogibije, objašnjavao da je naš rat bio - *nacionalna borba po formi a revolucija po sadržini* - živo sam se setio Boroša. On je, verovatno, od po etka pa do svog kraja u estvovao samo u jednom vidu te naše borbe - *Revoluciji!*

Hrabar i moralan, govorio je malo, jeo za udo tako e malo (da ne izgleda da uzima više nego što doprinosi).

Jedini li ni problem za koji je tražio razumevanje svojih saboraca bila je - obu a. Nerviralo ga je što mi ostali, niži i kratkonogi, nismo uvek razumevali šta za oveka njegovog rasta i stasa zna i ostati bez obu e na nogama. Uredan, kakav je nau io da bude kao radnik i siromah, nosio je sa sobom i uredno uvan, skroman komplet obu arskog alata, kojim je brižljivo održavao svoje cipele broj, recimo pedeset i neki... Jedanput smo zarobili celu domobransku pukovniju.... i za njega jedva našli obu u. U šali smo govorili (izmislili) kako "Div" moli jednog dugo-

nogog domobrana da ne stupi u partizane - jer bi u tom slu aju na njegovim nogama ostale i njegove cipele...

A mnogi od nas olako su od njega tražili komadi kože ili obu arski kanap i ekser i e... koje bi on na kraju davao uz ogor eni komentar (sa izrazitim ma arskim akcentom) da takvi "vrapci" mogu lako ste i cipele kad zarobimo bilo kakvu desetinu... dok on mora da sa eka zarobljavanje itavog puka, ili makar zauzimanje nekog omanjeg grada.

Kad sam jedanput govorio pred etom da e posle rata ovaj narod najzad stati na svoje noge, "Div" me je šeretski prekinuo: "Samo ne bos!"

"PROMAŠAJ"

Jedna eta bataljona u kojem je bio "Div" spustila se u dolinu prema cesti Tuzla-Zvornik da pokupi nešto hrane od sirotih za naše izgladnele - za "bolnicu" u Šekovi imo.

Sišli smo sa Rakinog brda u dolinu, januara 1943. godine, s mukom pregazili do pojasa duboku, brzu re icu Spre u, zale enih ivica sa obe strane. "Div" je, valjda, jedini skinuo svoje "domobranske" cipele (pola platno - pola koža), preneo ih iznad glave... Zatim smo odmah naišli na žestoku vatru, zbog koje smo poduze ostali leže i na snegu i ljutom mrazu.

Sve je toga dana krenulo naopako! Ve je svanulo kada smo rasterali one koji su nam bili na putu... zatim ušli u neko selo i, uz kuknjavu žena i staraca, pokupili onih nekoliko mršavih krava hraniteljki, koje smo pronašli - i ve u po dana, rizikuju i ve i okršaj, krenuli prema brdima sa kojih smo se spustili.

Prolazili smo ispod jedne skupine ku a... Bio sam pored "Diva", na za elju kolone, kad smo se, blago re eno, ubrzano povla ili. Jedna je žena kroz mali prozor na ku i, sa puškom u ruci, nišanila na nas i ispa-

lila nekoliko metaka promašuju i nas tek za koji santimetar... Sad smo ve skoro bežali od tog ogor enog i dobrog strelca-žene, kada je jednim metkom pogodila "Diva" u cipelu i raznela mu potpeticu.

To je sada bilo mnogo više nego što je "Div" mogao podneti... Zastao je, kleknuo lova ki, nanišanio prema ženi na prozoru - i odustao! Obraju i se ogor eno samome sebi: "Nisi ovako, Boroš, zamišljao proletersku revoluciju!"

Ceo dan nismo uspeli da se dokopamo one Spre e koju smo te no i pregazili... stoka se razbežala... Vra ali smo se potišteni i posti eni. Duboko u no utvrdili smo da smo ponovo na prilazu selu iz kojeg je na nas pucala ona nesretna žena.

Popravlјaju i sutradan cipelu Boroš mi je rekao: "Samo kad nisam opalio na onu ženu. Strelac najbolje pogodi kad e se posle kajati".

BOS

Zima 1943. godine - okolina Šekovi a.

Nema hrane za ranjenike... Bolnica je kona no ostala bez ikakvih zaliha. Sneg do pojasa. Mora se ponovo si i s planine... u "etni ka" i u "ustaška" sela i doneti (oteti) hrane, makar za najteže ranjenike.

Ko je te zime bio gladan, mogao se nadati da e jesti samo ako, ranjen ili bolestan, dospe u bolnicu. A sad ni tamo nema hrane.

Bedni smo, gladni, neobu eni, iscrpljeni...

Formira se odeljenje boraca iz nekoliko eta, kojima se ustupa sve što imamo od bolje ode e i obu e. Tako i moje cokule obuva sada neko od njih.

Kasno no u, odeljenje se vra a. Ne se am se koliko su hrane doneli, ali se se am da se nije vratio onaj koji je nosio moje cokule. Po drugi put u ovom ratu ostao je bez glave onaj koji je na nogama nosio moju obu u!

Sutradan: "Pokret!" Nekoliko nas bosih, se emo komade ebadi i šinjela, vezujemo oko nogu obloge koje treba da zamene obu u koja se nije vratila. Nosim oficirske značke na rukavima i krpe na nogama. Ubrižno se krpe smi u s' nogu, cepaju i raspadaju... Ostajem bos.

Video sam bose po snegu pre toga, ali sam sad saznao kako je to zapravo i i bos po snegu.

Grbava, ugažena, zale ena staza, kojom se kre e kolona... Dok je dan biraš mesto na koje eš stati, kad padne no kao proklet staneš uvek na neravno... noga zapada u udubljenja koja ostavljaju konjske kopite. Najteže je nizbrdo... A bol je valjda još teži kad se mora podnositi ute i, jer ni bos nisam samo ja.

KAPA

Severno od ceste Tuzla-Zvornik, rana jesen 1944. godine.

Još se štapska komora nije sasvim ni raspakovala, kada je nekoliko nema kih tenkova i bornih kola stiglo na svega stotinjak metara do zgrade štaba bataljona, sa kojim sam toga dana bio u pokretu.

Nismo ih ni o ekivali ni uli, dok nisu ve došli na "vatreno odstojanje".

U neredu, ali ne pani no, bataljon se trkom spasava povla enjem uzbordo. Skoro su svi uspeli, pod zaštitom prisebne odstupnice, da se izgube u šumi.

Sa zaštitnicom smo ostali komesar bataljona i ja... Penjemo se, bežimo u stvari uvalom koja, kada su se borna kola ve sasvim približila, nije više zaklonjena ni od pogleda, ni nišana.

Sad prate i ga aju baš nas dvojicu. Ujemo kako vi u "oficiri!", pošto su valjda primetili i označke na našim rukavima... Pada mi kapa s glave... Zastajem da je podignem, sramota je da oficir beži bez kape, nastavljam - ja da se penjem, a oni da ga aju...

Kad sam stigao na uzvišicu izvan vidnog polja strelaca (bolje re i, lovaca, toliko su nam se posvetili)... skidam s glave metkom probušenu kapu, vidim tek sad da mi je i šinjel probijen kod noge.

*

Poslednje no i pred prelazak Drine - nestao je moj konj sa torbicom, dnevnikom i kapom. Nestao je i ranjenik, moj zemunski školski drug Dušan Zali , kome sam dao konja.

Da je dnevnik sa uvan, znao bih danas ta no i dan, kada se kapa žrtvovala za moju glavu.

SUROVOST

Zarobljen, vezan - etnik! Nije mu jedina krivica to što je pucao na nas u etni koj zasedi. Meštani o njemu znaju mnogo, traže uzalud da mu oni sude. Bi e streljan! Ali kasnije, dok odmaknemo, ovde se ne sme pucati.

Koji sat kasnije, pravi trenutak da nastupi "Krdža". Stražaru namigne i važno zapovedi: "Ajde idi, slobodan si, ja u da vidim šta emo sa njim!"... A zatim unezverenom zarobljeniku, prijateljski: " ekaj, prvo da te odvežem... Jesi li ti, brate, Srbin?"

"Jesam" - odgovara bojažljivo, u strahu da i tim odgovorom nešto sebi ne pogorša.

"Vidiš li da ovi 'o e da te streljaju..."

"Prinudno su me mobilisali, pomagaj, ako Boga znaš!", pravda se jadnik, mole ivo.

Krdža mu se približava poverljivo, govori tiho, ali tako da i drugi ipak uju i u estvuju u suojoj zabavi:

"Slušaj brate Srbine, ne u dati da te streljaju!... Samo, moraš i ti malo da pomogneš!"

"Ho u" - ve prisebnije - "u ini u sve što kažeš"!

Krdža, ve glasnije, da sad svi uju i vide, dobaci mu nož!

"E, pa lepo, onda je najbolje da se ti sam zakolješ!"

Jadnik se unezveri. Malodušno, drhtavim glasom: "Kako u, pobogu!"

"Po vratu, brate - tako kako si to na nama izvežbao. Nismo mi kolja i, vi ste!"

"Ne mogu!"

"Vidiš, ja s tobom lepo, a ti... E, grdno si me razo arao! I ti još kažeš da si Srbin!"

"Imam decu... molim te..."

"Imao sam ih i ja."

"Bolje me streljaj."

"Eto, kako si neiskren... A malopre si rekao da ne voliš da budeš strelljan... Ajde sada, dosta šale, kolji se!.. Ja sam ovek od re i, ako ti nisi... Probaj makar da vidim da se trudiš." Najzad, vikne, surovo: "Kolji se!"

Stražar, zadužen za zarobljenika, koji je pristao na "pozorište" ne izdrža, prekida predstavu: "Sklanjaj se Krdžo. Isti si kao i oni!"

Metak u cev. Pucanj! Predstava je završena.

Prestaje smeh, po inje stid. Kratko je trajalo i jedno i drugo, surovi rat žuri dalje.

RANA

Na prilazima Ugljeviku (Semberija). Kasna jesen 1943. godine. Mrkla no .

Povla imo se posle neuspelog pokušaja da ga zauzmem. O ekivali su nas, bilo ih je više nego što smo mislili. Ubrzo po inje njihov protivnapad.

Tiha komanda: "Povla enje!"

Prelazim preko jedne živice, poslednji u koloni, kao što i dolikuje komesaru... Bljesak, prasak, tupi udarac, kao motkom, po desnoj ruci... Mitraljeta mi ispada iz ruke... podižem je, ali ose am nešto toplo, lepljivo u desnoj šaci. Ranjen sam, dakle...

Pokre em prste... mogu... zna i kost nije pogo ena... Ne javljam da sam ranjen, da ne pove avam paniku, tog neizbežnog pratioca svakog neuspeha. Pokušavam da stignem kolonu ali sve više zaostajem. I krv sve obilnije te e... Moram ipak doviknuti da sam ranjen... Otvaram usta, glas sopstveni ne ujem. ujem, me utim, viku iza le a, na srpskom: "Hvataj ih žive...!"

Zamra enje, više se ni ega ne se am...

*

Te e neko dugo, sporo, košmarno trajanje... Polagano razaznajem osvetljenu tavanicu iznad glave... Tiho je... Šta se to dogodilo, kako sam dospeo ovde? Se anje se polagano vra a do mesta prekida. I - strah, kao udarac!... Ko me je doneo ovamo... Jesam li zarobljen?

Od straha me izbavlja poznat, topli, ženski glas... "Beli, probudi se, moramo brzo dalje"... Ruka mi je u krvavom zavoju, pomažu mi da stanem na noge, penju me na konja. I opet prekid...

Budim se ponovo u svitanje. Sad ujem ne samo glas, nego vidim i lepo lice naše bolni arke Milice. An ela sa petokrakom na kapi... "Izgubio si mnogo krvi."

Kad sam ozdravio prešao sam u drugu jedinicu. Milica tada više nije bila živa.

GLAS

Komandant jednog bataljona Druge vojvo anske brigade bila je tada istaknuta partizanka - "Janja" (nisam ni tada znao njeno prezime!).

Želja je bila komandanta divizije Danila Lekija "Španca" i komesara Štefana Mitrovića, da u njihovoj diviziji bude, možda prva, žena komandant bataljona u partizanskoj vojski! Po izuzetnoj li noj hrabrosti, koju borci ina e više od svega cene, ona je to sasvim zaslужila. Umetnost komandovanja joj nije bila toliko istaknuta osobina, ali je istina da nije bila manje uspešna nego neki "muški" komandanti.

Imala je, ipak, za komandovanje neke potpuno neodgovarajuće osobine: išla je uvek sa prvim redovima i glasno izdavala naređenja u toku borbe, a imala je izrazito ženski glas, jako tanak, skoro piskav.

Jedanput je njen zamenik Steva, ozbiljno i drugarski zamolio da ne komanduje glasno za vreme borbe: "Zar ne vidiš, Janjo, koliko se banda ohrabri kad ti glasno vi eš 'Napred'!"

PARTIZANKA

U ratu sam naučio da poštujem žene. Video sam mnogo muškaraca junaka ali i kukavica. Nikad u partizanima nisam video ženu - *kukavicu*.

Muškarci moraju da idu u rat. Žene ne moraju. Njih nisu terali u partizane, njih su terali iz partizana!

Momke nagovaraju da ostave svoje domove, kada je zemlja u opasnosti. Od žena se zahteva da ostanu u svojim domovima.

Muškarac je dobrovoljac u partizanima i onda kada se odazvao tek na peti poziv. Žene dobrovoljce odbijaju i kada deset puta mole da ih prime. Znam devojke koje su najzad primljene u partizanske redove tek kada su - prate i kolonu u kojoj su njihovi momci, ili braća - toliko odmakle od svoga sela da se više nisu mogle vratiti kuama.

* Danilo Lekija "Španac". Rođen 1913. kod Andrijevice, Crna Gora. Završio Filozofski fakultet u Skopju. Iban KPJ od 1935. Španjolski borac. Sudionik NOB-e od 1941. Zamjenik i komandant Prve proleterske brigade. Narodni heroj.

Muškarcu u selu kažu: "Šta ekaš, što ne ideš u vojнике". Ženi kažu: "Ostani tu, kod ku e, šta eš me u vojnicima". Muškarac rizikuje ast ako ne ode da se bori. Žena, kada ode da se bori, rizikuje da se, posle drugovanja sa ratnicima, posumnja u njenu žensku " ast".

Muškarac i u ratu ima odmora. Žena-borac i kad je odmor ima posla - da opere svoj i tu i veš, da se postara za svoju urednost, da s mukom na e neko usamljeno mesto i da zbog toga bude sumnjiva da je nestala nekim "drugim poslom". Muškarac se hvali posle rata kako je imao uspeha kod više žena. Žene kriju i da su nekog, jedinog, nekazano i neuzvra eno volele. Muškarci, ratnici, pobednici, steknu preporuku za povoljne ženidbe. Ratnice, pobednice, mnoge, nikad ne na u muževe... Posle rata, esto, ni svoje ratne drugove.

Ne pamtim da je bilo kada partizanka dezertirala ili dopustila da bude zarobljena. Jer, strašno je bilo ono što eka zarobljenog partizana. Strašnije je samo ono što eka zarobljenu partizanku.

Žene-bolni arke su u najstrašnijim asovima ovoga rata bodrile svoje drugove partizane, da samo još malo izdrže, da ne malaksaju. Izdržavale su i napor, glad i strah bez o ajavanja, psovki, i kletvi, od kojih nisu mogli da se uzdrže njihovi drugovi. I uz sve to su se još divile njihovom junaštvu!

Vera Raji se nije posle rata hvalila da je za rukave hvatala "muškarine" i vra ala ih na položaj, dok ona ne previje svoga ranjenika. Kad muškarci nisu izdržali, na rukama je, sama, iznela ranjenika.

Veli ina ovog našeg rata je stotinu puta ispri ana. Veli ina žene u njemu ostala je u senci muškog prava prvenstva na junaštvo.

Mnogi od nas ne bi danas bili živi da su partizanski bolni ari bili samo muškarci. Ja sigurno ne bih, mada danas ne mogu pouzdano da se setim ni njenog imena...

A niko ne bi bio sre an da mu je napisana pohvala: "Hrabar je i požrtvovan - kao partizanka!"

USTAŠA

Niko posle ovog rata ne pominje našeg "Ustašu"! On je stvarno bio ustaša... Mladi, zarobljen negde 1942. godine i samo sticajem okolnosti nije bio odmah sreljan. Nije se ponašao kukavice, bio je iskreno iznenaden odnosima koji vladaju medju nama.

Tovarili smo mu na leđa sve što je drugima bilo teško da nose i zbog toga je bio, prvo odvezan, a zatim i sve blaže nadziran. Kada je došlo vreme da se streljanje izvrši, tražio se, kao i uvek u takvim nelagodnim prilikama - dobrovoljac! Bila je to, ovoga puta, jedna devojka, Marica, uverena valjda, kao i većina tadašnjih boraca, da time polaže još jedan ispit beskompromisne bora ke odlučnosti. Mržnja prema neprijatelju bila je vrlina. Sramota je bilo nemati je!

Postavljen je tako "Ustaša", leđa imo okrenut prema dobrovoljcu... Marica je opalila... i u uzbudjenju - promašila!

Odmah se zaula i energija na komanda: "Ne pucaj tamo!" Stroga zapovest da se pucanjem ne otkriva naše prisustvo.

Tako je neuspešno streljani "Ustaša" nastavio da nosi municiju, pa kasnije i oružje, kada ga je bilo više nego boraca.

U jednoj žestokoj borbi, kada smo zaboravili i gde su nam glave, a kamoli gde je "Ustaša", ispostavilo se da je on, pomažući i mitraljescu, tvrdo i hrabro ustrajao na jednom položaju i me u poslednjima ga napustio.

Onda je usledio kratak i hastan razgovor:

"Dakle, streljati te ne emo, ostani sa nama dok hoćeš, a kada se namešto na mestu koje ti je najpogodnije za odlazak - ti idi! Nemoj bežati, kaži nam kad rešiš da odeš". On je to kratko i odlučno obebao. Zatim je jednostavno - ostao! Kad je i pušku uzeo, niko više nije ni pomislio da mu je oduzme.

Postao je, kasnije, sa nepromenjenim nadimkom: "Ustaša", valjda, zamenik intendanta bataljona ili tako nešto...

Poginuo je rano, zato ga se valjda malo ko se a. Pa, ipak, nemogu e je da ga se ne se a baš niko od onih koji su ga blisko poznavali i toliko puta prepri ali ceo ovaj rat, ne odabiru i uvek dobro ono šta zaslužuje da se ubroji u njegove svetle trenutke.

"ZAMENIK" KOMESARA

Partizanska vojno-politi ka hijerarhija bila je na izgled vrlo jednostavna. Borci - vojni i politi ki rukovodioci - niži i viši štabovi... U štabovima bataljona, brigada, divizija: komandant (u eti komandir) i njihovi zamenici. U bataljonskim i višim komandama još i na elnk štaba. Najzad, od ete do divizije, politi ki rukovodioci: komesari i zamenici komesara. Na izgled sve jasno i u svim modernim vojskama skoro isto, ili bar vrlo sli no.

Pa ipak - nije!

Partizanski *zamenik komesara* ima velika fakti ka ovlaš enja a svoju dužnost obavlja dobro tek ako ne (zlo)upotrebljava ta svoja ovlaš enja. Njegov diskretan položaj u vojnoj hijerarhiji (*zamenik!*) ima da zna i skromnu, povu enu poziciju, sa koje se mora ose ati odgovornim za sve što se u jedinici doga a, za sve njene uspehe i promašaje, uklju uju i i vojne, njih pre svega, jer smo se i okupili borbe a ne politi ke pri e radi... Njegova "javna" ovlaš enja skromnija su od njegovih fakti kih odgovornosti... Komandant (razume se, prvi u štabu) odgovoran je da jedinica pobe uje... Zamenik komesara (po poziciji - etvrti) u štabu je odgovoran da jedinica moralno izdrži, da veruje u ciljeve, u smisao žrtvovanja koje podnosi vojnik... da uskla uje li ne i vojni ke odnose me u borcima i starešinama, a naro ito da se stara o ponašanju vojske prema stanovništvu... **I** li ni primer - iznad svega: me u prvima u napadu, me u zadnjima u povla enju. Sit, samo ako su svi nahra njeni...

To su bila vladaju a pravila. Izuzetaka je dabome uvek bilo. Drug

zamenik odgovoran je da ih bude što manje. Zamenik komesara - partizanski "sveštenik" i ratnik, istovremeno!

Teško e u odmeravanju "zasluga" nisu jednostavne ni kada se nižu uspesi, a kamoli kada se odmeravaju uzroci neuspeha: da li smo (kada smo) poraženi zato što je komanda bila nevešta, ili zato što su borci, a pre svih lanovi Partije i Skoja, bili nedorasli da razlogom i primerom povedu i moralno održe umornu, gladnu i bosu vojsku u borbama sa ja im, obu enijim i naoružanjim od nas!

Skoro celo vreme ovog rata proveo sam kao zamenik komesara ete, bataljona, brigade, divizije. Tvrdim da je takvu "pomešanost" ovlašenja, prava, dužnosti.... mogla da podnese samo vojska kojoj su najvažniji ciljevi borbe koja se vodi, i u kojoj je sve, a pogotovo *nadležnosti i važnosti* bile tome potpuno podrene. Bez veih trzavica i neslaganja bili smo esto "svi-sve" u toj nejasnoj podeli. Uostalom, voleli smo se i slagali, sve podreivali ciljevima, pa i samu tu ljubav.

Za muku, a ne za paradu te su podele dužnosti bile potrebne: da se komanda ne *osili*, i da se Partija i politika ne *povojni* i, da se ciljevi ne zamagle!

DUVAN

Hrabri, vedri, strogi, ali vrlo omiljeni "Glamor anin", komesar Prvog bataljona Treće vojvojanske brigade - Žika Vujić. "Intelektualac" (student), "narodskog" kova. Sve uvek kratko, jasno i glasno!

Objasni on onako "komesarski" da "nije lepo" da neko sam nešto uzima za sebe od naroda, kad već ionako intendanti uzimaju za sve nas. Ali najubedljiviji je kada obeća, šaljivo ali ubedljivo: "Ako vidim nekog da sam nešto uzme, ja mogu i da bijem!" Jednom prilikom je ta komesarska nastava bila i oigledna.

"Nikolice, šta sam ono pre neki dan govorio na političkom asu"?

"Ti si, druže kom? ^{are}> govorio o ciljevima naše borbe, o tome da
emo mi i saveznici |^obediti..."

"I šta sam još gov"⁰ -"

"Da e posle rata socijalizam" - radosno se prijeti Nikolica, šta
bi to komesar voleo^{*la} "J^e -

"Pa šta sam posle :^o g^a kazao?"

Jedini je Žika ozbi^{'an'} mada s mu kom. Svi sem Nikolice vide kuda
vodi komesarova lju^{'itost'} - vide zadenute sveže listove duvana (da se
što pre osuše) na N i ^ ^ o j kapi.

"Govorio si..."

Neko, kao na asi¹ u školi, jedva suzdržavaju i smeh, došapne mu:
"odnos prema naroj"^u •

"Da, odnos prem¹ nar odu", seti se najzad i Nikolica - duvana na
svojoj kapi! Sad je k^{1sno}> sve je jasno...

"Pa šta sam onda)^o ſ rekao?"

"Rekao si da eš i ^{d a b i} ješ ako..."

"Odli no! Dobro ^ upamtio!"

Zatim ga udari r¹ erd om kao predratni podnarednik i zaljulja ga
zajedno sa puškom ' oki enom kapom, koja mu pade sa glave.

Stroj se složno za^{smej} - Smeje se pošto je došao sebi i dobrodušni
Nikolica...

*

Nikad ni pre, ni Kasnije nisam video, pa ni uo, da partizanski sta-
rešina, a pogotovu K^{ome} sar, udari borca. Kad je Žika došao da mi pri-
zna šta je uradio, st^{rō}g^o sam ga ukorio. Otišao sam zatim u bataljon i
pitao Nikolicu (preJ^{svi}ma) kako je kažnjen zbog onog duvana. Priznao
je da jeste kažnjen: "Komesar me je pred svima kritikov'o..."

"Šakom?" - pitao sam.

"A, ne, druže Beli, znam na šta misliš, to se drug Zika samo šalio".

"Šalio se, šalio", potvrdili su svi, smeju i se u glas.

ETNICI

etništvo je (u Bosni sam to, posle Srbije, najbliže i najduže posmatrao) velika tuga i beda, srpska i ljudska.

Verujem da su najbolji me u njima iskreno poverovali da tako najbolje služe srpskom narodu. Mnogima je pogodovalo što se u isti mah i "bore" (nose puške u okupiranoj zemlji) i spasavaju sebe i svoje (a aktivna vojna lica izbegavaju još i nevolje nema kih zarobljeni kih logora). Kod tre ih se "sretno" spojila sklonosti ka besposli enju ili nasilju, sa "višim" ciljevima srpstva, monarhije, pravoslavlja. Ambicioznim mladim oficirima "akademcima" mogu i put da se posle savezni ke pobede probiju do viših inova i velikih nacionalnih priznanja.

Nekima je etovanje bilo, ne samo nastavak velikih, mitskih tradicija i na in da iz selja ke zabit udu u svet uspešnih "ljudi iz naroda". Mnogi su tada prvi put u životu bili besplatno siti, napiti - i važni! Bilo je, kasnije, sve više onih koji su prisilno mobilisani, ne shvataju i smisao tog beskorisnog len arenja i potucanja.

Na podruju Kosmaja, na po etku rata, esto smo se sretali sa etnicima, u to vreme znatno malobrojnijima od nas. Nismo se mnogo dopadali jedni drugima, ali smo se tolerisali. Razgovarali smo i o nekim zajedni kim akcijama, od kojih nije bilo ništa, jer njima za to "još nije vreme" a za nas je bilo ve krajnje vreme da više doprinosimo napadnutom Sovjetskom Savezu, prvoj zemlji socijalizma. Oni su, mahom srednjove ni seljaci, vo eni sa ponekim oficirom Vojske ili Žandarmerije. Za naše kriterije oni su bili odviše bahati, naki eni redenicima, kamama i šubarama, esto napiti i grubo zahtevni prema doma inima

u pogledu hrane, smeštaja i opreme. A mi smo za njih bili stranci, "varošani", školarci, belosvetski komunisti, prevratnici. Oni mrze Nemce, mi fašiste. Oni "za kralja i otadžbinu", mi za oslobo enje i socijalizam.

Kako je rat odmicao, beda lažnog ratovanja postajala je sve o iglednija!

Tako su se, na primer, u isto noj Bosni, druge polovine rata, oko Bijeljine, Tuzle, Srebrenice i Vlasenice motale bradate aveti... vo ene nekim vojvodama: *Derikonjom, elonjom, Kerovi em, pop Savom...* Sve vojskovo ama na dobrom konjima, sa nekoliko desetina ili stotinjak naoružanih bednika, "boraca protiv komunizma", koji nikada ni metka nisu opalili na okupatora. Sa pompeznim "štabovima", a utantima, brojnim "seizima", posilnima, ordonansima. Najprimitivniji nosili su na glavama šubare od jagnje e kože, sa papcima... Strašni i važni svima nemo nima i nenaoružanima, možda i sebi i samima, sa kokardama, ponekad primitivno izlivenim od olova. Vašljivi, plašljivi, prljavi i pijani, vozili su se fijakerima, lokali i pucali, slavili i zaklinjali se "mladom Kralju".

Najbednije je bilo kada su takvi uveravali sebe i druge da se žrtvuju za spas srpstva od: "*Titovih komunista*", "*masona*" i "*ivuta*", od "*kolektivizacije žena*", "*zatiranja srpske vere*". Zastranjanjem naroda da mu preti "*hrana na kazanima*", "*rušenje me a na njivama*", koje ni sa mema i bez njih nisu mogle da ih prehrane.

Najzad, krajem rata, demoralizacija zbog nare enja Njegovog Velianstva Kralja Petra II, da se stave pod komandu komunisti kog Maršala Tita.

Najtragi nija je, me utim, morala biti sudbina onih izme u njih, koji su uzelji pušku u ruke u poštenoj veri (a bilo ih je ne malo - pogotovu na po etku rata) da su dužni da se žrtvuju za otadžbinu i slobodu.

PESMA

Sa Majevice se, kao i obično, preko Kalesija spuštamo ka cesti Tuzla-Zvornik. Uvek ne ujno, koliko god je moguće, da ne alarmiramo "zeleni kadar" (lokalne muslimanske *civilne straže*) i da sukob sa njima ne alarmira veće ustaško-nemačke jedinice, kojima su oni pomagali u kontroli te komunikacije.

Ovom prilikom veliko kolone sretno i neopaženo izbjiga na domak ceste. Ni jedan metak nije opaljen, a bilo no obezbeđenje nikoga ne prime ujedno na cesti.

Na elnik Štaba bataljona, profesor matematike, Branko Krnjaja, zadovoljan što prelazak protiv u miru, poziva "vezom" preko bora ke kolone svog kurira Stevu, koji je negde na za elju kolone.

"Na elnik naređuje da dođe kurir Steva", tiho, "vezom" od jednog borca do drugog, prenosi naređenje zaustavljena umorna i sanjiva kolona... Rečenica se ponavlja i - kao što se neretko događalo - postepeno izobličava. Na za elje stiže: "Na elnik naređuje da za elje peva!".

Komandir utiče na za elju naređenje nije baš izgledalo osobito umeđusno, ali valjda, radi unaju i da je pesma pred cestom usredno i znak da opasnosti više nema, ili da možda treba da bude znak naše snage i brojnosti koja će uplašiti "zeleni kadar", izdaje zapovest: "Peva i ovamo"!

Usredno i, razlegla se omiljena komandirova pesma: "*Kad su Sremci krenuli iz te Fruške gore...*", a malo zatim pucnjava sa obližnjih brežuljaka.

Nešto kasnije i svetleće rakete na cesti.

"Neka se odmah javi na raport ko je dozvolio pevanje!", prenosi se - ovog puta bez greške na vezama - ljutito na elnikovo naređenje.

ELNI

Po brdovitom i besputnom terenu, partizanska se kolona uvek kreće *stazom* (peša kom, esto i *kozjom*) i u *koloni po jedan* na razmaku od metar-dva između boraca. Od tri bataljona jedne brigade, na primer, elni bataljon "izbacuje" ispred sebe elnu etu, eta - vod, elna desetina trojicu boraca, sa *vodi em* (meštanom, ako nam teren nije dobro poznat), koji dobrovoljno ili prinudno pokazuje put itavoj koloni.

elna trojka je "pipak" kolone. Vrh igle! Jedan od najopasnijih vojnicih zadataka. Vrh igle se esto *lomi*, toliko pre, koliko je tvr i materijal koji treba da probije. Ako je u zasedi manja grupa protivnika (najčešće etnika, koji su skoro uvek "lokalni" pa dobro poznaju teren), onda je prepreka lako savladiva, ali na elu kolone skoro uvek nekogine, ili biva ranjen.

Treba samo sebe zamisliti na mestu onih boraca koji se na elu kolone, naročito no u, kreće u jedino moguće stazom koju - pouzdano se zna, iako se ne zna tačno gde - spremna očekuje prikrivena neprijateljska zaseda. Pogotovo ako se u proboju kreće sa nemilosrdnim naređenjem: "Pod svaku cenu", kad drugog puta i nema, i kada se svanuće ne sme do ekati na golom kamenjaru i avionima nad glavom.

Kad smo odredivali elni odred za proboj preko ceste Gacko - Nenesilje u dramatičnoj, mrkloj noći, u letu 1944. godine, na jedinom pravcu koji nam je preostao i na kojem znamo da nas neprijatelj spremno očekuje, gledao sam svoje drugove određene za elo proboja. Tada sam ih, u jako smanjenom brojnom stanju, skoro sve i poimeniće poznavao. Oni su, kao i ja, dobro znali da će te noći ginuti prvi... To se zove: "gledati smrti u oči!"

Nikada ne ginu svi "elni", ali skoro nikada ne ostaju svi živi!

PESMA

Sa Majevice se, kao i obično, preko Kalesija spuštamo ka cesti Tuzla-Zvornik. Uvek ne ujno, koliko god je moguće, da ne alarmiramo "zeleni kadar" (lokalne muslimanske *civilne straže*) i da sukob sa njima ne alarmira veće ustaško-nemačke jedinice, kojima su oni pomagali u kontroli te komunikacije.

Ovom prilikom velike kolone sretno i neopaženo izbjiga na domak ceste. Ni jedan metak nije opaljen, a bilo no obezbeđenje nikoga ne prime ujedno na cesti.

Na elnik Štaba bataljona, profesor matematike, Branko Krnjaja, zadovoljan što prelazak protiv u miru, poziva "vezom" preko bora ke kolone svog kurira Stevu, koji je negde na za elju kolone.

"Na elnik naređuje da dođe kurir Steva", tiho, "vezom" od jednog borca do drugog, prenosi naređenje zaustavljena umorna i sanjiva kolona... Rečenica se ponavlja i - kao što se neretko događalo - postepeno izobličava. Na za elje stiže: "Na elnik naređuje da za elje peva!".

Komandirute na za elju naređenje nije baš izgledalo osobito umešno, ali valjda, radi unaju i da je pesma pred cestom usredno i znak da opasnosti više nema, ili da možda treba da bude znak naše snage i brojnosti koja će uplašiti "zeleni kadar", izdaje zapovest: "Peva i ovamo"!

Usredno i, razlegla se omiljena komandirova pesma: "*Kad su Sremci krenuli iz te Fruške gore...*", a malo zatim pucnjava sa obližnjih brežuljaka.

Nešto kasnije i svetleće rakete na cesti.

"Neka se odmah javi na raport ko je dozvolio pevanje!", prenosi se - ovog puta bez greške na vezama - ljutito na elnikovo naređenje.

ELNI

Po brdovitom i besputnom terenu, partizanska se kolona uvek kreće *stazom* (peša kom, esto i *kozjom*) i u koloni *pojedan* na razmaku od metar-dva između boraca, Od tri bataljona jedne brigade, na primer, elni bataljon "izbacuje" ispred sebe elnu etu, eta - vod, elna desetina trojicu boraca, sa *vodi em* (meštanom, ako nam teren nije dobro poznat), koji dobrovoljno ili prinudno pokazuje put itavoj koloni.

elna trojka je "pipak" kolone. Vrh igle! Jedan od najopasnijih vojničkih zadataka. Vrh igle se esto *lomi*, toliko pre, koliko je tvr i materijal koji treba da probije. Ako je u zasedi manja grupa protivnika (najčešće etnika, koji su skoro uvek "lokalni" pa dobro poznaju teren), onda je prepreka lako savladiva, ali na elu kolone skoro uvek nekogine, ili biva ranjen.

Treba samo sebe zamisliti na mestu onih boraca koji se na elu kolone, narođito no u, kreće u jedino moguće stazom koju - pouzdano se zna, iako se ne zna tačno gde - spremna očekuje prikrivena neprijateljska zaseda. Pogotovo ako se u proboju kreće sa nemilosrdnim naređenjem: "Pod svaku cenu", kad drugog puta i nema, i kada se svanuće ne sme do ekati na golom kamenjaru i avionima nad glavom.

Kad smo odredivali elni odred za proboj preko ceste Gacko - Nevesilje u dramatičnoj, mrkloj noći, u letu 1944. godine, na jedinom pravcu koji nam je preostao i na kojem znamo da nas neprijatelj spremno очekuje, gledao sam svoje drugove odene zaelo proboja. Tada sam ih, u jako smanjenom brojnom stanju, skoro sve i poimeniće poznavao. Oni su, kao i ja, dobro znali da će te noći ginuti prvi... To se zove: "gledati smrti u oči!"

Nikada ne ginu svi "elni", ali skoro nikada ne ostanu svi živi!

AERODROM

Savezni ka misija pri našem štabu ugovara sa bazama u Italiji da savezni ki avioni slete na ravnicu izmedju *Rakinog brda* i uzvišice *Osmaci* i preuzmu naše brojne nepokretne ranjenike. Ravnica je, po oceni Savezni ke misije, povoljna za spuštanje aviona, mada se nalazi samo na nekoliko kilometara južno od ceste Tuzla-Zvornik. Ali mi garantujemo da neprijatelj ne e pro i dok avioni ne uzlete.

Neprijatelj ose a da se nešto sprema, etnici se sve eš e približavaju i prime uju našu zainteresovanost baš za taj teren.

Komandant divizije, "Španac" (Danilo Lek) ini me li no odgovornim da sa jednim bataljonom boraca proverim svaki santimetar terena (jer su ve ranije na toj ravnici, nekih mesec-dva pre toga, paljene vatre i o ekivana avionska pošiljka koja tada nije stigla). Mera pove ane opreznosti pokazala se sasvim opravdanom, kada smo prošli i uklonili nekoliko kamufliranih nagaznih mina, skrivenih u onis-koj travi!

Ima li ih još?

Detektore mina, dabome, nismo imali, nismo tada znali ni da postoje. Kora amo uzduž i popreko, gazimo liniju po liniju... Prvo pažljivo gledaju i ispred sebe, zatim sitno kora aju i, pa najzad u gustom redu trupkaju i nogama po tlu... Živi detektori mina!

Ta no u predvi eno vreme uje se iz daljine zvuk avionskih motora... pale se naše vatre... Prvi avion, posle širokog kruga iznad prostora, po inje da se spušta, usmerava se, sa zaslepljuju e jakim farovima, prema sletištu ozna enom vatrama...

Tišina u napetoj strepnji... srce da isko i od uzbu enja! Do zore, u toku skoro itave no i, avioni su (njih deset, dvanaest?), sletali i odletali jedan za drugim... Posade aviona razgledale su nas radoznalo, vidno iznena ene onim što su ugledale. Nudili su nam cigarete, okolade,

vadili iz džepova valjda sve što su mislili da nam može trebati. inilo mi se tada da su svi namirisani i da na nogama imaju lakovane cipele... Tu su i Sremci prvi put videli i "crnce", tako neobi ne, a tako srda ne, nasmejane i uslužne ...

Kada je i poslednji avion kona no odleteo, odnose i sa sobom svetlost i buku, ostavljaju i nam tminu i prazninu, borci "mog" bataljona grlili su se od sre e.

Savezni ka misija nas gleda, ne znaju i prave razloge našeg nadnog oduševljenja.

Nikad valjda nisu ni saznali da smo dve dobro ukopane mine pronašli i uklonili tek u poslednjoj proveri. Da su znali ne bi, razume se, dopustili da avioni sle u. A ranjenici, ve okupani, dezinfikovani, samo u opranom donjem rublju (ve su jedanput pre toga uzalud bili spremjeni za transport) ostali bi da ekaju - ako do ekaju - neku slede u priliku, ako bi je uopšte i bilo...

Sa tog "aerodroma" ve je i u maju 1944. godine otpremljena jedna grupa ranjenika, a zajedno sa ovom, u no i 16. na 17. jul, otpremljeno je u Italiju (prema podacima iz knjige "Tre a vojvo anska brigada") ukupno 535 naših nepokretnih ranjenika.

AVETI

" iš enje" Semberije od partizana, februar-mart 1944. godine.

Sa obronaka Majevice, prema detonacijama i požarima koje pratimo, procenjujemo dokle je stigla muslimanska 13. "Vražja (Handžar) divizija" (nema ke uniforme i naoružanje, fesovi na glavama, nema ki komandni kadar).

Sa jednom omanjom etom polazim u pozadinu, iza "linije fronta", sa zadatkom da utvrdimo šta je po injeno, da ohrabrimo koga zateknemo i pomognemo koliko i u emu možemo.

Redaju se jezivi prizori nasilja i pustoši!

Nigde žive duše... izgorelo sve što se moglo zapaliti. U ponekoj kući koja je ostala pošte ena, ili nekoj koja još nije dogorela, vide se tragovi ne ove nog divljaštva bednika nad sirotinjom. Pobijeni su ne samo ljudi i stoka, nego i psi, ma ke, kokoši... Zarušeni bunari, polomljene sadnice. U kući ama ili ostacima kuće, isprevrtane postelje (gde ih je bilo), pocepani jastuci, isprosipani pekmez i ulje preko njih, polupana staklarija i grn arija... Slaba svetlost naših lampi i ini ove prizore još stravi nijima.

Koliki rušila ki "posao"!

Zavija hladan vетар, otežava nam da ujemo šumove eventualnog neprijateljskog prisustva, ali i nas od njih štiti na isti način. Škripa razvaljenih vratnica i polupanih prozora... Kao da aveti i dalje tumaraju, da još jedanput zavire u svaki ugao ostataka zgrada i vajata... da se uvere da nesreća nije možda nešto propustila.

Navikli na užase, ipak smo užasnuti.

U jednoj kući, na izgled celoj, prime ujemo titravo svetlo. Prilazimo oprezno. U kući, pored prituljenog ognjišta, nepomično sede dve starice, dve ruševine. Ravnodušno okreću u pogled prema nama, bez straha - valjda ni za to više nisu imale snage... Ne govore... ne plaču... na naša pitanja mumlaju nešto nerazgovetno, kao da govore sa mrtvima.

U sobi nepodnošljiv smrad... Prime ujemo po strani, krpama i ponjavama jedva pokriveni leđa mladnjeg muškarca, skoro dečaka...

Dve sutrašnje smrti pored jednog ju erašnjeg života.

SVETLA

Vreme Šeste ofanzive. Najverovatnije, decembar 1943. godine.

Naša XVI. divizija, gonjena jakim združenim neprijateljskim snagama, povlači se po kiši, susnežici i blatu - dublje u Bosnu.

Opet ta prokleta cesta Tuzla-Zvornik, koju svakako, ovog puta stvarno "po svaku cenu", moramo pre i do svanu a. Sa uzvišice iznad ceste (negde ini mi se bliže Zvorniku) gledamo neprekinutu, duga ku motorizovanu kolonu koja se bez zaustavljanja kre e prema Tuzli.

O igledno je da ne prolaze ovuda zbog nas. Suvie su silni i brojni za takvu "upotrebu". Upaljeni, oboren, farovi motornih vozila, nalik na dugu svetle u zmiju, obeležavaju krivudavu liniju makadamske ceste. Od buke motora tenkova, kamiona zašti enih ceradama, bornih kola, ne uje se naše prisustvo, a farovi vozila ne dopuštaju posadama da u kišnoj no i uju i vide bilo šta sem osvetljenog dela puta ispred sebe.

A cesta se, i da nije strogog nare enja Vrhovnog štaba, mora pre i ove no i.

Nužda i odvažnost, kada se udruže, uvek na u neko rešenje. Upujemo se prema odabranoj oštrijoj okuci, na usponu. Prelazimo u manjim i ve im delovima, u onim kratkim razmacima vremena kad, na po nekoliko trenutaka, farovi vozila ne osvetljavaju naš komad ceste koju pretr avamo. Sa jedne i druge strane ceste stoje naši "saobra ajci" koji u zavisnosti od razmaka izme u vozila propuštaju po dva, tri, deset boraca. Najteže je, dabome, kao i uvek, sa ranjenicima na nosilima i komorom.

Tako su te no i tri vojvo anske brigade prošle "kroz" kolonu nema ke motomehanizovane divizije koja se povla ila iz Gr ke prema severozapadu Jugoslavije.

Ne znam da li je ova nema ka divizija uopšte bila obaveštena o našem prisustvu, ali sam siguran da nije zbog nas izabrala ovaj putni pravac, niti bi zbog nas - i da su nas otkrili - na duže prekunuli svoj pokret. Me utim, jedinice koje su nas dovode dognale sigurno su znale za taj transport i ra unale da e nas takva prepreka dovestu u bezizlaz.

Kasnije, u svitanje, kada smo ve odmakli od ceste, jedan zadovoljan glas iz kolone: "Nek' još neko kaže da su svi Nemci isti! Ovi na cesti su baš zaslužili da ih no as propustimo!"

MESEC

Dve vojvo anske divizije (16. i 36.), u no i 11. na 12. avgust 1944. godine, kre u se preko Jahorine prema cesti Kalinovik-Fo a, sa namerom da je predu, uzmi u i pred ja im neprijateljskim snagama. (Mislim da je to bio po etak VII. ofanzive, vo ene velikim delom baš protiv vojvo anskih brigada u Bosni.)

Prilaz cesti - krševit i teško prohodan. Tek nepun kilometar ispred ceste i samo kojih stotinu metara od odabranog mesta prelaza, teren nije dopuštao kretanje van jedine mogu e, "kozje" staze, kroz goli, ljuti kamenjar.

Spustila se no . Prvi deo no i, do predstoje eg izlaska meseca, bio je totalno mra an.

Brojne i dobro naoružane vojvo anske brigade, na elu sa jednom od njih (ne znam ta no kojom), izbile su, ve po mraku, na domak ceste. Vidljivi znaci neprijateljskog prisustva nisu se prime ivali, ali je ipak rešeno da se cesta ne prelazi, dok ne pristignu i kolone ostalih brigada, kako bi sam prelaz što kra e trajao, i time pove ala verovatno a da se bez duže borbe - ili bez borbe uopšte - sve jedinice što pre na u na drugoj strani ceste i produže, prema tako e besputnim predelima, ka trome i Bosne, Srbije i Crne Gore.

Ta odluka o prikupljanju jedinica pred cestom bila je tehni ki racionalna ali vrlo rizi na, ako bi to okupljanje bilo prime eno.

Tako se dogodilo da se po mrklom mraku, na stotinjak metara pred cestom - na koju su doduše ve levo i desno poslata naša bo na obezebe enja - na u, uporedo, jedne pored drugih, tri- etiri kolone, koje su se - u skoro neprozirnoj pomr ini - potpuno pomešale!

Nastalo je nervozno, skoro pani no raspitivanje ko je iz koje brigade, uzalud tražene pokidane veze izme u eta, bataljona i brigada, što je totalno dezorganizovalo izmešane borce, štabove, komore i bolnice...

Da je tada jedna, makar i manja, ali dobro orijentisana nema ka jedinica udarila na ovu našu skupinu, ta nije gomilu, nastao bi neopisiv haos, a naše brigade, ma koliko brojnije, bile bi potpuno nesposobne za borbu, izgubile bi svaku predstavu kuda po i, kako upotrebiti oružje... pa ak i kako se povla iti, ta nije bežati. Naše oružje teško da bi pobilo više neprijateljskih nego sopstvenih vojnika. Jednostavno, više dobro uvežbanih brigada, od nekoliko hiljada ve iskusnih boraca - postalo bi za tili as, dezorientisana, bespomo na, neupotrebljiva gomila.

Te no i nas je sam bog spasao.

Uskoro se na bo nom obezbe enju iz pravca Fo e za ula pucnjava, zvu i nema ke motorizacije i eksplozije teških oružja ka bo nom obezbe enju, koje je u tom momentu bilo jedini bora ki sastav koji je mogao da deluje kao vojska. Slata su im u nekoliko mahova nare enja da zadrže neprijatelja što duže, "po svaku cenu!"

Štabovi svih stepena nalazili su se na cesti i tu neprekidno i pani no pokušavali da prepoznaju svoje borce, da ih požure da tr e i prelaze cestu, pre nego što bi kolona bila prekinuta.

O ajni ki je na kraju svaka nova grupa zapitkivana da li još nekoga ima iza njih.

Ostao sam, sada ve sa druge strane ceste, me u poslednjim iz Štaba, još uvek ne potpuno siguran da ne e prido i još neka skupina, koja, kada pre e cestu, ne e, u potpunom mraku, znati kojim pravcem da se uputi. Naše zaštitnice ve su po ele da odstupaju, a artiljerijska vatra, naro ito baca ka, sve je ta nije poga ala pojas prelaska.

Toliko se se am.

Kad sam posle nekog vremena - ije sam trajanje mogao da pretpostavim samo po visoko izašlom *punom* mesecu - ponovo otvorio o i i polagano po eo da shvatam gde se nalazim, bila je skoro potpuna tišina, ali se naokolo, sad ve po mese ini, sve videlo. Prime ujem na

cesti zaustavljena motorna vozila i ležerno kretanje vojnika pod šlemovima. Nemci vladaju cestom. Naši su, dakle, nadam se svi, ve prošli.

Pomeram lagano ruke i noge, uverim se da nisam ranjen. Oružje mi je u rukama. Polagano se prise am i jakog bljeska, poslednjeg ega se sada se am. Zna i, bio sam samo kontuzovan.

Kad sam posle opreznog penjanja uzbrdo, što dalje od ceste, na messe inom obasjanoj travi, uspeo da razaznam sveže tragove cokula i konjkih kopita, koji su, kako je svitalo postajali sve vidljiviji, bilo mi je jasno da sam verovatno poslednji koji je te no i napustio cestu. Sre om, neprime en i itav.

Stigao sam brigadu kad su ve pomislili da sam izgubljen ili zarobljen. Bio sam samo, nekoliko dana, skoro potpuno gluv.

"PRINC EUGEN"

Po etak jula 1944. godine. Ofanziva je, kako je kasnije razvrstana, ona "Sedma".

Danima se neprekidno puca, bilo na elu ili na za elju naše kolone, ponekad na oba kraja. Sedma ofanziva mahom je borba vojvo anskih brigada protiv mamutske "Princ Eugen" divizije, prve nema ke jedinice osposobljene i opremljene za antipartizanski na in ratovanja, sastavljene skoro u celini od vojvo anskih Nemaca (*Švaba*). Jedina nema ka formacija koja ratuje i danju i no u kao i mi, nosi naoružanje i snabdevanje na le ima i na brdskim konjima kao i mi, i govori srpski, skoro kao i mi! Sre om, kasno su se setili kakve im to sve vojni ke prednosti daje u borbi protiv nas.

Kad se na suprotnim vrhovima brda ne raspoznamo, ili se ponadamo da su na pravcu kretanja "naši"... pa - spremni da se grlimo ili ubijamo - povi emo: "Ko je tamo?", dobijemo upitni odgovor na srpskom: "A

ko je tamo!" Kad više puta izmenimo nepoverenje, rešimo da se legitimišemo: "Ovde Vojvo ani!", dobijemo, kao echo, odgovor: "I ovde Vojvo ani!".

Tek kada zatrešte oružja postane jasno kakve smo mi različite vrste Vojvodana... pa se tako na bosanskim i crnogorskim planinama obavljaju onaj ogorčeni obraćun koji nisu uspeli da obave, recimo, Putinci (Šapski) protiv Gurgurevaca (srpskih) na obroncima Fruške gore, ili po Bačkoj i Banatu.

Ipak, nazire se još jedna, skoro skrivena ali bitna razlika između brojnih sljedbenika suprotnog značaja: Mi znamo da ovaj rat mi dobijamo, a oni odbijaju da shvate da su rat već izgubili. "Nema ki" Nemci još su možda i mogli imati nekih iluzija o budućnosti, vojvođanski Nemci - više nici kakvih!

*

U Vojvodinu će se vratiti samo jedna od ove dve vojske i to neće biti njihova! Dotleće svaka ovde ostaviti mnogo svojih pripadnika. Ovde će oni konačno izgubiti i rat i Vojvodinu.

Ostaće samo ružne uspomene. Na kraju samo one!

O I

Dva dana nosimo beznadežno teškog ranjenika. Rana na glavi je najteža. Zavoj valjda dotiče sam mozak. Nema klinike na svetu koja bi mogla da spase taj život! Bez svesti je ali, za uđe, još uvek daje znake života! Nosimo ga ceo dan i celu sledeću noć, do svitanja. Ostaviti ga živog ne smemo, nositi ga više ne možemo...

Koliko je težak ranjeni ovek, ne može znati onaj koji ga nije nosio! Ne može znati ni onaj koji ga je nosio, ako ga nije nosio uskom, kamenitom kozjom stazom po mraku... na šatorskom krilu. Smena, po šestoricu, na svakih stotinjak metara, pa svakih dvadesetak, a svakih pola

sata ponovo ista smena, jer bataljon ne broji više ni stotinjak boraca, a eta ni dvadeset.

Molimo ga da umre! On bi valjda i htio, ionako više i ne zna da je živ. Ali ne umire! Bataljon je zaostao od kolone, pošto već da svi e, i uskoro će avioni sa neba a "Princ Eugen" sa za elja. A i ranjenika ima još...

Partijski su komesari i neka vrsta partizanskih sveštenika...

Šef brigadnog saniteta, borac i junak, Vera Rajić, prvi put otkako ratujemo, traži od mene, da kao vojnik, umesto lekara, odlučim o životu ranjenika. Injekcija bi ublažila bol, ali i okončala život. Vera me zove na stranu da mi to kaže, ali osećam da svi znaju o čemu govorimo...

Svi e... Na njen ponovni upitni pogled - odobravam!

Stojim pored ranjenika kojem Vera, klečiće, daje injekciju, kao da ga moli da nam oprosti...

On, za uđo, kao da oseti ubod igle... Otvori, polagano, oči i zaustavi stakleni pogled baš na meni... Zauvek!

GREŠKA

Jedan bataljon Treće brigade povlači se pod borbom, kasno noću, sporo i malaksalo, noseći i nekoliko ranjenika, izvezući ih i poneti ih u poslednjim trenucima noćne bitke. Paljba je utihnula i, pred svitanje, kolona muči se i utljivo, uvek požurivana, smenujući etvorke ispod nosila. Sada, kad se razdanjuje, bolni arke mogu pregledati rane, promeniti zavoje. Spuštaju se nosila sa ozebljim ranjenicima, prekrivenim šinjelima ili šatorskim krilima.

Na jednim noslilima, podignuto šatorsko krilo otkriva ranjenog - Nemca! Budan je, svestan ko ga nosi, utanjam produžava poslednje asove života. Surova ratnička duhovitost: "Pa zato ovaj utičiće noć, mater mu švapsku!"

Preplašeni, mole iv pogled! Poslednji.

ODLIKOVANJE

Nekoliko meseci posle Sedme ofanzive, pišem za Vrhovni štab predloge za odlikovanja. Kratko obrazloženje, kažu, i strogo ograničen broj predloga.

Se am se, skoro doslovno, jednog od tih obrazloženja: Orden za hrabrost - vodniku Stevanu Ve eri... zato što se nije povukao sa svojim puškomitraljezom sve dok Nemci nisu zauzeli položaj koji je branio. U borbi prsa u prsa, koja je posle nastala, Nemci su Stevanu Ve eri oteli *zbrojovku*, ali se on povukao sa otetim nema kim *šarcem*.

Kada je objavljeno odlikovanje, Stevan Ve era više nije bio živ!

Uostalom, odlikovanja i nose samo oni koji ostanu živi.

LEŠ

Izbijamo na brzu, bistru rečicu, ožedneli do halucinacija. (Ve ito kao da uješ žubor potoka... ak i na vrhu planine!) Ovog puta to je stvarno bistri potok.

Poležemo po vodi, poneko sa pola tela u njoj, i pijemo s kratkim prekidima, neumorno. Put nas vodi uzvodno. Uskoro primetimo u vodi naduvene leštine stoke i ljudi... Hitnu i glasnu zabranu da se ovde pije, ispod leševa - kao da niko ne uje!... novoprdošli dotravaju, ležu i piju!... Niko ne može da odloži že ni za tih stotinjak koraka uzvodno.

Posle se, "napiti", stidimo što je že bila toliko ja a od nas.

Kasnije, kad ponovo ožednimo, ostaje gorka šala: "Da mi je sad makar i ona bistra, hladna voda - *ispod leša!*"

POŠILJKA

Savezni ku misiju pri našem štabu (Englezi i Amerikanci) molimo da nam avioni što pre bace *municiju*. I hranu ako mogu, ali municiju pre svega... Ostalo je samo 4-5 metaka po pušci i dvadesetak po mitraljezu.

Više no i uzastopno, palimo signalne vatre i zadnjim snagama i preostalom municijom štitimo prostor na koji treba da se spuste padobrani. Preraspodeljujemo poslednje zalihe municije. Pretresamo "sumnjive" da sakrivaju neki prekobrojni metak. Nare ujemo: "Bi e kažnen svako ko ispali metak ako nije siguran da e pogoditi!"

Avioni jedanput ne do u zbog oblaka, drugi put se vrate zbog neprijateljske vatre... Nekoliko puta uzastopce bacaju samo neke košulje i cipele (sve iste veli ine!). Bacaju i teške protivtenkovske puške (koje bi jedva nosila i po dva borca, kada bi bili odmorni i uhranjeni)... A na ratnoj karti, koju i oni imaju, kilometrima unokolo nema nikakvih puteva, sem kozjih staza. Jedino se tenkova ovde nismo morali bojati.

Protestujemo, molimo... Opet košulje i protivtenkovske puške, i paketi pošte i hrane za Savezni ku misiju... Misija se pravda daje narudžbina bila precizna, što je svakako i istina, ali ni nama nije lako da im verujemo. Uredno stižu samo njihovi vidno obeleženi (valjda plavi) paketi. Nepoverljivi smo i ogor eni, pogotovu kada protestuju da su iz nekih njihovih pošiljki nestale (nisu sve na broju) neke konzerve sa hranom.

Ali, evo, ponovo te protivtenkovske puške! "Španac" (Danilo Leki, komandant divizije) ljutito i glasno nare uje da se povade zatvara i iz protivtenkovskih pušaka i puške bace niz liticu. Neko (valjda neki komesar) upozorava ga da savezni ka misija prati šta se doga a.

"Španac" glasno, da i misija uje: "Pa neka onda i oni probaju da ih nose!"

Ostatak protivtenkovskih pušaka nose, psuju i, i osumnji eni za kra-
u savezni kog džema, i oni kod kojih je prona en neki neprijavljeni,
sakriveni (nema ki) metak.

VRHOVNI KOMANDANT

Sedma ofanziva protiv 16. i 36. divizije Dvanaestog vojvo anskog
korpusa, pokrenuta prvih julskih dana 1944. godine, nastavlja se.

Posle višenedeljnih, danono nih borbi, cele brigade u estim sme-
nama od po etiri vojnika, nose nepokretne ranjenike i bolesnike (*i
tifusare*), kojih je svakoga dana sve više. Više boraca pri tome nosi i po
dve puške (poginulih), jer ih, teško ste ene, ne možemo bacati. Brigade
broje jedva nešto više od 400 borbeno sposobnih vojnika, bataljoni spali
na nešto više od stotine, ete na samo nekoliko desetina... A "Princ
Eugen" nas neprekidno, ili sa ekuje ili goni...

Na ratnoj mapi (*sekciji*) kojom, kao mi raspolažu i oni, ucrtane su sve
peša ke, pa ak i *kozje staze*, koje oni redovno zatvaraju, jer znaju kuda
moramo pro i. Nekada se sporo i mu no probijamo i stenovitim stran-
puticama. Borbu prihvatomamo samo kad moramo, jer je municije i hrane
sve manje. Uzalud više puta no u, uz pomo Savezni ke misije, vatrama
obeležavamo i sa mukom obezbe ujemo prostor za padobranske po-
šiljke, koje retko pristižu: ili ih onemogu ava neprijateljska protivavi-
onska artilerija, ili mi ne uspevamo da sa uvamo teritoriju, jer Nemci
na vreme otkrivaju i osuje uju naše namere.

Vrhovni štab prati naše izveštaje, zna za naše nevolje, odobrava naše
namere i želi da znamo da nismo zaboravljeni. (*Posle rata se sazna-
lo da su Nemci uredno hvatali i uspešno dešifrovali naše radio poruke.*)

Jednoga od takvih dana, 26. avgusta 1944. godine, stiže iz Vrhovnog
štaba depeša sa Titovim potpisom: "*Javljajte mi svakog dana koliko
aviona hrane i drugog ste primili prethodne ve eri. Ja u se li no brinuti
da dobijete potrebno*". (Dokument je citiran u knjizi "Vojvodina u borbi")

Depeša se ita u svim jedinicama, oporavlja i hrabri premorenu, desetkovana vojsku.

*

Vojni istori ari su kasnije izra unali da smo za to vreme, i pod takvim okolnostima, prostorom Bosne, Hercegovine i Crne Gore, prepeša ili oko 800 kilometara. A naro ito je vredno zabeležiti i da se za celo to vreme nije dogodio nijedan slu aj napuštanja ranjenika ili dezterstva.

KRAJ SVETA

"Barni do" - tako se zove visoravan iznad sastavnice Pive i Tare - ispod Durmitora.

Krivudava, strma, skoro vertikalna cik-cak kozja staza, vodi od podnožja kanjona do "nebeske" visoravni. Polagano najzad pristiže i premoreno za elje kolone... Pod no , 15. avgusta 1944. godine, svi smo najzad uspeli da se uspenjemo iz kanjona na široku visoravan, na koju se, valjda ni uz najve e žrtve, ne može za nama popeti, ni sada samo nama posve eni "Princ Eugen".

Na spasonosnom platou polegalo stotine boraca i ranjenika koji su poslednjom snagom uspeli da savladaju prelazak preko brzakana na sastavu reke Pive i Tare i uski kameniti uspon na spasonosno "nebo".

Sad smo, mislimo, makar nakratko van neprijateljskog domaćaja. Na elnik štaba divizije, naš omiljeni "Paja" (Pavle Todorovi , doratni sudija) pokazuje mi na štapskoj sekcijskoj gde treba da se, do nastupaju eg mraka, rasporedi moja brigada... Odlazi zatim desetak metara dalje - tako e sa sekcijom u ruci - da pokaže pravac kretanja divizijskom sanitetu...

Odjednom sa suprotne strane kanjona nekoliko bljesaka artiljerijske baterije i trenutak kasnije nekoliko eksplozija u našoj neposrednoj blizini. Jedna je pala baš na mesto gde se na elnik Paja tog trenutka nalazio.

Na grani drveta, ispod kojeg je stajao, visi neki deo tela sa krvavim krpama tamne somotske uniforme koju je imao na sebi.

BU ENJE!

Visoravan na kojoj smo se rasporedili nalazi se, dakle, na domašaju nema ke artiljerije. Ali samo nekoliko desetina boraca bilo bi dovoljno da osujeti svaki pokušaj nema ke pešadije da nam se približe strmom urvinom, kojom smo se upravo ispeli. Pošto do no i nisu još ni pošli za nama, do jutra (dok ne nastupi ponovo artiljerija i avijacija) mogli bismo tako re i kamenjem da ih zaustavimo. Ipak, za svaki slu aj, na platou ostaje skoro pola brigade! Niz strmi uspon - trostepene straže!

Svi e ostali ove no i mo i barem nekoliko sati da spavaju posle tolikih no i bez sna. Slobodne jedinice s mukom stižu do ozna enih mesta jer udruženi, no i umor, zaustavljaju korak i sklapaju o i.

Iznenada, budi me strahovita paljba i to ne artiljerijska, koja se mogla o ekivati... nego mitraljeska!... Zna i da su se Nemci ipak popeli! Kako su dospeli ovde, gospode bože, zar je mogu e da su iznenadili naše straže i savladali našu odbranu, na terenu kojim se ni aveti ne mogu kretati bešumno!... Sa obe strane Barnog Dola je duboki, strmi kanjon!

Jutro je donelo razjašnjenje: jedan nema ki alpinisti ki bataljon po eo je da se penje, za nas nevidljivom liticom, još za vreme dok smo se mi stazom peli na visoravan, gde su znali da moramo sti i.

Kako smo te no i uspeli da ih nateramo na povla enje, teško je objasniti samo ratni kim argumentima. Znali smo: ako ih ove no i ne oteramo nizbrdo, najavljeni savezni ki transportni avioni - koji sutra treba da donesu hranu i municiju, a odnesu brojne nepokretne ranjenike, ne e sleteti.

A ravnodušni, gorostasni Durmitor je, u tišini koja je zatim nastala,

do kraja te no i bio zabavljen bistrom mese inom dok ga nije preuzeo sunce.

NEBO

22. avgust 1944. godine. Visoravan Donja Brezna, blizina Pivskog manastira.

Bistar dan, naše nebo i naše sunce! Ovoga puta je jutro bez obla ka, baš kakvo smo žeeli da toga dana bude.

Prvo su se na nebū pojavili brzi *lovci* - ovoga puta *naši*, savezni ki! Nema ki izvi a ki avioni su se razbežali kao vrapci pred orlovima. Zatim su se na zaravan, koju smo obezbedili, po eli da spuštaju željno o ekivani, jedan za drugim, savezni ki transportni avioni (*Dakote?*).

Impresivno, uzbudljivo, nestvarno!

Prilazim kao op injen. Transporteri izgledaju ogromni. Posade aviona i partizani razgledaju se radoznalo kao bi a sa dve razli ite planete. Da nismo ipak i strahovali od nekog nepredvi enog preokreta poumirali bismo od preterane radosti!

Kolona nosila sa ranjenicima kre e se celo pre podne prema avionima koji uzle u da naprave mesto slede im. Ranjenici lete u spas, u italijanske bolnice, za njih je rat završen... Pa ipak neki od njih pla u kao da su krivi što nas ostavljaju i znaju šta nas sve eka. Mi se radujemo dvostruko: što su spaseni i što e ih dalje nositi avioni, a ne mi!

Radost sa pritajenom tugom!

*

Toga dana, do popodne, savezni ki su avioni odneli više od 800 naših nepokretnih ranjenika i bolesnika. Me u njima je bila i beogradska omladinka Zora Su i , partizansko ime "Jelica". Po etkom rata - sklanjaju i se od nedi evske Specijalne policije - bila je aktivistkinja SKOJ-a u Ze-

tnunu. Posle hapšenja i batinanja u ustaškom zatvoru, uspela je da pobe-gne iz zemunske bolnice, gde je prenesena nakon mu enja. Posle Oslo-bo enja, moja supruga.

UTAKMICA

Me u brojnim stvarima koje su doneli savezni ki avioni, nekim u-dom se našao pravi pravcati - *fudbal!*

Jedinica koja nije na položaju, nedaleko od aviona, raskomo ena, oslobo ena straha od aviona, prvi put nahranjena posle dugog vremena - do ekuje fudbal kao udesnu, ve skoro zaboravljenu igra ku, uspo-menu na detinjstvo, dom i mir.

Za tili as stvaraju se dva tima. Okrepljena suncem i hranom, dva tabora razgoli enih "kostura" zanosno vode borbu loptom kao da ratuju, padaju i od požrtvovanja, iscrpljenosti i sre e.

Pilotima transportera kao i lovaca koji na smenu (iz Italije) dole u da nadgledaju i štite nebo, moralo je izgledati da partizansko ratovanje u Jugoslaviji i nije bogznakako strašna stvar!

SAN

Kolona se sporo kre e - i spava! Sve sam mogao znati i do rata, ali da ovek može hodati sa puškom i opremom na sebi, i zaspasti!

Za svako spavanje nužan je neki, makar minimalni komfor. Kad ne-ma kreveta, možeš zaspasti na klupi. Kad nje nema - možeš i na ka-menu. Kad suvog nema - možeš na kiši. Kad no ima ne možeš le i, možeš spavati stoje i. Ako baš ne možeš hodaju i uzbrdo - možeš na mahove, hodaju i po ravnom. Hodanje po ravnom, za umornog vojnika - posle silnog penjanja i silaženja - isto je što i sesti posle dugog sta-janja.

Ako se ne probudiš i ne udariš glavom u pušku onoga koji je ispred tebe, može ti se dogoditi da na nekoj livadi produžiš ravno - kada je kolona ve skrenula levo ili desno... Tada se probudiš i zaprepaš en shvatiš da si, ne znaju i, postao " elo" nove kolone, i gnev onih iza tebe, što e zbog tvog *sna* morati da pre u nekoliko stotina metara više, vraju i se na raskrsnicu, gde ste se razdvojili. Još je strašnije ne na i brzo prekinutu kolonu, iji si sada otkinuti rep!

Kad u kratkom odmoru, u pustim bosanskim gudurama, Vojvo ani, ravni ari, poležu, zaustavljenoj se koloni verovatno privida žitno polje, mukanje krava - i meka, ista postelja.

GROBNICA

Sutjetska, *Vu evo*, 14-15. avgust 1944. godine. Niko izgleda nije ovu da prošao posle onoga pakla *Pete ofanzive*. Mi prolazimo isti put, pravcem probroja u Petoj ofanzivi, po sun anom danu, u tišini, bez borbe. Znaci strave, na putu ispred i oko nas, pretvaraju kretanje kolone u dirljiv komemorativni pohod.

U šumi kosturi: jedan... malo dalje drugi, tre i...

U rašljji drveta, kostur sa *pau inom* zavoja preko lobanje... Kiše i vetrovi najduže poštede tkanine i ljudske kosti. Dva kostura su sa sivom *pau inom* zavoja na nozi i preko grudi. Kostur bez noge, razmrskane lobanje. Zavoj je na skvr enoj nozi, glava je bez zavoja. Taj je možda još bio živ kada su ga Nemci našli.

Na stazi ispred nas, iza kamena, nekoliko zahr alih puš anih *aura*. Stotinjak metara napred, nova gomila aura iza dobro naslaganog grudobrana. Ti su imali municije koliko su hteli. Tu su, zna i, bili Nemci.

Naši tada nisu mogli da sahranjuju mrtve, Nemci su svoje odneli...

"*Stojte, galije carske!*"... Ovde; "... *etepartizanske!*"

Samo je tišina prohujalog vremena ista.

Prizor prati potajna pomisao: Nemci ni sada nisu daleko; blizu su iza i ispred nas! Dali mi to sad gledamo ne iju prošlost ili sopstvenu blisku budu nost.

RASTANAK

Po etkom septembra 1944. godine stigli smo nadomak Starog Broda, na obali reke Drine. Prelazimo u Srbiju.

Ostalo nas je malo ali ve ose amo dah naše, toliko željene kona ne pobede... Zapo e emo prodor kroz Srbiju prema Beogradu. Rusi su ve u Srbiji, stigli su do Valjeva!

Nadomak kanjona Drine, ugledam medju ranjenicima Dušana Zali a... školskog druga iz iste, Zemunske gimnazije, iz iste ulice... Istom prilikom smo izba eni iz gimnazije, 1939. godine (*zbog komunizma!*). Nije teško ranjen ali je iznemogao do nestajanja... kost i koža. Ruke natekle, o i ugašene, usta samrtni ki otvorena...

"Duško, poznaješ li me?" Dugo ekam dok ne razaberem šapat s one strane sveta: "Mirko!"... "Duško, izdrži samo još malo, sutra emo biti u Srbiji, oporavi eš se... uskoro emo sti i do Beograda i Zemuna."

Dugo ekam da nešto kaže. Vidim, hteo bi, ali nema snage, približim uvo da razaznam šta mumla: "Ne mogu dalje..."

Viknem da dovedu konja, koga ve danima nisam uzjahaо, mnogo je ranjenika... Molim ranjenika na konju, koji izgleda nešto ja i, da proba malo da ide peške, jer nije ranjen u nogu. On silazi, penjem Duška... ne može da se održi u sedlu, klizi as na jednu, as na drugu stranu... Guramo mu noge u uzengije, stavljamo ruke na sedlo i odre ujemo borca pored konja, da ga pridržava... Kiša je sve ja a, ponovo artiljerija i mitraljeski rafali... sve do potpunog mraka.

Nestao je te no i Duško Zali .

To je zaista bio strašan dan, poslednjeg dela "našeg" tegobnog bosanskog ratovanja.

Te no i smo prešli Drinu.

* * *

Pri ao sam posle rata njegovim roditeljima, kada i gde sam ga video poslednji put. Iza njihovih brojnih pitanja, osetio sam teško prikrivenu nedoumicu: "Da li si ipak još nešto mogao u initi da nam se sin vrati živ". Nisam htio da se pravdam, ali je ipak ono što sam govorio, moralo zvati kao pravdanje.

Oni koji gube najmilije imaju pravo i da optužuju... Nije ni nepravedno što je tako, jer živi, i ako nisu krivi što su živi, ipak su na neki način krivi što drugi nisu!

NEPLIVA

Dvanaesti korpus (vojvo anski), po etkom (4 - 6) septembra 1944. godine. Mora pre i Drinu, negde izme u Bajine Bašte i Ljubovije (rejon Stari Brod). Nekoliko metalnih pontona i drvenih splavova bi e nam prevozna sredstva.

Sa druge strane su etnici koji lako raspoznaju naše namere. Nisu oni nama vojni ki dorasli, ak ni ovako desetkovanim i iscrpljenim, ali drže nekoliko važnih uzvisica na suprotnoj strani, a pontoni mogu funkcionišati tek kad se užad prebace i prevežu na drugoj strani.

Traže se dobrovoljci... Prijavilo se ubrzo desetak njih. Pada prvi mrak, pliva i se skidaju, nosi e samo mašinke na leđima i, pomažu i se balvanima, preplivati na drugu stranu, preneti kraj konopca i omoguiti da, zašti ena našom vatrom i mrakom, vuku i konopce, pre e prva skupina koja e obezbeđivati "mostobran" na suprotnoj strani.

Desetina se skida, stavlju mašinke na leđe a da oslobođe ruke i za-

gaze, po mrkloj no i, u crnu, brzu reku, prema još crnjim liticama na suprotnoj strani...

U to, jedan glas me u dobrovoljcima: "Druže komandante, ovaj se klinac prijavio a uopšte ne zna da pliva, on je iz Ležimira... sem ako je u koritu nau io" - iscinkari jedan od starijih boraca svog golobradog druga iz ete.

Komandant se naljuti... ve ionako ne zna šta e pre.

"Marš napolje iz stroja, balavac jedan, kako si smeо da se prijaviš... još i tebe da nosim na duši..."

A zbilja nije bio kriv što je bio zalu en pobedni kim verovanjem da "mi možemo sve!".

BRADE

Prešli smo do jutra Drinu.

Odlepili smo se najzad od tog "Princ Eugena". Pred nama su sada samo etnici, vrlo su brojni ali slabo organizovani i obeshrabreni. Mnogi od njih nikada nisu ni bili u borbi protiv nekog naoružanog.

Narednih nekoliko dana sre ujemo se, obilno hranimo i oporavljamo. Vodimo neprekidne borbe protiv Kalabi evih etnika, ali oni se razle u kao perje pred nama, potpuno nesposobni da nam se suprotstave... U daljini se uje paljba jedinica koje zauzimaju Valjevo.

ujemo da su i Rusi blizu i da emo se uskoro sresti... Da li je mogu e!... uskoro emo videti Crvenu armiju! Niko ih u to vreme na svetu nije voleo i želeo toliko koliko mi!

Rasterujemo jednu grupaciju etnika, koji u buljucima beže iz sela u kojem im je bilo neko sabiralište... U jednoj kafani usred grupe ku a nalazio se, kažu, neki etni ki štab. Borci ulaze, zovu jedni druge i smeju se...

Na podu, hrpa obrijanih etni kih brada!

" ETNI KI" KONJ

Ko je preživeo prelaz preko Drine mogao je misliti da će živeti većno, kao da je rat već završen. Neispavani smo, ali oporavljeni, oprani i siti... Posle dužeg vremena sada imamo oružja i municije više nego što nam treba. Sva komora je na konjima, pa tako i kolima. Konja ima za svakog ko ima pravo da ih jaše.

Meni su nekoliko dana ranije doveli mladog odmornog konja, jedva se navikavam na njegovu žustrinu i pokretljivost. Na jednoj uzvišici koju i ne žurimo da preuzmem, grupa etnika. Jašem, trudeći se da što više budem u zaklonu od njihovog nišana, jer povremeno pripucavaju, vi u i psuju sa tog uvika.

Odjednom mi se konj oteče i polete prema etničkim položajima, odašće je možda uočio glas svoga gazde. Osetivši valjda na sebi i neveštog jaha, nosi me ravno prema etnicima... Nemam na ina da ga obuzdam, još nekoliko desetina metara, i mora u skakati sa konja u trku...

Neko od naših kurira, seljački vešt sa konjima, već je primetio šta se događa i u trka kom galopu stiže me, izravna se sa mojim konjem i skrene ga na stranu prema jednom šumarku gde se izgubisemo pred etničkom paljbom...

"Druže komesare, uzmi ti drugog, ovo je *etni ki* konj!" Borci se smiju, znam, smeju se radovom jahača u na dobrom konju!

SUDBINA

Po zvezdanoj noći kolona se polagano kreće u pravcu Loznice. Uye se samo po koji usamljeni i udaljeni mitraljeski rafal...

Pored načelnika štaba, Hasana Kovačevića, koji je na konju, idem pešice. Razgovaramo, prekidajući razgovor kad kolona požuri ili kad staza postane preuska za paralelni hod.

Odjednom on za uta... Glava mu pada konju na vrat... Mislim, zaspao je, umoran... Zatim sklizne sa konja na moju stranu, jedva ga zadržim rukama da ne padne konju pod noge...

Osetim toplu krv na rukama.

Dok je bolni arka stigla, bio je ve mrtav!

KREVET

U grupi sela oko Loznice smeštena je brigada. Opušteni smo, neprijatelj nije u blizini. Jedna bogatija seoska ku a odre ena je za Štab brigade. Ljubazni doma ini razmeštaju krevete, uveravaju nas da ima dosta ležaja i za nas i za njih.

Dakle, nakon dve godine spava u u pravom krevetu, skinut. Samo mi još pidžama fali.

Ležem na krevet kao na beli oblak... glava utonu u jastuk, inilo mi se da mi je jastuk oko cele glave... Ni u rodnom domu nije bilo toliko udobno, meko...

Uskoro mi je sve toplige, zagušljivo, vru ina... Po inje sve da mi smeta, jastuk kao da mi je zapušio uši i otežao disanje. Otkrivam se, premeštам s jedne strane na drugu. Uskoro e i da svane...

Silazim s kreveta, legnem na golu klupu, stavim torbicu pod glavu i zaspim neodoljivim, zdravim partizanskim snom.

CRVENOARMEJAC

Nadomak Obrenovca, posle kratke i oštре borbe zarobljavamo grupu Nemaca elitne divizije *Brandenburg*, koja sa sobom vodi i etiri razoružana crvenoarmejca. Ne mogu da verujem svojim oima: Baš crvenoarmejci! ak su im još na glavama i kape sa petokratom zvezdom... Kako to: crvenoarmejci, a dali se zarobiti!. I nisu posti eni, smeju se, sretni što su ugledali partizane i izvukli žive glave...

Jedan od njih prilazi, uo je da sam komesar, vadi iz postave kaputa i pokazuje mi - knjižicu lana Boljševi ke partije!

Ne shvata, ak i ne prime uje, da je meni u svemu tome nešto neobi no. A zašto bi i bilo! Naj udniji smo tada, još uvek, bili mi!

"BEŽANJE"

Sa uzvisice iznad Obrenovca, po sun anom popodnevu, jasno vidimo Avalu. Zar je tako blizu taj toliko udaljeni Beograd! Iz pravca grada tutnji artiljerija, na nebu avioni, ovog puta samo naši, tj. ruski. Godinama daleka pobeda, sada je ovde, pred nama, pred Beogradom! Otimamo jedni drugima iz ruku dogled, pokušavamo da tu pobedu vidimo, da je približimo, da je - do sada toliko sporu - sada ubrzamo.

Ispred, ali niže od nas je šumarak, na koji i ne gledamo, dogledima zagledani u pobedu. Odjednom se iz tog šumarka proloome povici na nema kom jeziku i stotinjak nema kih vojnika u grupi - ta nije u rulji, u pani nom bekstvu - ustremi se - dabome sasvim nemerno - baš na ovde okupljeni Štab Tre e vojvo anske brigade. Brigada je rasuta na položajima, jedino je naš štab ovde na okupu i trenutno jedini njima na putu.

Bežimo sa kose prema skupini ku a i ambara, vadimo revolvere iz futrola, jer niko od nas, lanova Štaba brigade više i ne nosi ništa drugo od oružja. Zaklanjam se, le ima okrenuti zidu, dok pored nas bezglavo beži ogranač slavne "Branderburg" divizije, suviše zauzeti bežanjem - prema Savi, prema severu, prema Doj landu - da bi se zadržavali zbog obra una sa nekoliko partizana koje do poslednjeg trenutka nisu ni primetili.

Bežim u zaklon, trude i se da mi neki zid bude iza le a (kao u kafanskoj tu i) i pucam iz kolta na one koji prole u pored nas, kao što i oni, neprecizno uzvra aju, više da se ohrabre nego da nekog pogode...

Gomila se odbija ulevo, zbog terena, ne zbog našeg pucanja - a mi desno, dozivaju i se i povezuju i u trku...

Protutnjali su, a mi se najzad prikupili, zadihani, bez trunke nela-godnosti što bežimo na oigled sopstvene pobede... Najprisebniji i uvek šaljivi na elnik Štaba brigade Branko Krnjaja, im do e do daha kaže: "Ljudi, dobro je što jutros nisam naka io one mamuze, svu bih guzicu isekao"... Padamo od smeha, sre e i pobede.

U tom smo trenutku možda bili jedini deo savezni ke vojske koja je bežala pred Nemcima!

OTADŽBINA

Velika grupa nema kih zarobljenika, pred ve oslobo enim Obrenovcem, oktobra 1944. godine, predaje oružje i opremu.

Svako se trudi da pruži neki dokaz da se nije borio: Jedan pokazuje oznake da je služio u sanitetu, drugi kaže da je bio kuvar, tre i pokazuje cev zapušenu blatom kao "dokaz" da nije pucao. Od naših jedva ko i razume ta pravdanja na nema kom jeziku.

Naredni koji prilazi da preda pušku, nema više od 16-17 godina... Pitam ga, s mukom sastavlju i re enicu na nema kom: "I ti si sigurno radio u kuhinji, je 1' da?"

Gleda me uzbu eno, po inje da pla e... Sad mi je ve i žao: "Kakav si ti vojnik Vermahta kad pla eš?" S mukom, ali ipak ta no, razumem njegov odgovor: "Ne pla em ja što me je strah, nego što je propala moja otadžbina..."

Partizani su osetljivi na re "otadžbina", kada je iskreno izgovorena. Video sam to kad sam preveo šta je rekao. Opsovali su i njemu mater švapsku, ali - tiho, bez mržnje!

Uostalom, i Nemci imaju pravo na otadžbinu, samo što njihova nije ovde!

"PRAZNIK I NA NAŠIM ULICAMA"

Sa poslednjih uzvišenja pred Beogradom, iznenada ugledam suncem obasjanu, Bežanijsku kosu... Prvi put, na javi, mada u daljini, ponovo vidim Zemun! Zanet obavezama, iznenada - kao da sam se probudio - shvatim da mi je sada tu, na dohvati ruke rodni dom, otac, mati... I odmah zastrepim - da li su u Zemunu i da li su živi?... Znam da tu još nije kraj rata, ali ludo, neodoljivo poželim da sada, odmah, odem pravo u Zemun, bez obzira na "strateške pravce" našeg pobedni kog nastupanja i moje komesarske obaveze.

I odmah se uplašim najgoreg: Nemci e srušiti preostala dva savskia mosta, kada se budu povukli iz Beograda, koji ne mogu zadržati, ali e možda još dugo držati položaje na Savi, Dunavu i strateški dominantnoj Bežanijskoj kosi. Moj Zemun možda ne e više ni imati ulica, kada najzad bude došao trenutak za "praznik i na našim ulicama".

Ima li nade za moj Zemun i moju porodicu? Topovi sa Bežanijske kose zlosutno pove avaju moje strahovanje.

NAJZAD - ZEMUN!

Beograd je oslobo en!

Naša Trideset šesta Vojvo anska divizija pre i e Savu nizvodno od Obrenovca, kod Umke, i prese i put i prugu Beograd-Zagreb prema Rumi!

Tre a brigada prelazi Savu i ulazi u selo Jakovo. To je samo petnaestak kilometara od Zemuna! Celo selo je jedan duga ki astal sa hranom, pi em, peškirima, košuljama... Na kraju ulice više niko ne može da uzme ni jedan zalogaj, ni gutljaj. Oni koji su prihvatali svaku ponudu, teško su do kraja sela i stigli! Pridošlice (ve inom) tvrde da je i Zemun ve oslobo en! Niko nije odande došao, ali su uli!

Kako da pro em pored Zemuna a da ga ne vidim? U Štabu me od-

vra aju. Ne pomaže. Daju mi pratioca na konju i kre emo, u sumrak, prema Zemunu.

Približavamo se oprezno zemunskom (*Bežanijskom*) aerodromu. Gore neke zgrade, ali nigde nikoga. Ako su napustili aerodrom, možda su zaista ve napustili i Zemun. Prolazimo "Tošin Bunar", podvožnjak pruge Beograd-Zagreb... Nikog!

Sad se ve kre emo slobodnije. Mešaju se realni prizori i daleke uspomene. Prepoznajem u zamra enom Zemunu svaku ku u, doživim svaku uspomenu... Zemunska bolnica, iz koje smo nekoliko puta oružjem otimali isprebijane zatvorenike, medu kojima Emiliju Jakši -"Cucu" i Zoru Su i -"Jelicu" (posle rata Markovu i moju suprugu). Park, zgrada moje Gimnazije...

Najzad i moja adresa: Nemanjina (pod okupacijom Šubertova) broj 19. Ali, ni ovde nikog. Komadi stakla po trotoaru i na stepeništu, nezaklju ana ulazna vrata.

Naš stan, na drugom spratu - napušten i otvoren! Vetar i promaja pomeraju vrata i razbijene prozore. Sa baterijskom lampom idem iz prostorije u prostoriju, zovem... nikoga. U celoj zgradi nikog živog, rodni dom - pust!

Uputim se na glavnu ulicu, pored "Komande ratnog vazduhoplovstva" - tako e nikog. Nemci su, o igledno, otišli. Ali, kako nigde nema ni naših? Idem glavnom ulicom, delom istog onog puta kojim sam, vezan i pretu en, poveden u Vukovar, pre više od dve godine... Skoro je sve isto kao i tada: mrkla no , hladan vetar i puste ulice... A ipak, kakva razlika!

Vra am se ponovo pred Nemanjinu 19. Ako uopšte ima nekog živog u zgradi, mora da su u podrumu. Kako to nisam proverio? Primetim, za momenat, tra ak svetla! Lupam, ponovo zovem, vi em ko sam... Najzad se odazove bojažljiv muški glas: "Ko je?"

Suterenski prozor se otvara, pale se svece... prepoznajemo se, grlimo, svi redom. Nisu bili sigurni da su Nemci i ustaše kona no napustili grad... Mati je, kažu, živa. Nije tu, ali nije ni daleko. U lagumu je, nekoliko stotina metara naviše prema Gornjoj varoši...

Brzo tamo!

Na moje dozivanje, odazivaju se bojažljivi glasovi u skloništu. Iz žamora uznemirenog sveta, izdvaja se jedan glas, kojem je moj glas nepogrešivo poznat...

"Mirko, sine!"

OSLOBO ENJE!

Ujutru, 21. oktobra, ve je ceo Zemun na ulicama. Šesta li ka i njen proslavljeni komandant Žeželj¹, koga ovde prvi put sreem, kontroliše grad.

Jedan zemunski aktivista prepoznaje me i moli da doem u zgradu zemunske Banke da pregledam skupinu pohapšenih okupatorskih saradnika. Me u nekoliko desetina njih, prepoznajem i jednog koji je asistirao batinašima one no i, 13. avgusta 1942. godine, u zemunskoj policiji. Prebledeo od straha, on je mene bolje zapamlio, nego ja njega! Kažem onima koji su ga uvali, da verovatno ima i veih krivaca od njega, koji još nisu tu. On mi zatim, na moje iznane enje, kaže: "Hvala ti, Mirko", i tako potvrđi naše "poznanstvo".

Ve sutradan nastavljam prema Irigu, da stignem odmaklu kolonu moje brigade.

¹ Milan Žeželj. Roen 1917. nedaleko od Graaca u Lici. Radnik. Ian KPJ od 1941. Sudionik NOB-a od 1941. Sudjelovao u mnogim teškim bitkama. Narodni heroj.

VO E I POVR E

Posle kra e borbe zauzimamo Irig, nekoliko dana posle oslobo enja Beograda.

Branko Krnjaja, na elnik Štaba Brigade, prime uje otvorena vrata omanje prodavnice "vo a i povr a", iako su vrata svih drugih radnji još zatvorena. Misle i da su ih možda neki naši borci razvalili, ulazimo... I u tom trenutku pogodi nas zaglušju a eksplozija, koja ispunji prodavnicu komadima vo a, povr a i više svega - šutom i prašinom koja zahvati svu prostoriju i nas u njoj... I pre nego što smo ustanovili da udom nismo ni ranjeni, shvatili smo da su je, dakle, pre povla enja Nemci minirali. Gledaju i jedan u drugog, onako smešno prašnjave - kao iz brašna izva ene - pokidasmo se od smeha! Ostali smo nepovre eni, samo sam ja nekoliko dana opet bio skoro gluv.

Pobednici se prerano opuštaju. Tada, kao da smo bili uvereni da više nije red na nas da ginemo. Pobedu smo do ekali, ali smo zanemarili da je preostalo još dosta toga što je ona zahtevala.

VOLODA

Pod zaštitom totalno obla ne, mrkle no i, na levoj obali Dunava, malo uzvodno od Ba ke Palanke, decembra 1944. godine, tiho se, na ruske "katere" (vrsta re nih krstarica) ukrcavaju delovi jednog puka Crvene armije i cela Tre a vojvo anska brigada. Zadatak nam je da, zajedno sa Rusima, izvršimo desant u pozadinu Sremskog fronta.

Ponavljam se stroga upozorenja na ruskom i srpskom: "Tiho!... Ne razgovaraj!... Ne pali cigarete!..." Nare enja se moraju strog poštovati, jer Nemci kontrolišu položaje sa suprotne strane Dunava, tek nekoliko stotina metara uzvodno. Iza njihovih eme se položaja, pod zaštitom ove mrkle no i, iskrcati, na initi mostobran i držati položaj koliko možemo da izdržimo, sa ciljem da na sebe navu eme što ve i deo nepri-

"

jateljskih snaga i tako unekoliko rasteretimo položaje na Sremskom frontu, gde e uskoro naše jedinice zapo eti proboj nema ke odbrane.

"Kateri" se pune, sabija se, kao u kutiji sardina ovek do oveka, naši pomešani sa crvenoarmejcima. Više niko ne može da se pomeri sa meseta na kojem stoji, ak i neki lanovi posade koji pod tim uslovima jedva uspevaju da završe pripreme broda za plovidbu prema Vukovaru, gde treba da se iskrcamo. No je pri tome još i gusto obla na, što potpuno ukida svaku vidljivost. Po inje i sitna, hladna kiša. Mrak "ko u dupetu", konstatiuje tiho jedan od naših i trudi se, šapatom, da lokalnu uzre icu prevede radoznalom susednom Rusu, koji oduševljeno konstatiuje bliskost naših naroda, jer kod njih baš tako slikovito opisuju isti takav mrak.

Veliku tišinu, s obzirom na zajedni ko prisustvo više stotina ljudi, remeti samo prigušen poziv, na ruskom jeziku, upu en nekom trenutno zagubljenom lanu posade, seržantu (podoficirski in):

"Volo a... seržant Volo a, prenesi, seržant Volo a neka se javi!"

Volode nema, a glas ruskog starešine kojemu je taj Volo a zbog nega baš sada potreban, sve je zapovedniji... A zatim, neizbežno i sve glasniji.

"Seržant Volo a, javi se! Volo a, gde si?"

Vojska, barem naša, prvo s poštovanjem prati tok ovog još uvek neuspelog pokušaja uspostavljanja veze izme u nadre enog i pot injenog *Krasnoflotca*, ali kako se pozivi ponavljaju a Volo a ne odaziva, tako sve to postaje sve udnije, pa zatim i smešnije (kad bismo se samo smeli glasno smejati!).

I ponovo, sada ve ljutito:"Seržant Volo a... Prakljatij!"

Tek se tada, najzad, sa nevelike udaljenosti, sonornim basom oglasi taj "prokleti" Volo a, i sam o igledno iznerviran tim upornim pokušajem komandovanja u uslovima kada nikakvo izvršenje ne dolazi u obzir... Zna on svakako, i ko zove, prepostavlja i šta ho e!

"Ma, ovde sam poru nice, šta se dereš cele no i!"

"Kater" se zatrese od prigušenog smeha nekoliko stotina, igrom sudbine, zajedno sakupljenih vojnika "od Japana do Jadrana".

DESANT

Od svitanja do ve eri nalazimo se na desnoj obali Dunava, iza le a Sremskog fronta, u blizini sela Sotina, iz kojega se, posle celodnevne borbe, korak po korak, kako je i predvi eno, povla imo prema obali i "katerima", koji e nas vratiti na drugu obalu. Kao dokaz postignutog cilja našeg desanta, na nas su se ustremila sve ja a nema ka minobaca ka, artiljerijska i tenkovska odeljenja. Oni, vojni ki uzevši, nikako ne bi smeli da dopuste opstanak našeg mostobrana, tim pre što nisu mogli biti sigurni da li je u pitanju takti ki manevvar, ili možda uspostava "drugog fronta" na njihovom boku, koji im može ugroziti povezanost fronta sa pozadinom...

Mostobran postaje sve uži i "tanji", Nemaca sve više, a nas na obali sve manje, jer "kateri", neprekidno, ali za nas na preostalom delu mostobrana suviše sporo, prebacuju naše i Ruse na drugu, spasonosnu stranu reke.

Oba štaba, ruski i naš, sada na samoj ivici visoke i strme desne obale Dunava, dokazuju jedni drugima da se dobri oficiri moraju povla iti sa svojim poslednjim odelenjima. Snažne mašine ruskih "katera" nateraju brod da se "kljunom" nasu e na blatnjavu, za Nemce još uvek nevidljivu obalu ispod brega, pa zatim kad se postrojeni deo vojske uredno ukrca, brod se, uz paklenu buku snažnih motora i penušanje zamene vode "odsu e" od obale, preuze borce na drugu stranu i brzo se, jedan za drugim, vra aju da preuzmu nove.

Od kada je vojske i ratovanja, uvek je bilo lakše nastupati, nego se pod borbom povla iti.

Pristup našem, sada ve krajnje suženom mostobranu, minirali su

Rusi, koliko su mogli, a svega nekoliko minobaca a i mitraljeza, ruskih i naših, brani poslednji ešalon koji se povlači, već u prvi sumrak. Sovjetski pukovnik, koji je inače komandovao celom ovom operacijom, sada je na samoj ivici brega i sa rukom glasnogovornikom, zapoveda istovremeno brodovima i vojnicima, ruskim i našim.

Svaka hrabrost ima granica. Mogunost da Nemci izbjiju na obalu i počnu odozgo da biju po brodovima i vojnicima, povećava verovatno u da neki naši delovi uopšte ne stignu da se dokopaju druge strane reke... Postrojeni red počinje da se remeti... "kateri" nemaju dovoljno slobodnog prostora da, izbjajući na obalu, ne povrede zgomilane žive ljudi...

Sovjetski pukovnik glasno i hladnokrvno naređuje preko megafona brodovima i vojnicima istovremeno: "Vojnici, u redove... "Kateri nazad na reku... Komandir postrojite svoje vojnike!... *Ne u da komandujem ruljom!*"

"Kater" koji se približio obali udaljuje se, drugi koji je već dodirnuo obalu, odlepljuje se od nje, padaju u vodu Rusi i naši koji su se požurili da se uhvate za bilo šta na brodu...

Red se s mukom ponovo uspostavlja, vreme leti... Pojas mostobrana sve se opasnije sužava... A ruski pukovnik još uvek ne izdaje naredbe da se "kateri" upute prema obali...

Tada sam se, po ko zna koji put u ovom ratu, uverio da veština komandovanja podrazumeva da se, pre svega, onemogući i glavni saveznik neprijatelja - *panika!*

Pod zaštitom prvog mraka, ukrcali su se i poslednji delovi ruskih i naših jedinica, sa poslednjim delovima i naši štabovi. Među poslednjima i ruski pukovnik. Nema kaša su oružja, tada već sa obale, nasumice sevala po mraku, više prema buci brodskih motora, nego prema vidljivim metama.

Ipak, verujem da nas Rusi na kraju toga dana nisu mnogo manje poštovali nego mi njih!

SUZE

Na pramcu poslednjeg "katera" koji se vraao prema suprotnoj obali Dunava, golobradi crvenoarmejac neutešno i glasno plaže. Niko mu nije smetao, niko mu se nije podsmevao, niko ga nije tešio.

Suze se poštuju i u ratu, valjda i zato što sve teže poteku, koliko se duže ratuje.

Po isprekidanim rečima između jecaja, razumeo sam daje toga dana poginuo i crvenoarmejac - jedini u puku koji je bio iz njegovog mesta. Išli su zajedno od Urala.

BRATSTVO PO ORUŽJU

Zamenik intendanta naše brigade - Mita, komunist, zaljubljenik u Ruse, "crven od rođenja", kako je za sebe govorio. Poslali smo ga sa kamionom u Sombor da preuzme ove u količinu ruskih mašinki i municije, odvojenih za naše naglo povelenje brojno stanje.

Vratio se sutradan, raspoložen i pijan, bez ijednog komada automatskog oružja, umesto kojeg je u kamionu ležalo pobacano stotinjak starih dugačkih ruskih pušaka. Na njemu nije bilo traga griže savesti, ni kad se rastreznio.

Raspoloženo je prije kako se našao, vratajući i se sa punim kamionom automata, usred velike skupine sovjetskih vojnika koji su se krećali prema rejonu odredenom za forsiranje Dunava, prema Batini, u Baranji. Sa Rusima se grlio i pio za pobedu, za Staljinu i Tita, za bratstvo... Oni su mu kaže, lepo objasnili da kreću u veliku borbu, da bi im svaki od tih automata poslužio da unište više neprijatelja nego što bi partizani bili u stanju, i da bi se tako pošteli mnogi životi naših i sovjetskih vojnika. "Ukazali" su mu na injenicu da bi naši borci morali tek da nauče kako se sa tim automatima vešto rukuje, a oni bi, evo, koliko sutra, već tim istim oružjem ostavili za sobom hiljade Nemaca od kojih

bi možda mnogi, kad bi ostali živi, još uvek mogli da ubijaju naše borce i nedužne seljake...

Naročito su, kaže, bili radoznali - da li on možda sumnja u to da je takvo oružje crvenoarmejci umetli da upotrebe kako valja? Potpuno su ga raznežili kada su rekli da toliko isticano naše "bratstvo po oružju" ne zna i ništa ako oružje namenjeno zajedni koj pobedi grabi, sebi no, svako za sebe! Najzad, zar dobre ruske puške, sa kojima su oni jurili Nemce od Staljingrada do Beograda, nisu dovoljno dobre za jugoslovenske ("svaka vam je ast!") partizane.

Ispili su još po neku za bratstvo po oružju i pouzimali automate iz kamiona. Neki su, prije a dirnuto, poljubili svoje puške pre nego što su ih ubacili u kamion.

Mita nije mogao da razume, ni kada je trezan odgovarao, šta u svemu tome sada nije u redu. Ipak, najteže mu je palo, ne to što je smenjen, nego što je do kraja rata morao da nosi duga ku rusku pušku, umesto nema kog "šmajsera" koji je "li no zarobio" još u Bosni.

RAPORT

Ni "raport" kod komandanta bataljona nije šala, mada "prestupnika" starešina, ako je krivac stariji borac, obično i li no poznaje, pa pamti valjda i da je nešto dobro uradio, pre ovoga što je skrivio. Raport kod komandanta brigade već je zaista veliko koliko i retko uzbudljivo...

Ali raport kod komandanta *divizije!!*

Kad je komandant 36. divizije Duško Vukasović (ratno ime "Diongen"), doratni u itelj, tvrd vojnik i mek, duševan ovek - naredio da mu se sutra javi na raport onaj koji je, i pored izričite zabrane, ispalio metak baš prilikom njegovog obilaska položaja na Dravi - nije ni slatio da će se pred njim naći dečak od 17-18 godina. Već je i zaboravio na taj prekršaj...

Sedimo u Štabu baš kada komandantu dežurni prijavljuje dolazak "na rapport po vašem nare enju". Momak ulazi, zbumen i uzbu en. Stane *mirno* pred komandantom, generalom koga do tada verovatno ni izdaleka nije video!

Duško se, kao što i treba, jako uozbilji za tu priliku: "A, ti si taj što..."

Vojnik drhti od one vrste straha i uzbu enja koje samo istinski respekt prema starešini može da izazove.

"Ajde, sedi tu, šta si se smrz'o... i lepo ti meni sad ispri aj zašto si to uradio... Kako si rekao da se zoveš? A šta su tebi oni (prezimenjaci, kojih ima i u njegovom Petrov i u)... Znaš, ja sam tamo bio u itelj, sve do rata... Suviše si, brate, mlad došao u ovaj rat, mogli su baš i oni drugi, stariji, iz tvog sela da do u umesto tebe... ma ne mislim da si nezreo, nego ni ta tvoja mati sigurno ne može sve sama, dok ti se otac ne vrati iz zarobljeništva, a i škole su svugde ve po ele da rade,.. niko te posle ne e pitati zašto si okasnio... 'Ej, dežurni'! - vikne - 'zašto samo dva aja, kad vidiš da su nas ovde trojica!'... A ono, brate, nije bilo lepo da ti pucaš kad sam strogo zabranio... Ne grdim te, razumem da se ovek nekad zaboravi i pogreši, ali razumi i ti da u vojsci mora da bude strogi red. Tu nema šale, rat je to!... Vlado, Vlado, jel ti tako beše ime, vidiš kako ja tebe sad moram da grdim. Sad pa nikad više, jel' tako Vlado. Pomirili smo se, vidiš..."

Kaži tvom komandantu da je sve u redu. Kako si došao... peške?... e, onda ne moraš odmah natrag, nego prvo lepo ru aj ovde u prate oj eti, znaš kako je, oko štaba se uvek bolje jede, pa onda pravac u etu. Ajd' sad, zdravo... ma, nemoj tu da mi se krutiš!..."

Vojnik izlazi, zamalo prema prozoru, umesto prema vratima... ega se on toliko uplašio kad je izgovorena ona strašna rečenica: "Na rapport kod komandanta divizije!"

ISPRA AJ

Prilikom obilaska rovova na Dravi, prema Osijeku, 20. marta 1945. godine, poginuo je, pogotovo snajperskim metkom, ravno u telo, rastom najviši među našim i sovjetskim oficirima, koji su toga dana obilazili položaj.

Nemci nisu ni znali koga su ubili.

U štabu divizije, u Dardi (Baranja) sada je, umesto komandanta, kovatog sa telom komandanta 36. divizije, Dušana Vukasovica, u itelja aka i ratnika.

No se spušta, ispred zgrade Štaba, uz kovatog na grobljanskim nosilima, okupljen je starešinski sastav cele divizije - i grupa sovjetskih oficira koji su sa pokojnikom bili na položaju u momentu njegove pogibije.

Mrak je, tišina je, hladno je.

Nema govora, nema venaca, nema pojasne ete.

Kamion sa kovatom egom polazi, uje se glasna komanda na našem i ruskom jeziku: "Pali!", "Agonj!"

Sa unapred podešenim nišanskim spravama, uperenim na nemačke položaje na suprotnoj strani Drave, pojavljuje se grmljavina diviziona ruskih "ka uša" i artiljerijske brigade 36. divizije, i po jedan metak iz svih oružja sa položaja divizije...

Za tu e suze ne znam. Bio je potpuni mrak...

"PO SVAKU CENU"

Ima reči i rečenica koje komandanti i komesari vole da izgovaraju zbog njihovog impresivnog zvuka i dramatičnosti značenja: "odmah", "hitno", "neodložno", "zabranjujem", "naređujem", "odmah da se javi na raport", "strogog kaznit", "streljati na licu mesta"...

Kako se rat bližio kraju i pobeda postala bliža i vidljiva, tako su sve rede upotrebljavane rečenice sa poetika rata, kao: "nastojati da svakom borcu bude jasno", "voditi rauna o stepenu svesti", "posvetiti najveću pažnju novim borcima", "izuzetan znao je li nog primera", "ne po cenu prevelikih gubitaka" itd., a one oštore, zapovedne, bezpogovorne - sve

I eš e!

Postojala je, međutim, otkad je vojnika i zapovednika, jedna zapovest koja se lako prevaljuje preko jezika pobedom zanesenih starešina - bili oni komandantskog ili komesarskog reda - a to je: "Po svaku cenu!". Izrasla u vreme kada je "po svaku cenu" znaoilo spremnost za plananje svake cene za sam opstanak pokreta i vojske - ta je zapovest, u vremenu kada je pobeda bila van svake sumnje, postajala i znak važnosti onoga (pojedinca ili štaba) koji je izričao, a ne samo cilja kojem sve treba da se podredi.

Tako se, na primer (januara ili februara 1945. godine, se am se da je dosta snega bilo na zemlji), narečeno da Treća vojvođanska brigada, u okviru završnih, pobedničkih operacija za oslobođenje severozapadnog dela zemlje, no u toga i toga dana, zauzme, za nemačko povlačenje strateški važno, slavonsko ravniarsko selo Otovanac, koje brane Nemci i "Vlasovci" (belogardejci) - oni zaista su pravim razlogom "po svaku cenu"...

Štab Treće brigade shvatio je to narečenoje "po svaku cenu" tako ozbiljno kao što su se i u to vreme shvatala sva narečenja - i uz još povećanu pobednu krevnost, to je znaoilo: krenuti sa oko hiljadu boraca u streljačkom stroju, ravnicom, po belom snegu i mesečini (koja je baš tih dana bila bistra kao dan) - na dobro utvrđeni sistem rovova i bunkera zaposednutih sa barem isto toliko neprijateljskih vojnika i znatno više oružja nego što ima naša, partizanska strana. Obaveštenja o tome koliko ima vojnika u odbrani i kako su raspoređeni, nije mogao imati stariji štab, ali ga nije mogao - nem prostim osmatranjem - imati ni štab brigade koja izvodi taj napad "po svaku cenu".

Te no i u svitanje povukla se brigada, ne zauzevši selo kojem su prišli do prvih ku a, i odnose i sa sobom preko stotinu mrtvih i dvostruko toliko ranjenih, me u kojima je bilo nesrazmerno mnogo starih boraca, koji su za naredbu "po svaku cenu" morali isprednja iti i dati primer brojnim novim borcima, kojima se, nekoliko meseci ranije, brigada popunila.

Strašno, ali ne najstrašnije!

Stariji štab je zaklju io da je nedopustivo i nevaspitno, da brigada zastane pred tamo nekim Otvorcem i time dovede u pitanje, tako re i ve u istoriju zavedenu, visoku ocenu naše borbene nepokolebljivosti.

Zato je odmah po prijemu izveštaja o neuspelom napadu, usledilo novo, još strožije nare enje, istoj brigadi: "Uve e ponoviti napad", pa i ovoga puta - jako podvu eno - "i po svaku cenu zauzeti Otvoranac!"

Samo onaj ko zna šta su udarci po ohla enim oteklinama i povreivanje nezaraslih rana, može da zamisli šta za promrzle i neispavane borce zna i ponovo i i sa skoro prepolovljenim brojem boraca na ista ona utvr enja koja prošle no i nisu mogli savladati. I opet po ravnoj, snežnoj površini i punoj mese ini - "po svaku cenu!"

Brigada se pred jutro ponovo vratila sa više desetina poginulih i dvostruko toliko ranjenih, zaustavljena na skoro istoj liniji, sa koje se pret hodne no i povukla...

Nekoliko dana kasnije, nema ke i vlasovljevske jedinice, same su napustile Otvoranac. Valjda su zaklju ili da nema više vremena da se "po svaku cenu" odbrani taj, toliko strateški važan, Otvoranac.

MIR U RATU

Posle "hitnog" povla enja poslednjih delova 36. Vojvo anske divizije pod vatrom nema ke artiljerije, preko polusrušenog mosta na reci Dra vi, našli smo se na teritoriji Ma arske, kojom su ve uveliko ovladale trupe Tre eg ukrajinskog fronta.

Ne se am se kojim je slu ajem Košta Na ", tada komandant naše Tre e armije, sa nekoliko naših oficira, poveo i mene, u posetu Štabu maršala Tolbuhina, koji se nalazio u nekom ove em feudalnom dvorcu, severno od Drave, negde u blizini ma arskog gradi a Bar a.

Ne bih više mogao da opišem šta se razgovaralo u raskošnom dvorskom salonu sa pobedonosno raspoloženim, i prema nama naglašeno srda nim, maršalom Tolbuhinom. Mene je tada impresioniralo i nešto sasvim sporedno ali fascinantno. im je, nekoliko stotina metara pre dvorca naš automobil preuzeo i poveo ruski motorciklista, nigde više nismo primetili ni jednog ruskog vojnika. Oko dvorca je bilo samo nekoliko velikih štabskih automobila, vešto maskiranih i spolja maskiranih da li e na olupine. Oko dvorca, nadaleko, nigde ni vojnika ni vozila ni oružja. Dvorac izgleda kao napušten...

Ali kad se pro e pored zamaskirane straže, iza ulaznih vrata, po stepeništima, hodnicima i salonima dvorca tiho se kre u uredno obu eni oficiri raznih inova i rodova vojske, sa fasciklama, mapama, omotima papira... Tiho i poslovno, kao u nekom ekskluzivnom hotelu, klinici, ili institutu. uju se samo šumovi pisa ih mašina, telegrafa, telefona. Svi govore tiho, kre u se poslovno i bez žurbe, pozdravljaju se sa nama i me usobno, samo blagim naklonom uredno o ešljanih glava...

Njihov dopronos pobedi sigurno nije manji nego onih na frontu, ali ovde nema ni prizvuka rata, nego samo brojnih poslova oko njega... Kakav kontrast sa slikama od pre samo nekoliko dana, kada su Nemci i Vlasovci na juriš Rusima oteli nekoliko baterija topova u okolini Virovitice, a ogor eni Rusi, uz požrtvovanu pomo naših jedinica, po najboljem uzoru *bratstva po oružju*, uspeli da ih povrate. Desetine poginulih, blatnjavih, krvavih i ranjenih Rusa, Sremaca i Nemaca. I zarođenih Vlasovaca koje su Rusi nemilosrdno streljali na licu mesta... Ni ovaj totalni rat nije uvek svugde i za svakoga totalno isti.

¹ Košta Na . Ro en 1911. u Petrovaradinu. Španjolski borac. Ian KPJ od 1937, u NOB-u od 1941. Na Savjetovanju u Stolicama (26. 11. 1941.) imenovan za lana Glavnog štaba NOV i PO BiH. Komandant Glavnog štaba Vojvodine, a kasnije komandant Tre e armije. Narodni heroj.

TRI "FUNKCIJE" U JEDNOM DANU

Jednog julskog jutra 1945. godine probudila meje naredba, upu ena Štabu 36. divizije u Vršac; da zamenik komesara divizije, potpukovnik Tepavac Mirko *odmah* preda dužnost i javi se Generalštabu u Beograd. Koji sat kasnije u Beogradu, saopštavaju mi da sam raspore en na dužnost u Politi koj upravi Generalštaba...

Ulazim u odre enu mi kancelariju, donose mi nekoliko svežnjeva papira koje za po etak treba da pro itam. Ali ve oko podne, ponovo me pozivaju i saopštavaju mi da je moje nimenovanje promenjeno, i da, opet "*odmah*", treba da krenem u Novi Sad i javim se u Pokrajinskom komitetu Vojvodine, sekretaru Centralnog komiteta Srbije, Blagoju Neškovi u, koji tamo upravo održava sastanak sa pokrajinskim rukovodstvom.

Ulazim na sastanak koji ve uveliko traje. Neškovi me pita: "Jesi li ti Tepavac? Sedi, lan si Pokrajinskog komiteta Vojvodine. Posle sastanka krenu eš (opet: *odmah*) u Be kerek (doratni naziv Petrovgrad) da preuzmeš dužnost sekretara Okružnog komiteteta severnog Banata: sadašnjem sekretaru, uru Jovanovi u (meni tada potpuno nepoznatom) kaži da se sutra (dakle i on *odmah*), javi u Novi Sad na novu dužnost".

Stižem predve e, još ni sunce nije zašlo, u Be kerek i saopštavam sekretaru Okružnog komiteta, da sada ja preuzimam njegovu dužnost. Iznena eni ura kaže: Dobro, *kad je tako rešeno, hajde kod mene ku i da preno iš, kad ve preuzimaš moju dužnost, preuze eš sigurno i moj stan...*

Ujutro me Jovanovi i njegova žena, tako e banatski prvorac, ljubazno nude kafom, a Dura, prevezani banatski ilegalac, sad ve znatno ljubazniji, kaže: "Izvini, morao sam da proverim, zaista si ti novi sekretar Okruga" i na brzinu mi saopšti i neke poverljivije podatke o stajnu u Okrugu...

Danas izgleda neverovatno, ak i smešno, ali tada je sve to, verovatno samo nama, izgledalo sasvim normalno!

UNIFORMA

U Be kereku gde sam, primaju i dužnost, primio i nenapisanu partijsku i partizansku obavezu da me se sve ti e i da sam odgovoran ne samo za sve što ja sam radim, nego i za sve se oko mene doga a.

U gradu je i deo jedne slovena ke divizije, ije sam rukovode e oficire ve i upoznao.

Jedno ve e, idu i glavnom ulicom, ujem iza sebe žamor nekolicine razdragnih, valjda pomalo i napitih slovena kih partizana, i deo razgovora u kojem jedan od njih kaže: "Ne volim Nemce, ali još manje volim ove Ma are, ima ih na svakom koraku..."

To je sad ve previše za moje komesarsko uvo. Okrenem se i viknem zapovedno: "Vojni e, do i ovamo, ko te je nau io da tako govoriš!" On se odvoji, opsuje, prilazi mi prete i, kao da e me udariti, pri emu ga, sre om, ostali obuzdavaju. "Šta, ti eš da mi nare uješ šta smem da govorim!"

Tek tad se setim - pa ja sam u civilnom odelu!

Sre om i njega je izgleda pokolebao moj zapovedni ton. Kažem sre om, jer sam tada, iako u civilnom odelu, ipak bio i naoružan.

"MARŠAL"

Ulazi sekretarica i uzbu eno saopštava: "Maršal je na telefonu, traži da razgovara sa vama..." Pojurim na telefon i ujem: "Zdravo Beli, šta ima kod tebe novo?" Jedva dolazim sebi, ne znam da li je to mirnodopski na in komunikacije "rukovodstva sa terenom". Pitam oprezno: "Oprostite, ne ujem dobro, ko me zove?..." "Pa nisi me valjda ve zaboravio, Maršal brate, Mika, jorgandžija iz Beške, Druga brigada!"

" A, ti si, budalo srema ka", kažem sa olakšanjem, "zašto ne kažeš prvo Mika, pa onda Maršal...."

Zabuna je nastala zato što je Mika, jorgandžija iz Beške, nosio partizanski nadimak "Maršal", sve dok Tito nije proglašen za Maršala. A pošto se od tada nismo sretali, pomislio je, kaže, da u ga se po tom nadimku lakše setiti...

A verovatnije je, sremski šeret kakav je bio, ra unao da svoga komesara malo poplaši pominjanjem fascinantne titule svoga "naslednika".

VOJSKU NAM ŠALJITE!

Jesen 1946. godine.

U sastavu sam više lane ekipe Centralnog komiteta Komunisti ke partije Jugoslavije, koja obilazi ratom najviše opustošene krajeve centralne Bosne. Sa dva lana ekipe, jednim iz Sarajeva i drugim iz Makedonije, odlazim u jedno selo (ime, na žalost, nisam zapamtio) negde u široj okolini Mostara.

Celo je selo na okupu u prepunoj ruševnoj prostoriji, valjda nekadašnje seoske škole. Na okupu su u stvari, samo žene razliite dobi i nešto staraca. Zakazani razgovor sa "važnim drugovima" iz Centralnog komiteta odnosi se na životne prilike i neprilike posleratne pustoši i neimaštine...

Redaju se ljutiti prigovori na nebrigu i oskudicu; Nema građe za obnovu kuća, nema dovoljno hrane, nema šefera ni soli, nema akcijskog gasa! "Bili smo dobri dok smo vas hranili i zbog vas stradavali, a sada ..."

Žalbe i nadvikivanje, neočekivano prekida prodoran ženski glas iz sredine prostorije, glas očaja i moralne hrabrosti, u isti mah: "Dosta te naše kuknjave! Kakvo brašno, kakav gas, život treba da se nastavi! Kada je poslednji put ovde zaplakalo novorođene! Zar ne vidite da ovde više

i nema muških glava!" Pa zatim najglasnije: "Vojsku nam šaljite, zemlju da obradimo, decu da ra amo!"

Kratak trenutak tišine. Zatim prolon glasnog odobravanja.

Kad je život u pitanju, istinski moralno je samo ono što je u službi života.

VARLJIVO PAMENJE

Jedan od uobičajenih godišnjih skupova bivših boraca vojvođanskih brigada, šezdesetih godina, negde u Fruškoj Gori.

Pozdravljaju se, grle i ljube sretni pobednici, podsećaju jedan drugoga na vesele i tužne doživljaje u bosanskim brdima. Prije aju jedan drugome, ono što su već više puta prije ali i svojoj deci, rođacima i komšijama, sa sve više juna kih pojedinosti i daje sve većim li nim doprinosom...

Ko je to prije, ko je uveličao i ulepšao doživljaje. Kasnije, i nesvesno, lako zameni svoju slavom oboga enu prije, za stvarni događaj.

Tu se prepoznajemo moji etni drugari Žarko i ja. "Se aš se, Beli, kad smo nas dvojica izvukli ranjenog komesara Mališu, kad su nam Švabe već stigle na desetak metara. Svi se povukli a ti kažeš, makar poginuli, ne smemo ga ostaviti! Nosili smo ga, iako je, kad smo ga izvukli, već bio mrtav..."

Dobro sam se sećao tog događaja, na padinama brda Potkoren, u isto vrijeme Bosni, godinama mi taj prizor nije davao mira. Smrtno ranjenog Mališu smo, nepokretnog i iskrvavljenog, očajnički vukli dok su se Nemci i etnici, vikom i vatrom, sasvim približili. Bio je teško ranjen u stomak i grudi, iskrvavio je, bio bez svesti. Ali je ipak još bio živ!

Zato ovakvo podsećanje nisam mogao da preustim: "Se aš se, Žarko, vukli smo ga, ali ga nismo izvukli. Još je bio živ kad smo ga ostavili".

Kažem, i gledam ga razo aranog što ja, jedini svedok juna ke pri e, pred svima ovde pori em i njegovo i svoje junaštvo.

Ipak verujem da je i on u sebi nosio isti teret, željan da makar uspo-mena bude lepa kad ve istina nije.

POSLERATNI JUNACI

Prvi dani u tek oslobo enom severnom Banatu.

Vojna uprava i politi ka ("komunisti ka") vlast s mukom unosi novi red u haoti nu euforiju. Hapse se pravi (i nabe eni) saradnici oku-patora, prikuplja se hrana za front, koji još uvek traje, kažnjavavaju se trgovci koji kriju hranu i robu koju vlast traži a nema ime da plati, popisuje se i magacionira "švapska" i kvislinška imovina... Oduševljenje slobodom i opšta spremnost gra ana na pomo i saradnju, mnogo zna-i, ali ne može sve da reši. Sve brojniji demobilisani borci, koji se vra-aju sa fronta, važan su faktor sigurnosti, ali i izvor neprilika zbog ba-hatog ponašanja nekih od njih i samovoljnog odlu ivanja o civilnim, "nebora kim" pravima i krivicama...

Jednog o takvih dana, telefonom se javlja uzbu eni glas sekretara Gradskog komiteta iz Kikinde: "Druže Beli, nas su ovde smenili i pre-uzeli vlast". Ko, pitam: "Borci koji su se ovih dana vratili. Ve su po eli da dele švapske ku e i imovinu, i funkcije sebi i svojima. I sad su na okupu, nama ne daju da pridemo, ne znam šta e još da reše..."

Dolazim odmah, kažem. Sa ekaj me u centru grada!

Sat kasnije, sekretar me vodi u salu gde je skup u najve em jeku, sude i po žamoru i glasnim uzvicima odobravanja koji se uju ve i sa ulice. U uniformi sam, jer mi još nije stiglo civilno odelo iz Zemuna. Stražar sa ulaza žurno trkom odlazi da javi neo ekivani dolazak.

Ulazimo, buka se naglo utišava, "predsedavaju i" komanduje "Mi-rno!", svi ustaju, on, naglašeno hramaju i, ali ipak vojni kim korakom,

prilazi i reportira: "Druže potpukovni e, mi borci smo se okupili da uvedemo red, koji nije sposobna da uvede ova vlast koju su uzeli ovdašnji koji ni metka nisu opalili...." Pominje i revoluciju, socijalizam i zasluge demobilisanih boraca "koji su prolivali svoju krv, dok su ovi..."

Kažem: "U redu, nastavite gde ste stali", i odbijam ponu eno posno sedište u "predsedništvu". Sedam u klupu, zajedno sa "ražalovanim" sekretarom komiteta.

Predsedavaju i o igledno ve shvata da moj dolazak ne sluti na dobro, ali ohrabren pozivom na nastavak rada, proziva jednog, pa drugog, o igledno biraju i one koji koji su ve ranije govorili ono što on misli da deluje najubedljivije. Ovi sve glasnije isti u bora ke zasluge, i skoro svi, "prolivenu krv" za oslobo enje i socijalizam.

Dok se govornici redaju, mu im se da se setim odakle ja poznajem tog *predsednika!* Sve sam siigurniji da sam ga negde video tokom završnih operacija u Sremu, nakon oslobo enja Beograda. Po njegovom zbuđenom ponašanju zaklju ujem da je on mene ve prepoznao. Najzad se i setim!

Ustajem i glasno pitam: Da li si i ti, predsedni e, negde prolio svoju krv? Kad vidim kako je prebledeo, siguran sam da nisam pogrešio. Visknem, sad ve zapovedno: "Reci ovom skupu glasno i jasno kako si to ti prolivao svoju krv!" U gluvoj tišini koja zatim nastaje posle neugodnog oklevanja on, sad ve svestan da znam zašto sam ga to pitao, najzad odgovori, tiho, pokajni ki: "Sam sam se ranio!".

(Samoranjavanje je bilo nepoznato u partizanskim jedinicama, jer su svi borci bili dobrovoljci. Javilo se na kraju rata kada je proglašena opšta mobilizacija. U svim vojskama, valjda, samoranjavanje se kažnjava smr u, a ovaj sam slu aj zapamtio, jer je bio prvi i jedini sa kojim sam se sreo tokom rata. Molili smo sud da izrekne najblažu kaznu, jer je rat ve bio pri kraju. Da nije bilo tog slu ajnog prepoznavanja, kikindska bi rasprava bila teža i duža, ali bi ipak jednako završila.)

Saopštavam da je sastanak završen: "Ovu vlastete slušati, ma šta o njoj mislili. Razlaz!"

Tako je u Kikindi, intervencijom više vlasti, bora ka "revolucija" završena porazom revolucije.

BIVŠI "SUŽNJI KOJE MORI GLAD "

Radost oslobojenja Vojvodine tužno su do ekale podunavske "Švabe" (kako su i sami sebe nazivali Nemci, koji su naseljavali dobru etvrtinu bogatih sela, severno od Save i Dunava). Postali su, zaista masovno, oduševljeni hitlerovci, a njihov muški deo, fanatični pripadnici mamutske divizije "Princ Eugen" koja je ratovala: na Istočnom frontu, učestvovala u "Desantu na Drvar", a pri kraju rata bila glavna oružana sila protiv vojvođanskih brigada i divizija u Bosni, specijalno opremljena i naoružana za antipartizansko ratovanje. Povukli su se sa *Vermahtom*, a ovde ostavili svoje žene i decu da podnesu gorke plodove poraza i neprijateljstva sa doratnim susedima.

Naredbom Vojne uprave Banata, "Švabe" su sabijane u male, ogromne delove sela, dok je najveći deo sela bio ispraznjen za prihvatanje sirotinja iz opustošenih krajeva Jugoslavije, mahom onih koji su podržavali partizane. Selima je upravljala mala partizanska posada od demobilisanih partizana, mahom oporavljenih ranjenika, i lokalnih aktivista. Oni su inventarisali, magacionirali i uvalili ku nu imovinu i poljoprivrednu tehniku, organizovali i nadgledali poljoprivredne radove koje su Nemci poslušno i vredno obavljali.

Obišao sam nekoliko takvih sela u blizini Bečkerek (kasnije Zrenjanina) i - koliko je surovost takvog rešenja dozvoljavala - sve je izgledalo uređeno i dobro organizovano.

Ne znam kako je, nešto kasnije, do našeg Okružnog komiteta stigao podatak da, i tako nevesela slika, ima još mnogo neveselije nali je. Kontrola koju smo zatim uputili, vratila se sa izveštajem da se u više takvih

selo, naši partizani ponašaju kao "paše", da uzimaju neke zatvorenike, naro ito zatvorenice, za li nu poslugu, da, siti i napiti, nadmeno ureduju, zapovedaju i kažnjavaju "kao da je svako od njih li no pobedio Hitlera", kako je njihovo ponašanje slikovito opisao neko od izvestilaca. Ipak, nismo u tom vremenu otkrili još ni jedan slu aj ubijanja.

Svi ije je nasilništvo utvr eno, odmah su upu eni na front, koji je još uvek trajao u zapadnim delovima zemlje.

Pobeda, više nego poraz, oteža razlikovanje poretku od nasilja. A pobednici se brže naviknu na tu e ropstvo, nego na sopstvenu slobodu.

ŠPILER

U Zrenjanin je sproveden, negde uhva eni, zloglasni Juraj Špiler. Okupaciju je do ekao kao agent antikomunisti ke policije u Zagrebu, i sa tom preporukom, Nemcima je od avgusta 1941. godine, u inu SS pukovnika, služio a, na žalost, i vrlo uspešno iskorenjivao antifašisti ki pokret po elom Banatu. Li no je, kažu i hrabro, predvodio policijske potere, likvidirao oba banatska partizanska odreda, ve do kraja 1941. godine. Zajedno sa generalom Francom Rajtom, li no je rukovodio, novembra 1942. godine, likvidacijom u selu Pavlišu opkoljenog sekretara Pokrajinskog komiteta Vojvodine, Žarka Zrenjanina -"U e"*. Tog istog, po kome je Petrovgrad (Be kerek), nekoliko godina posle Oslobo enja, dobio ime.

Malo je bilo onih koji su preživeli Špilerove sadisti ke metode "sa slušavanja", a on sam se esto hvalio da je pred njim svako na kraju morao da "propeva". Nije bilo oveka u Banatu koji nije znao njegovo ime, a ja sam sve to tada prvi put uo.

* Žarko Zrenjanin "U o". Ro en 1902. u Izbištu, Vršac. U itelj. lan KPJ od 1927. Sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu. Organizator ustanka u Banatu ("crveni general"). Kada je 1942. zloglasni Juraj Špiler u Pavlišu kraj Vršca opkolio ku u kojoj se nalazio, ubio se da ne padne ustašama u ruke. Narodni heroj.

Iz Beograda je upu en jedan viši oficir UDB-e, da ga preuzme i sa-sluša. Kad sam zatražio da tog strašnog Špilera vidim u zatvoru, isle-dnik me je samo upozorio da u razgovoru ne umanjim njegovu iluziju da bi ipak nekako mogao ostati u životu.

Tako su pred mene doveli omanjeg, sredove nog, crnomanjastog, na izgled pitomog oveka, na seoskog u itelja nalik, blago hromog na jednu nogu. Rekao sam mu da nisam islednik. Valjda je i zato govorljivo, pomalo i hvalisavo, opisivao svoje disciplinovano, profesionalno iz-vršavanje zapovesti koje su mu bile poverene: "Policija je profesija, kao i svaka druga. Vi sada ure ujete državu, i vama e biti potrebna dobro organizovana policija. Nikakve koristi ne ete imati ako me streljate, a ja vam svojim iskustvom mogu pomo i da je brzo i uspešno osposo-bite... ak i kao eventualno doživotni robičaš, ako me ostavite u životu, mogu vam uvek stajati na raspolaganju." Dva je puta ponovio: "Molio sam gospodina islednika, a molim i vas, da se prema meni ne prime-njuje fizi ka tortura... Molim, samo bez batina! Iskreno u ispri ati sve što znam... Ako nekad ne odgovorim odmah, to nije zato što name-ravam bilo šta da sakrijem ili slažem, nego što ne mogu baš svega od-mah da se setim ... Toliko toga je bilo".

Ja nisam mnogo pitao, a Špiler je mnogo govorio. Oživeo je moje uspomene na zatvoreni ke dane koje sam, u približno istog periodu vremena, proveo pod batinaškim tretmanom njegovih ustaških kolega u Zemunu, Vukovaru i Sremskoj Mitrovici...

*

Juraj Špiler je posle višednevnog javnog su enja, koje je uzbu eno pratio ceo namu eni Banat, osu en na smrt i streljan u Zrenjaninu 1948. godine. Kažu daje i pred streljanje nudio novim vlastima svoje bogato policijsko iskustvo.

" VI KO "

Na mali aerodrom u blizini severnobanatskog sela E ka (južno od Be kereka-Petrovgrada-danas Zrenjanina) po etkom 1945. godine s mukom se, prinudno ali uspešno, spušto veliki sovjetski transporter.

Posada mora da napustiti avion i vrati se svojoj komandi. Ali sa njom je i etvorogodišnji dečak, mali Viktor, maskota posade koja ga je, izgubljenog i bez ikog svoga, negde našla, napuštenog u ratnom haosu, i vodila sa sobom od Rusije do Srbije. Piloti nas mole da dečaka, koga ne mogu dalje da vode sa sobom - uplakanog što se rastaje od posade - preuzmem i zbrinem. Toma Granfić, tada moj prvi zamenik u Okružnom komitetu, i njegova žena Anica, uiteljica, spremno se ponude da prime dečaka, jer sami nemaju dece, a imaju uslove i želju da Viktoru zamene porodicu.

Mali, živahni dečak, već naviknut na promene, ubrzo postaje mlijenik Granfilovih i njihovih prijatelja. Posle premeštaja Tome Granfila na dužnost u Vladi Srbije, u Beograd, upisuje se u osnovnu školu, brzo u i srpski, a Anica i Toma za njega postaju voljeni "Mama i Tata"... Oni pažljivo zapisuju sve što o sebi pamti mali "Vi ko", kako mu se zovu roditelji i rođaci. Kaže da se preziva Majenkov, ali pominje i prezime Kuzmin. Sigurno zna samo da je obližnji veliki grad Staljingrad.

Granfilovi su zaljubljeni u svoga nesuđenog "sina", želeti bi i da trajno ostane kod njih, ali kao savesni ljudi, pokušavaju preko Sovjetske ambasade, da se raspitaju za njegove roditelje, sa nadom da, ako su živi, dopuste da dete ostane kod njih makar dok završi osnovnu školu. A ako nisu živi, da ga usvoje. Odgovora dajbome nema, nestalih je na stotine hiljada, a i nije izgledalo da ambasada zbilja namerava da se time bavi.

I onda je, juna 1948. godine, osvanula uvena Rezolucija Informbiroa, a istovremeno i po etak neprijateljstva prema Jugoslaviji. Ali je

" Toma Granfil. Rođen 1913. u Vršcu. Završio Pravni fakultet u Beogradu. Išao KPJ od 1941. Sudjeluje u NOB-u od 1941. Nakon Oslobođenja obavlja značajne državne i političke funkcije.

u evidenciji konzulata sa uvan podatak da se u Beogradu nalazi jedan mali državljanin Sovjetskog Saveza. I malo zatim, kao deo ve otpo etog neprijateljstva, konzulat saopštava Granfilu da malog Viktora mora odmah da preda Konzulatu za repatrijaciju u Sovjetski Savez. Granfilovi su o ajni, ne mogu da se pomire da Vi ka možda nikad više ne e videti. Ne znaju šta da kažu de aku što bi on mogao da razume. Zapisuju mu beogradsku adresu i sakrivaju je ispod postave odela, mole ga da to zapamti i sa uva, i da kad bude mogu e, pošalje makar nekoliko re i i javi gde se nalazi. (On se zaista više godina kasnije nekako i javio, saopštio da je završio neku tehniku školu, da se oženio i da je zaposlen u nekoj elektrani u blizini Staljingrada.)

Bio sam u stanu Granfilovih, u Francuskoj ulici, kad su službenici konzulata došli da odvedu malog Viktora. Prizor je bio potresan: Vi ko je plakao i molio, držao se gr evito rukama za Tomu i Anicu, vriskao kroz pla : "Ne u da idem od vas... Ne dajte da me odvedu... Bi u uvek dobar...!"

Svi su plakali. Ni službenicima Konzulata nije bilo svejedno.

*

Krajem februara 1971. godine spremao sam se u zvani nu posetu Sovjetskom Savezu - prvu posle zahla enja, a uskoro i normalizacije - nakon sovjetske oružane intervencije u ehoslova koj. Andrej Gromiko, dugogodišnji ministar spoljnih poslova SSSR-a, tada ve moj dobar diplomatski poznanik, pa i prijatelj, naložio je svom protokolu da sazna i uvaži sve šta bi jugoslovenski ministar hteo da vidi tokom posete. Rekao sam da svakako želim da vidim Volgograd (ratni Staljingrad), ali i da bih voleo da sretнем jednog poznanika, od pre više od 25 godina. Saopštio sam ime i zanimanje, nekad malog Beogra a nina Vi ka.

Na zvani nom ru ku koji je jugoslovenskom gostu priredio važni i prema meni naglašeno uslužni sekretar Oblasnog komiteta Volgograda,

podigao je zdravicu i saopštio skupu da današnjem sve anom ru ku prisustvuje i ministrov li ni poznanik i prijatelj iz ratnih dana u Jugoslaviji. Uzbu eni i zbumjeni Viktor, doveden sa svojom ženom i, o igledno za ovu priliku, obu en u novo odelo koje je ipak tužno svedo ilo o siromaštvo, oslovio me je sa " ika Bjelij", što me je naro ito obrađovalo, jer je, dakle, zapamtio kako me je nekad oslovljavao. Kad nas je mo ni sekretar OB-koma najzad ostavio nasamo, rekao je da su ih pre nekoliko dana uselili u novi, namešten stan, jer su mislili da e jugoslovenski gost možda tražiti i da ga tamo poseti. Raspitivao se, uzbu en, za Tomu i Anicu, nesu ene "Tatu i Mamu", jer roditelje više nije imao ni tamo ni ovde...

Slede eg dana primio me je u Moskvi svemo ni elnik SSSR-a, Leonid Brežnjev. Prvo što je rekao kad je ustao da se pozdravi: "Drago mi je što ujem da ste pronašli svoga prijatelja iz ratnih dana što svedo i o dubokim korenima ratnog prijateljstva izme u naših naroda ..."

Tako je, nekada mali "Vi ko", za momenat, bio tema sovjetsko-jugoslovenskih me udržavnih razgovora ...

A meni je u ušima - i nakon skoro etvrt veka - ponovo odzvonila o ajni ka Vi kova vriska: "Ne dajte da me odvedu !"

s e d a m t u ž n i h s l i k a

Slika prva:

Sastanak "Literarne družine" u enika starijih razreda zemunske gimnazije, 1939. godine (imala je i ime, valjda "Branko Radičevi"). Recituju se sopstveni i tu i stihovi, mahom, tada pomodna *socijalna literatura*. Svi smo skoro deca, nepunoletni, ali ipak već vidljivo podeljeni na *leve i desne*. Rasprave su sve burnije, kao i vreme događanja.

Na jednom od sastanaka, usred ţu ne rasprave, maturant Radoslav Pavlović uzvikuje: "Ova je literarna družina postala komunistička. Ovde još nije s' poštovanjem izgovorena reč "Kralj" i "Otadžbina". Nije uđešto se već i policija, kad neće uprava škole, raspituje ko ovde truje srpsku omladinu!..."

Vika, gužva... Reći: policija, otadžbina, komunizam, fašizam - naješće se uju. Pavlović u sve to glasno upliće imena - Branka Abafija, Milenka Šuvakovića, Branka Pešića, Miloša Hadžića, Duška Zalića, Mirkica Tepavca...

Slika druga:

Okolina Virovitice, po etkom 1945. godine

Pomešani frontovi pobednika i pobe enih, pucnjva na sve strane.

Skupine Nemaca, ustaša i etnika, odvojeno a nekad i zajedno, bez reda beže na Zapad da izbegnu zarobljavanje. Brojniji su od nas, ali dezorientisani i obeshrabreni. Mnogo ih je, neke streljaju na licu mesta, druge skupljaju u grupe i odvode u sabirališta.

"Mirko!" - iznenadi me glas iz jedne grupe skupljenih etnika. "Ne daj da me streljaju... mogao bih vam biti od koristi... radio sam u Štabu Draže Mihailovića. Mnogo znam! Sve u vam ispričati. Pa valjda me nisi zaboravio, Radoslav Pavlović iz Zemuna... Se aš se onih naših diskusija u *literarnoj družini*... Vi ste tada apsolutno bili u pravu, to moram da priznam, a mi smo, šta eš, tada bili pod uticajem..."

Slika treće:

Kancelarija sekretara Saveza boraca Jugoslavije 1949. godine. Traži me mlada, lepa žena (devojka?). Nastavnica je gimnazije u Prokuplju. Želi, kaže mi, da razgovara o jednom mojem li nom prijatelju.

Dakle: "Ja sam sestra Radoslava Pavlovića! Znate ga, pa vi ste mu spasili život na kraju rata... vaš školski drug iz Zemuna... Osećen je na 10 (?) godina robije, teško mu je, nije mnogo kriv, bio je, kaže, zaveden, sad se kaje... ali u zatvoru mu je teško. Molio je da vas nađem... Vi ćete, kaže, sigurno reći nešto gde treba, da ga puste, makar da mu smanje kaznu..."

Ohladi se i zbuni kad joj kažem da mu nisam ja spasao život, ni namerno ni slučajno, da nisam odlučivao o njegovoj sudbini, da ga znam pre rata kao antikomunisti kog galamđiju a na kraju rata, kako mi je i sam rekao, kao lana propagandnog odelenja pri Štabu Draže Mihailovića...

Ustaje, izvinjava se, žao joj je što njen brat, izgleda, ne razume šta se sve dogodilo, moli me da zaboravim njenu molbu, i da mu ipak makar ne otežam položaj posle ovog razgovora ... "Razumite me, brat mi je!"

Slika etvrti:

Mitrova ka kazniona 1950. godine. Sa piscem Oskarom Davi om odlazim jednoga dana da vidimo zatvorske zgrade i sobe u kojima smo, u razli ito doba i još razli itijim prilikama i trajanjima, bili zatvorenici.

Mladi ka zgrada. Davi a poznaje upravnik kaznione, i on nas li no vodi u obilazak. Stražari pred svakom prostorijom, posle otklju avanja vrata, glasno komanduju: "Mirno!". Neprijatno je, nismo došli da se uverimo u strogost prema kažnjenicima, nego da vidimo samu kaznionu.

Tih glas iza le a: "Mirko!" - Trgnem se i pogledam: Radoslav Pavlovi ! Ohrabren "važnoš u" gosta koga "li no poznaje", zanemaruje zatvorska pravila i blizinu upravnika kaznione: "Hvala ti što si mi spasao život, ali ovo, brate i nije nikakav život. Spašavaj što pre!... Ako ovde dugo ostanem ne u mo i da završim studije... Kakve e vam onda koristi biti od mene kad iza em".

"Radoslave Pavlovi u!" - odazivam se rezignirano...

"Oprosti Mirko... nemoj glasno... nemoj mi otežati ako ve ne možeš da mi pomogneš... oprosti, molim te!"

Slika peta:

Sekretarijat za prosvetu i kulturu Srbije, 1953. godine

Šef kabinet: "Jedan vaš školski drug želi nešto po li noj stvari. Makar samo da vas vidi i pozdravi..."

Ulazi: Radoslav Pavlovi !

"Zdravo, Mirko. Najzad sam izašao. Mnogo ti hvala. Da nije bilo tebe ja bih još amio tamo... Zatvor su vam, priznajem, odli ni! Jeste, bilo je teško, ali se ovek zbilja opameti. Dakle, sada, ništa ne e vredeti što si me izvukao ako mi ne na eš zaposlenje... Znaš kakvi su ljudi. im kažeš da si bio u zatvoru, ne e ni da razgovaraju... Ništa ne može bez

neke veze... pa znaš i sam kako to ide... A pravo da ti kažem, ne bih ni primio makar šta... Imam još nekoliko ispita do diplomskog, a kod vas gde god pogledaš, sve neškolovani..."

"Radoslave Pavlovi uL."

"Izvini, molim te... pa mi smo tako re i školski drugovi, samo jedna tvoja re ... ili makar da... ako te budu pitali..."

Slika šesta:

Novi Sad 1958. godine. Predvorje prepunog restorana "Crvena zvezda", mimoilaze se oni koji izlaze i oni koji ulaze da na u mesto. Glas iz ugla:

"Mirko!... Šteta što se sre emo ovako usput... a baš bih voleo s tobom da razmenim mišljenja... na žalost, tamo me eka društvo. Ali, samo nekoliko re i moram da ti kažem... Ti si neka vlast... Dakle, to je užasno šta se radi sa inteligencijom u ovoj zemlji... do e mi da odem negde gde se malo više ceni pamet i sposobnost... dokle e meni zapovedati oni od kojih sam školovaniji i pametniji... misle da sve mogu samo zato što su bili partizani... Na žalost, ekaju me!... Javi u ti se!"

Slika sedma i poslednja

Po etak zime 1973. godine. Ulica Moše Pijade, izme u zgrade "Borbe" i bivšeg Centralnog komiteta KP Jugoslavije. ovek koji mi dolazi u susret, poznat nije odnekud... Uostalom, svejedno, ionako se, od kad sam smenjen, ne javljam nikome prvi!

Radoslav Pavlovi ?!

Primeti me, vidim i da me je prepoznao... Za trenutak se koleba da li da zastane... Zatim, odlu no nastavi da se približava... I nekoliko koraka kasnije, demonstrativno okre e glavu prema zamrzlom vodoskoku na Trgu Marksа i Engelsa!

pred partijskom komisijom

PRILOG AUTOBIOGRAFIJI AUTORA

Posle etvrtog plenuma Centralnog komiteta SKJ, jula 1966. godine (Brionski obra un sa Rankovi evom UDB-om), Dobrivoje "Bobi" Radosavljevi *, tada novoizabrani predsednik CK SK Srbije, predao nije moj li ni partijski (*u stvari - policijski!*) "dosje", zete en u sefu Vojkana Luka, upravo smenjenog sekretara CK SK Srbije (pre toga, više godina ministra unutrašnjih poslova, te UDB-e Srbije i Jugoslavije).

Pored uobi ajenih personalnih partijskih podataka, najobimniji deo inili su tekstovi UDB-e, koji su poslužili Komisiji Centralnog komiteta KPJ koja je decembra 1952. godine bila formirana sa zadatkom da ispita držanje Mirka Tepavca u ustaškom zatvoru u Zemunu, Vukovaru i Sremskoj Mitrovici, uhapšenog u avgustu 1942. godine.

Pro itao sam, ne sa malim uzbudnjem, ono sto sam tu zatekao i odmah konstatovao da se u dosjeu nalazi: sve što me je optuživalo, malo toga što je Komisiju razuverilo, a bukvalno ništa od onoga što bi moglo da kompromituje (u tom vremenu ve komisijski osvedo enu) nedobronamernost udbovske istrage koja je obavljana neposredno pre po etka rada Komisije.

Nisam se odviše uznemirio, mada mi, razume se, nije bilo svejedno.

* Dobrivoje Radosavljevi "Bobi". Ro en 1915. Ian KPJ od 1933. U NOB-u od 1941. Jedan od organizatora ustanka u isto noj Srbiji. Nakon Oslobo enja obavljao brojne partijske funkcije. Bio predsednik CK SK Srbije. Narodni heroj.

Pomislio sam da bi u nekom nesretnom obrtu doga aja - kakav se, nakon i nama prete e sovjetske vojne intervencije u ehoslova koj 1968. godine, ni kod nas nije mogao sasvim isklju iti - ovako selektiran dosje mogao da postane predmet neke nesavesne upotrebe. Me utim, najviše me je uznemirilo to što se me u dokumentima nije nalazila "osloba aju a" odluka Centralnog komiteta, kojom je okon ano to ispitivanje, a koja mi je onda bila zvani no pro itana. Mada pretpostavka da bi se neko ponovo mogao zanimati za moju biografiju nije bila mnogo verovatna, ipak sam te burne 1968. godine rešio da zatražim od Miloša Mini a*, kao predsednika pomenute komisije, i Petra Stamboli a**, kao tadašnjeg sekretara CK Srbije, da rekonstruišu sadržaj odluke Centralnog komiteta, kojom je odba eno sumnji enje i kostatovano moje *do bro držanje* u ustaškom zatvoru. Oni su to rado u inili i njihove sam izjave priložio dosjeu.

Sada je sve to daleka prošlost. Ipak, ose am potrebu da komentarišem politi ke i policijske pojedinosti te neobi ne policijsko-partijske "istrage".

Najpre, osnovni podaci o "slu aju" Mirko Tepavac.

Uhapšen sam u Zemunu, u no i 12. avgusta 1942. godine. Bio sam tada lan Partije i lan Gradskega komiteta Skoja, sa Markom Nikezi em na elu. Zemunac sam po ro enju i školovanju, li no sam poznavao ve i deo tadašnjih lanova Partije, Skoja, saradnika i pomaga a NOP-a. Odlazio sam na ilegalne sastanke u više desetina stanova, smeštao i krio ljude, tehniku i oružje. Nije bilo malo lanova Partije i skojevac, aktivista i simpatizera, "veza" i skrovišta, koje sam, me u tada uhapšenima, jedino ja znao.

' Miloš Minie. Roden 1914, Preljina, a ak. Završio Pravni fakultet u Beogradu. lan KPJ od 1936. Jedan od organizatora oružane borbe u zapadnoj Srbiji 1941. Nakon Oslobo enja javni tužilac NR Srbije (su enje Draži Mihailovi u). Obavljao brojne funkcije. Narodni heroj.

"" Petar Stamboli . Ro en 1912. u Brezovi, Ivanjica. Završio Poljoprivredni fakultet u Beogradu. lan Partije od 1935. U NOB

-u od 1941. Jedan od organizatora ustanka u Srbiji. Bio komandant Glavnog štaba NOV i PO Srbije. Narodni heroj. Nakon rata obavljao zna ajne funkcije.

I ništa od onoga što sam me u uhapšenima *samo ja znao*, ni tada ni kasnije, nije saznala policija! Gradsko partijsko i skojevsko rukovodstvo moglo je znati i lako raspozнати, da je bilo kakav podatak do kojeg je доšla policija, potekao od mene (znalo je da nije). Pored toga, Partija je u to vreme imala u redovima okupatorske vlasti nekoliko svojih skrivenih saradnika pa i dva Nemca, *folksdoj era*, lana Partije, koji su nas pouzdano obaveštavali o sva ijem držanju na policiji.

Stan u koji sam smestio "Cvikeraša" (Marka Nikezi a) neposredno pre nego što sam uhapšen - za šta su me najviše ispitivali (i najviše tukli) - nije bio "provaljen" ni tada, a ni do kraja rata. U njemu su se još dugo skrivali neki rukovode i ilegalci (što ina e zbilja nisam ni pretpostavljaо, s obzirom na strog a pravila ilegalnog ponašanja u Zemunu) pa je i sam Marko Nikezi u tom stanu nastavio da boravi, sve do odlaska na *slobodnu teritoriju* Srema. "Cvikerašev" ime i prezime, koje sam me u uhapšenima jedini ja znao, nije saznala ustaško-nema ka policija, ni tada ni kasnije, pa ni do kraja rata! U zemunskoj organizaciji nije, dakle, ni tada ni kasnije, bilo nedoumica u vezi sa mojim držanjem pred nema ko-ustaškom policijom, ni na inom izlaska iz zatvora.

Zbog svega toga nije bilo udno što me je, na povratku iz zatvora, u Zemunu sa ekala Mati sa adresom na kojoj me je Gradski komitet odmah preuzeo u svoje ilegalno sklonište i ve sutradan, sa oružanom pratnjom, odveo u Batajnicu, gde su me u partizanskom skrovištu Sreskog komiteta partije radosno do ekali "Cvikeraš" Marko Nikezi i "Andrija" Šoti Pal: Oni zadovoljni što sam izdržao i preživeo, a ja ponosan što su toliko u mene verovali.

To su injenice.

Mogao je, i tada i kasnije, svako ko sasluša tu istoriju, biti iznena en pa i za u en, što je ishod bio takav kakav je bio. Mogao je možda i da ospori neke moje zatvoreni ke odluke i postupke, ali niko nije imao pravo da povredi moje moralno, bora ko i patriotsko dostojanstvo.

A upravo se to dogodilo decembra 1952. godine.

Iz injenice da je "pravo udo" kako sam posle tako teškog tere enja i zlostavljanja ostao živ, zaklju ilo se da mora da je u pitanju baš - *izdaja!* I više od toga: pošto se ni jedna policijska informacija nije mogla povezati sa mojim držanjem, dopuštena je, po svemu sude i, najgora pretpostavka: da me je nema ko-ustaška policija, slomljennog i pokorenog, sa uvala kao svog saradnika za neka kasnija, možda ak i posleratna vremena! Da pretpostavka o izdaji bude što verovatnija, pa ak da izgleda i jedino mogu a - traženi su, natezani i izmišljani argumenti koji bi to mogli da potvrde.

Živi je dokaz za tu pretpostavku na in na koji je stvar isle ivana, po evši od toga što je prvo obavljena *policijска*, pa na osnovu nje *partijska* istraga, do toga da je - im se ustanovilo da je moje držanje bilo *dobro* - prestao svaki interes da se rasvetli i u dokumentima sa uva, ne samo sve ono što je najpotpunije objašnjavalo moje držanje, nego i ono što je, tek punih deset godina kasnije, decembra 1952. godine, dovelo do "podizanja" sumnje i do takvog na ina istrage...

Zbog svega toga nikada nisam odustao od prigovora na postupak. Rekao sam to Petru Stamboli u i Milošu Mini u, kada mi je saopšten *osloba aju i nalaz*, iako tada još nisam znao da je partijskoj komisiji prethodila opsežna policijska istraga.

*

Iako posle pomenute odluke Centralnog komiteta *moj slu aj* više nije bio *nejasan*, mislim da ova moja rekonstrukcija nije deplasirana ni danas, kada je prošlo *trideset* godina od doga aja, *dvadeset osam* godina od kraja rata i *dvadeset* godina od nalaza pomenute partijske komisije.

Evo nekih okolnosti koje govore o tome.

Partijsku komisiju Centralnog komiteta pred koju sam doveden sa injavali su: Miloš Mini kao predsednik, zatim lanovi Centralnog komiteta: Slobodan Penezi "Krcun"*, tada ministar unutrašnjih poslova, Spasenija "Cana" Babovi , lan CKJ, i Isa Jovanovi ", predsednik Kontrolne komisije CK Srbije.

Tek sam kasnije postepeno saznavao - što slu ajno, što zanimaju i se za "slu aj" - da je pred po etak rada *Komisije* više lica uhapšeno i saslušavano o mojoj držanju u zatvoru. Pouzdano znam da je "provalnik" i konfident Mirko Ozmeć (posle rata osu en zbog kolaboracije sa ustašama) bio ponovo uhapšen 1952. godine, i (izgleda uzaludno) priljavan da pruži odgovaraju e podatke o meni. Iz istih je razloga u Sremskomitrova koj kaznioni više dana saslušavan, ak i zlostavljan izvesni Milenko Šubi (bivši skojevac iz Golubinaca) koji se, kao osu eni ratni zlo inac, zatekao na izdržavanju višegodišnje kazne.

A u dosjeu nije bilo - bar ne u izvornom obliku - ni jedne izjave ondašnjih lanova Partije, partijskih funkcionera, ili preživelih zatvorenika, koji su znali i - ako bi bili pitani - mogli pouzdano obavestiti Komisiju o injenicama vi enim, bilo iz zatvora, ili iz tadašnjih partijskih rukovodstava sreza i grada Zemuna. A oni su pomno pratili sve što se moglo saznati o mojoj sudbini, jer su znali koliko drugih života zavisi od mog držanja. Neke izjave su morale biti uzete, i sa uvane, a pre svih, najobaveštenijih: Marka Nikezi a i Šoti Pala, a zatim: Ivana Livakovi a, pukovnika JNA i Srbe Todorovi a, posleratnog službenika UDB-e (koji su u istom vremenu bili zatvorenici u Sremskoj Mitrovici i ija sam imena naveo u partijskoj autobiografiji) i više drugih. Znam, doduše, da su i najobavještenije: Marka Nikezi a i Šoti Pala pitali, ali tek u onih nekoliko dana, kad sam ja ve bio "uhapšen".

Ali, ne vidi se ono što je mene najviše zanimalo: šta je bio neposredni povod da se, tek deset godina posle doga aja, sve to preduzme, i to najpre *policjsko* proveravanje. Pošto je u istom periodu, na sednicama Biroa Pokrajinskog komiteta Parje, iji sam tada bio lan, bilo i više mojih prigovora na samovoljne postupke organa UDB-e u Pokrajini, ne isklju ujem mogu nost ni da su i neke takve, banalne okolnosti, mogle

¹ Slobodan Penezi "Krcun". Ro en 1918. u Užicu. lan KPJ od 1939, u NOB-u od 1941. Narodni heroj. Nakon Oslobo enja na elnik OZN-e za Srbiju. Ministar unutrašnjih poslova, predsjednik Izvršnog vije a Skupštine Srbije

² Isa Jovanovi . Ro en 1906. u Izbištu, Vršac. Metalski radnik. lan KPJ od 1928, u NOB-u od 1941. Narodni heroj.

uticati na inicijativu da se *malo preispita* moja zatvorska prošlost. A ni danas ne mogu da prozrem da li je ta *moja* Partija "naruila" policijsku istragu ili joj je tu uslugu UDB-a udvori ki sama ponudila.

Me utim, skoro sam siguran da je u pitanju ipak bio jedan ozbiljniji politi ki povod. Bile su to moje ocene nacionalne politike Partije, sa težištem na sprovo enje te politike u Vojvodini, na emu sam, polovinom 1952. godine, po odluci Pokrajinskog komiteta, ambiciozno radio više nedelja. Data su mi najšira ovlaštenja da koristim podatke svih organa vlasti, službi unutrašnjih poslova pa i najpoverljivije podatke Pokrajinske UDB-e. Faktografija koju sam našao i citirao, uključila je i neselektivno streljanje nekoliko stotina pripadnika nacionalnih manjina, najviše Maara u nekoliko sela u Bačkoj, neposredno posle Oslabljavanja.

Pokrajinski komitet je na svojoj sednici razmotrio, prihvatio i poхvalio moju analizu. Primerak je, što je bilo uobičajeno, poslat i Centralnom komitetu Srbije, gde je u poetku ocenjeno da je analiza, iako oštrotkritična, vrlo iscrpna i korisna. Petar Stambolić je takođe rekao da bi je možda trebalo štampati i u internom partijskom glasilu.

Ali samo desetak dana kasnije, iz Centralnog komiteta je neoekivanovo zakazan sastanak Pokrajinskog komiteta, na koji su došle vode elektrosti Partije i Vlade Srbije: Petar Stambolić, Jovan Veselinov "Žarko"*, Slobodan Pešić "Krcun", Dušan Petrović "Šane" i još nekoliko drugih. Moji stavovi i zaključci neoekivanovo su oštrotkritikovani: *Tepavac izjedna uje prava nacija i nacionalnih manjina... potcenjuje naše napore i rezultate u nacionalnoj politici...* i, što je valjda bilo najneoprostivije: *najviše optužuje organe naše vlasti i UDB-e za samovoljne prekršaje koje su po inili nekontrolisani pojedinci...*

* Jovan Veselinov "Žarko". Rođen 1906, Kumane, Novi Beograd. Studirao na Komunističkom univerzitetu u Moskvi (1926-1930). Išao KPJ od 1926. Robijao 15 godina u Lepoglavi i Sremskoj Mitrovici. 1941. s grupom zatvorenika pobegao iz zatvora u partizane. Narodni heroj. Nakon rata obavljao mnoge funkcije.

Traženo je da se lanovi Pokrajinskog komiteta izjasne o kritici moje analize, što su oni, ve inom nerado, na kraju i u inili, iako su neki rekli da ranije nisu primetili ono na šta nam se sada ukazuje. Zaklju eno je: *Referat se odbacuje a Tepavac se prekoreva što nije prihvatio kritiku koja mu je upu ena.*

Nije mi bilo priyatno, ali nisam bio ni odviše nesre an što je moj rad nepovoljno ocjenjen, jer smo u to vreme u Pokrajinskom komitetu o mnogo emu osjetljivom slobodno pa i kriti ki rasu ivali. Pogotovu nisam mislio da bi baš toliko neoprostivo bilo to što se sa kritikom nisam složio.

*

No, najružnije i najtužnije bilo je ono što je neposredno prethodilo radu Komisije.

Naknadno sam saznao da sam u Novom Sadu, nekoloko nedelja pre poziva pred *komisiju*, bio pod stalnim policijskim nadzrom. I moj voza je (kako mi je jadnik kasnije pokajni ki priznao) bio dužan da obaveštava policiju o mojojem kretanju, razgovorima i susretima. Sekretar Pokrajinskog komiteta, Stevan Doronjski^{**}, koga su tada držali u toku, i sam je imao zadatak da pred po etak rada komisije bude što eš e sa mnom (bila mi je udna, ali mi nije bila sumnjiva ta njegova pove ana druželjubivost) valjda da se pobrine da ne "pobegnem". Paško Romac^{**}, moj ratni drug a tada organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta, bio je "zadužen" da me odre enog dana *li no sproveđe* u Beograd ("Pozvani smo na isti sastanak pa je, rekao je, najbolje da odemo mojim kolima..."), gde me je do ekala Komisija. (im me je *predao*, vratio se u Novi Sad i rekao nekolicini drugova da me je vodio *naoružan*, i da se sigurno ne u ni vratiti, jer je otkriveno da sam *strani špijun*. Jedino Šoti Pal, lan Biroa Pokrajinskog komiteta - koji je bio lan Gradskega komiteta Zemuna kad sam ja bio u zatvoru, i bio izvorno upoznat sa za-

["] Stevan Doronjski. Ro en 1919. u Kr edinu. Clan KPI od 1939. U NOB-u od 1941. Nakon rata obavlja visoke partijske i državne funkcije.

["] Paško Romac. Ro en 1915. u Vukši u, Benkovac, Hrvatska. Poljoprivredni radnik. lan KPI od 1936, u NOB-u od 1941. Narodni heroj.

tvorskim delom moje biografije - o svemu tome ništa nije znao, niti ga je pre toga neko nešto pitao. Kao da se i u njega sumnjalo da bi me, kao bliski prijatelj i ratni drug, mogao upozoriti šta se spremi.

Kad sam tako iz Novog Sada *sproveden* u Beograd, u sedište CK Srbije, saopšteno mi je: Ti si sada pred partijskom komisijom Centralnog komiteta koja će ispitati kako si se držao pred ustaškom policijom 1942. godine i kako si izašao iz zatvora. Za vreme rada komisije: ne smeš napuštati smeštaj koji smo ti odredili (zgradu vlade Srbije u Tolstojevoj ulici na Dedinju), ne smeš nikoga kontaktirati, ak ni porodicu, niti za bilo šta upotrebljavati telefon.

Zgrada je bila pod civilnom i uniformisanom stražom. Jedan viši inspektor UDB-e bio je zadužen da danono no bude uz mene, što mi je i direktno saopštilo.

Bio sam, dakle, lišen slobode, ta nije, bio sam - *uhapšen!*

*

Nakon nekoliko predugih dana i no i, došao je u taj moj "zatvor" Miloš Minić i uz osmejak mi saopštilo: *Prekida se rad komisije, jer se posle dodatnih provera i razgovora sa svedocima, pokazalo da su sve sumnje u pogledu tvoga držanja u ustaškom zatvoru bile neosnovane.*

Sutradan me je, sada već "oslobo enog" primio i Petar Stambolić, tadašnji sekretar Centralnog komiteta, i propitao mi odluku Centralnog komiteta Komunisti ke partije Jugoslavije: *Komisija Centralnog komiteta je prekinula rad, jer je zaključila da ima dovoljno dokaza daje tvoje držanje pred policijom bilo hrabro. Odlučeno je da nastaviš rad na istoj funkciji kao i lan Biroa Pokrajinskog komiteta Vojvodine. Centralni komitet je odlučio da odmah treba da bude izabran za delegata na predstojeći i Šesti kongres KP Jugoslavije, na bilo kojoj pretkongresnoj partijskoj konferenciji koja još nije održana, bilo u Vojvodini ili van nje.* (U Vojvodini su sve već bile održane, "izabran" sam iak negde u Slavoniji.)

Shvatam, rekao je Stamboli na kraju, da je ovakav na in provere mogao da te povredi ali sada je, kaže, barem sve jasno. Da se nije sada sve objasnilo - dodao je - moglo se možda kasnije postaviti takvo pitanje, kada bi mogu nosti proveravanja bile teže a dokumenata i živih svedoka manje.

Izmu en i ogor en, tražio sam od Petra Stamboli a da Komisija nastavi sa radom i utvrdi motive za takvo sumnji enje pre ispitivanja. Odgovorio mi je da ne treba na tome da insistiram, da su u pitanju živi ljudi koji nisu imali r ave namere, da nije nerazumljivo što je, u tako neobi nom slu aju, polazna osnova bila sumnja a ne poverenje, da u najzad neke od ljudi koji su imali udela u svemu tome možda sretati u životu i poslu, te da ne bi bilo dobro da se opteretim ose anjem da je u pitanju neka li na mržnja. Bitno je, zaklju io je, da sad postoji odluka najvišeg partijskog rukovodstva koja zauvek isklju uje bilo kakve i bilo ije sumnje.

Slobodan Penezi , koji je zbog svega što se dogodilo bio izuzetno pažljiv prema meni, rekao mi je jednom prilikom, u prisustvu Draže Markovi a, da e moj slu aj zapamtiti kao primer kako je malo izvrtanje i natezanje injenica moglo upropastiti jednu sudbinu... Rekao mi je takode, jednom kasnijom prilikom, da je vrlo malo nedostajalo da se umesto odluke o izvo enju pred komisiju, odmah doneše odluka o hapšenju. *"Da se to dogodilo - dodao je - policija ne bi mogla priznati da je pogrešila. Ti bi bio žrtvovan autoritetu policije. ak se ni sam u tadašnjim prilikama ne bih mogao založiti za nešto drugo!"*

Imao sam u to vreme još mnogo razumevanja za (pre)strogu "budnost" Partije i policije, u uslovima nesumnjive opasnosti od oružanog napada Sovjetskog Lagera, pri nedovoljno pouzdanoj podršci Zapada, nezavisnosti komunisti ke Jugoslavije. Iskreno sam verovao da niko ne može imati interesa da izmišlja neprijatelje pored tolikih, stvarno postoje ih, iako se atmosfera sumnji avosti grubo prelomila i nad mojom glavom. Bilo je to vreme kada se na elno odbacivalo, a prakti no pri-

menjivalo prostaljinisti ko geslo, da je bolje nepravedno uhapsiti stotinu nevinih, nego neoprezno propustiti i jednog krivog.

Lakše se u tadašnjim prilikama stizalo na Goli Otok, nego pred neku partijsku komisiju.

*

Šta je, i koliko, od svega toga doprinelo da živ do ekam Preki sud, i kasnije *Poglavnikovo* pomilovanje, o emu se i u "optužnici" UDB-e govori, verovatno nikad ne u saznati.

Samo je jedno sigurno: najpresudnije je bilo to što, ni pod višenedjnom batinaškom torturom, nisam "progovorio". Da sam išta priznao, ne bi pomogle bilo kako uticajne intervencije. Sve što je protiv mene u istrazi i presudi navedeno, bile su isklju ivo izjave demoralisanog skojevca Slavoljuba Jovanovi a, koji je brzo podlegao torturi, postao ustaški agent, pri ao, pa i izmišljaо, sve što su islednici od njega zahtevali.*

* Kada mi je, posle etvrtoг plenuma CK SKJ, u letu 1966. godine (obra un sa Rankovi evom obaveštajnom službom), dat "na uvid" moj li ni, policijski dosje, u njemu sam, izme u ostalog, našao i originalne zapisnike sa saslušanja tadašnjih službenica Pokretnog prekog suda (PPS) Zdenke Vagnes i Zlate Krok zagreba koj UDB-i, kada su, juna 1952. godine ponovo uhapšene, pošto su, ve izdržale višemese ne zatvorske kazne zbog službovanja u tom ustaškom Prekom судu. Iako ih je islednik na po etku opširnije ispitivao o opštim prilikama za vreme njihovog službovanja u PPS-u, nesumnjivo je da je razlog ponovnog hapšenja i saslušavanja bio upravo - držanje Mirka Tepavca u ustaškom zatvoru.

U zapisniku od 22. juna 1952. godine, Zdenka Vagnes izme u ostalog izjavljuje: "Tepavac Mirko bio je vo a Skoja u Zemunu, a bio je hapšen po VRP-u. Prije nego što sam ga upoznala u kaznioni u Mitrovici ula sam od inovnika VPR-a (Više redarstveno povjerenstvo - M. T.) pri ati o njegovom hrabrom držanju na saslušanjima...Pri alo se me u inovništvo da od Mirka Tepavca nisu na saslušanjima dobili nikakvih izjava osim generalija". Zatim: "Franceti Nikola tako e mije pri ao jednom zgodom da mu je Tepavac Mirko prilikom saslušanja pljunuo u lice i da se sa ljudima koji su ga fizi ki zlostavliali prilikom saslušanja upuštao u borbu i vra ao im udarce..."

U zapisniku od 25. juna: "ula sam pri ati op enito da se Tepavac Mirko na istragama držao odlu no I da je bio drzak prema referentima koji su ga saslušavali. ula sam da nije tokom istrage nikoga odao, iako ga je teretio Slavljub Jovanovi , kao lan organizacije Skoja, koju je Tepavac Mirko vodio i još neki lanovi te organizacije ..Dok još nisam poznavala Tepavca, pri ao mije Juratovi , da je Tepavac bio dva puta vo en na strijeljanje, samo da bi od njega iznudili priznanje, ali da je on uporno šutio..."

Ostavljam mašti onih koji nisu bili u sli nim prilikama, da zamisle šta sam sve, tih više od *mesec dana i no i*, morao podneti... Teško da je iko drugi u tom zatvoru bio duže i teže maltretiran nego ja. Bilo je trenutaka kada sam mislio da više ne mogu izdržati i strahovao da u pokleknuti pre nego što padnem. Ako me je išta moralno održalo, to je pre svega bilo verovanje, duboko i istinsko, da bi i najmanje priznanje samo ohrabriло batinaše, da me poja anom torturom mogu naterati da kažem sve što znam. Ali, iznad svega, da nema, ama baš nikakve mogu nosti, da tako teško tere en ostanem živ, i da je jedino što još od mene zavisi, da li u biti streljan kao astan ili kao osramo en. I više od svega da bi, da sam podlegao, pred mene dovodili moje drugove koji su mi verovali, i koji bi morali pro i kroz sve kroz šta sam prošao i ja. (O drugoj vrsti verovanja koja se ti u smisla i ciljeva zbog kojih se sve to podnosi, ne ose am potrebu da govorim ovakvim povodom.)

I baš taj najteži i najzna ajniji deo mog života, neponovljiv u svojoj istoti i romanti arskoj zanesenosti, morao je, deset godina kasnije, da bude doveden u sumnju i to ne samo s prepostavkom *možda nije izdržao*, nego sa tvrdnjom: *sigurno je izdao!*

*

Najzad, još jedna pojedinost koju ne želim da propustim.

Saopštavaju i mi *oslobadaju u odluku*, Miloš Mini mi je uputio i jedan prigovor. Rekao je: "Nije trebalo da napišeš izjavu istražnom sudu u Zagrebu daje Zdenka Vagnes (službenica Prekog suda - M.T.) nešto u inila u zatvoru za tebe, jer je takva izjava, s obzirom na tvoj položaj, mogla uticati da sudska kazna bude blaža nego što ona zaslužuje".

Nije mi se dopao takav prigovor, nisam smatrao da je osnovan, ali ga nisam ni izri ito odbio. Danas žalim što nisam! Tim pre što nije

"Znam daje Tepavac bio na Prijekom sudu i da seje i tamo drsko ponašao. To sam ula od inovnika VPR-a."

U istom su smislu bile i izjave Zlate Krok, iako je sve što je ona o tome znala poticalo uglavnom iz tu ih pri a.

istina ono što o mojoj izjavi zagreba kom sudu u policijskoj *optužnici* stoji: da *Zdenku Vagnes ne treba tretirati kao narodnog neprijatelja ve je treba osloboediti*.

Negde 1947. godine njena mati je došla kod moje majke u Zemun i molila da pomognem njenoj kćeri - koja je tada *prvi put* bila uhapšena - da napišem šta je za mene u inila. Ja jesam tada napisao i potpisao izjavu koja je, dobro se se am, završavala tvrdnjom "*daje meni Zdenka Vagnes pomagala u hrani, lekovima i obaveštenjima kad sam bio u zatvoru*", i izri ito naglasio da, "*potvrđuju i šta je za mene u inila, ne ulazim u prirodu i veli inu njene krivice za druge doga aje u tom vremenu*".

Ja sam, dakle, samo *posvedo io* ono što je ona *za mene* u inila, što sam po ljudskoj, moralnoj pa i političkoj obavezni, i morao da u inim, kako bi kazna koja joj se odmerava bila u pravednoj srazmeri sa njenim ukupnim ponašanjem za vreme rata. Uostalom, ako su usluge koje nam je neko inio za vreme rata njima pomagale posle rata - i trebalo je tako da bude! Kamo sreće da je bilo više onih koji su hteli da pomognu, pa makar to inili samo zato da ublaže odgovornosti koje ih o ekuju.

Najzad, ja ne znam koliko je to što je meni pomagala u zatvoru njoj pomoglo pred našim sudom 1947. godine, ali je o igledno da je, ma koliko to bilo tužno, *nekoliko godina kasnije*, ona imala neprilika baš zato što mi je 1942. godine pomogla. Jer, da to nije bio slučaj, ne bi bila *drugi put* hapšena 1952. godine. Iz pomenutih sedam zapisnika vidi se da je islednik insistirao: kako to da je ona tada uopšte mogla nekome da pomogne, a pošto je polazio od uverenja da sam ja sumnjiv, zaklučio je, da to što mi je pomagala baš dokazuje da je bila neki važniji faktor, da je imala *jaku poziciju* pa ak možda i neki *specijalni zadatak* u odnosu na mene. Pravo je uđe što nije, shvataju i takvu opasnost po sebe, pristala da tvrdi da ja lažem da mi je uopšte pomagala i da je bilo šta za mene u inila!

Moram ovde u initi prekršaj protiv skromnosti i reći da sam u to vreme *uživao* reputaciju zatvorenika koga ni *Tomi* nije slomio, a pred Tomi em su drhtali i islednici a ne samo zatvorenici. Radoznalost je,

izgleda, prelazila u naklonost, jer se bez naklonosti i rizika nije moglo initi ono što je ona inila. I njena prijateljica Zlata Krok - koja je tako e, o igledno, iz istog razloga, bila ponovo uhapšena i ispitivana, te 1952. godine - u zapisniku od 2. jula izjavljuje da joj je Zdenka govorila o svojim simpatijama prema meni: "*Me usobno smo razgovarale O njegovom odlu nom držanju na istragama o emu sam slušala i od inovnika VRP-a*". Verovatno nije imala - ni tada, ni kasnije - nikakve politi ke simpatije prema Narodnooslobodila koj borbi... Ali se, nakon svega što je videla u zatvoru, svakako nije ni ponosila svojom službom u ustaškom Prekom sudu. Dabome da sam joj, kada je bila su ena, dugovao makar iskreno svedo enje, ako ve ne i istinsku zahvalnost.

*

(Moju obnovljenu nelagodu, umanjila je injenica što - ako nisam baš jedini, svakako sam jedan od izuzetnih - kome je, kao znak poverenja, predat li ni policijski dosje. I možda jedini koji je dobio *pisano uverenje* Partije o dobrom držanju pred policijom. Za mene tada i uverljivi dokaz da, svojevremeno *priznanje CK Srbije i Jugoslavije za dobro držanje pred policijom*, nije bilo neiskreno.)*

" Decembra 2011. godine došla mi je do ruku, tada u Novom Sadu upravo objavljena knjiga Ranka Konara i Dimitrija Boarova: "Stevan Doronjski - odbrana autonomije Vojvodine".

Na str. 671 Stevan Doronjski se prise a 1978. godine - dakle, sa šest godina zakašnjenja! - svog razgovora "u šetnji" sa Titom, koji je vodio 25. oktobra 1972. godine, kratko vreme nakon onog poznatog obra una sa srpskim liberalima, dakle, samo nekoliko dana nakon mog celodnevnog, rastani kog, boravka kod Tita, na Vangi:

"Pri ali smo o Mirku Tepavcu. Ja sam mu rekao kako smo se dve-tri godine ranije Žarko Veselinov lja spremali i dogovarali da doemo kod njega i iznesemo mu mutne i nejasne stvari iz ratne prošlosti Mirka Tepavca (...) jer smo se udili da je on sa takvom mrljom postao ministar spoljnih poslova, i da smo prepostavljan da to njemu nisu rekli oni koji su ga predlagali." (...) "On je tri dana bio ispitivan o tome, diskutovalo se da bude uhapšen i stavljén pred naknadnu istragu, me utim, Rankovi se na kraju tome usprotivio. Ali rešeno je da se prona e ustaški agent koji gaje isle ivao, koji je tada živeo u Zapadnoj Nema koj, i da se od njega na bilo koji na in sazna šta se sa Tepavcem zabilo."

Doronjski dalje otkriva: *Tito nije "radi moje informacije rekao daje Rankovi pronašao onog ustaškog agenta u Zapadnoj Nema koj i doznao istinu"*. Ne kaže kako je glasila ta istina, pa zato i pre utkuje šta je o tome Tito rekao u nastavku razgovora. (Iz ovog jasno proizilazi da je Tito o radu i odlukama te komisije bio uredno obaveštavan, što je i logi no pošto se radiло o lanu najužeg rukovodstva Vojvodine.)

Malo ko je u tom zatvoru - sem onih koji su izdahnuli pod batinama
- bio teže i duže maltreiran nego ja.

Ne znaju koliko su sretni oni koji nikada nisu prošli kroz zatvorska
mu ilišta!

A Doronjski je 1952. godine bio sekretar Pokrajinskog komiteta Vojvodine - a kasnije, zajedno sa mnom, nekoliko godina nakon toga, i ran njužeg partijskog rukovodstva Srbije, baš sa pomenutim Žarkom Veselinovim naelu. A obojica su znala da "osloba aju a" odluka Centralnog komiteta, fundirana na nalazima Komisije, nikada kasnije nije bila ni preispitivana ni osporavana, ak ni nakon što sam podneo ostavku i kada su mi, u sklopu obrauna sa liberalizmom u Srbiji i Vojvodini, bile pripisivane najgore izmišljene krivice. Jer, samo nekoliko godina posle pomenute komisijske provere, Tito me imenovao za ambasadora u Maarskoj, a zatim 1969. godine tražio za svog ministra spoljnih poslova. Štaviše, 1971. godine odbio je moju ostavku, a nakon druge ostavke, oktobra 1972. godine, tražio je - a ja nisam pristao - da ostanem na dužnosti do kraja mandata. (Službena beleška o tom rastanu kom razgovoru na Vangi, 20. oktobra 1972. godine, strogo pov. 885/1, poslata je odmah na adresu svih državnih i partijskih rukovodstava Jugoslavije Srbije i Vojvodine 25. oktobra 1972. godine, samo pet dana nakon što je voen taj razgovor.)

Ali za skrivanje mrlja i nezasluženo politi ko napredovanje, sada ve odstranjenog Tepavca, Doronjski okrivljuje Aleksandra Rankovića. Zapisuje - ali tako da se može pomisliti i da su to Titove reči: "Posle toga on (Ranković) je zavrbovao Tepavca za sebe. Tada nije bilo jasno (valjda samo Doronjskom!) zašto je Ranković predložio Tepavca za ambasadora u Maarskoj, za lana IK CK SKS..."

"Lakoverni" je Tito, dakle, neprekidno želeo da ja, sa svim tim mrljama u biografiji, pa još i zavrbovan od Rankovića, sve do raskida sa Partijom i uvažavanja "ostavke sopstvenom zahtevu", dvadeset godina provedem na najvišim partijskim i državnim položajima

Sasvim je jasno da se Doronjski ponadada da je Tito, sada, posle kona nog obrauna sa mnom, dozvoliti - kao što se na žalost inačice neretko događalo - da mi se naknadno prišije i "izdaja" koja mi je "praštana" dok sam bio na vlasti. I da o tome ostanu da svede i makar njegova okasnela "se anja", kad ve dokumenti ne mogu.

(Možda zaista treba "o mrtvima samo najbolje", ali ovakav "doprinos" Doronjskog politi koji istoriji zasluzuje jednu vrlo neprijatnu kvalifikaciju. Zato me je veoma, blago rečeno, za udilo što autori pomenute knjige, Konar i Boarov, nisu našli način da makar relativizuju ovaku, lako raspoznatljivu, klevetničku insinuaciju Stevana Doronjskog, ponižavajući i po Josipa Broza Tita - koga upliće u svoju opsessivnu netrpeljivost prema meni (što se inačice proteže kroz više njegovih zapisova) - kada su već rešili da je, kao dokument, i bez ikakve ograde, uvrste u svoju knjigu. Tim pre što su - kako se može videti i iz brojnih priloga u knjizi - imali na raspolaganju više injenica koje isključuju istinitost i dobromernost ovog, kao i nekih drugih njegovih zapisova.)

Teško i dugo sam preboljevao što se Komisija onako olako oslonila na nesavesnu UDB-ovsku "istragu". Jer, Komisiju je izgleda konačno razuverilo tek svedočenje odbeglog ustaškog agenta, a taj je svakako bio jedan od mojih batinaša. Otuda i ona nagla odluka o prekidu rada Komisije.

Od formalnog (policijskog!) hapšenja, a zatim i neizbežnog javnog sramotnja, spasilo me je, dakle, svedočenje jednog od onih koji su me avgusta 1942. godine uhapsili i zatim u toku više nedelja, danonoćno zlostavljavali.

I sasvim na kraju:

Danas je sve o emu pišem ve kona no pripalo prošlosti. Moja partizanska i zatvoreni ka prošlost, ma kakva da je bila, nije više u funkciji moje *karijere, poverljivosti, uslova za napredovanje...* Radio sam najodgovornije i najpoverljivije poslove u ovoj zemlji i sada sam se definitivno povukao. Govorim kao pedesetogodišnjak o vremenu kada sam bio na po etku punoletstva... O jednom stvarno neobi nom vremenu u kojem je moja li na sudbina na mahove bila još neobi nija nego i samo to vreme: Mali ise ak velike istorije jednog doba, veli anstvenog i strašnog. Jedino zato možda vredi da je ostavim sinovima i unucima, sa željom da je pro itaju, i ni sli no, nikada ne dožive.

Jedno e, kao ožiljak, ostati u meni zauvek urezano. Najteži trenutak mog posleratnog života bio je onaj kada mi je upu eno zlokobno pitanje: "*Ti si pred partijskom komisijom, objasni kako si ostao živ!*" Doživeo sam to kao da mi je prigovoren: "*Zašto si ostao živ!?*" Kao da bi za moju Partiju bilo bolje i korisnije da sam, posle ustaške torture i osude na smrt - slavno streļjan!

Kad ovek udom ostane živ, nekada zažali što nije na vreme umro.

A tada nisam - kao deset godina ranije pred neprijateljskim islednicima - mogao da kažem: *Ne u da odgovaram na vaša pitanja*, jer preda mnom ovog puta nisu bili moji krvnici, nego moji ratni drugovi...

Beograd, 1972 -1973. godine*

¹ Napomene, komentari i fusnote u ovom tekstu (Prilogu autobiografiji), dodavani su kasnije, kako sam tokom vremena dolazio do novih dokumenata i podataka.

O autoru knjige

Mirko Tepavac (ratni nadimak Beli), rođen je u Zemunu 13. augusta 1922. godine. Kao učenik zemunske Gimnazije uhapšen je 1939. godine i zbog aktivnosti u omladinskom srednjoškolskom pokretu i Skoju isključen iz svih škola na teritoriji Uprave grada Beograda (Zemun-Beograd-Pančevo). Školovanje je nastavio u Sremskoj Mitrovici pa u Beloj Crkvi, gdje ga je pred maturom zatekla njemačka okupacija.

U Narodnooslobodilačkoj borbi sudjelovao je od 1941. godine. Od augusta mjeseca te godine bio je borac Kosmajskog partizanskog odreda i povremeno kurir za vezu između Odreda i rukovodstva NOB-a u Beogradu. U decembru je vraćen u Zemun na (ilegalni) rad u Gradskom komitetu Skoja. Poslije hapšenja, užasnih mučenja u ustaškim zatvorima (Zemun, Vukovar, Sremska Mitrovica), koja je izdržao neodaju i nikoga, te puštanja iz zatvora, po etkom 1943. godine preko Srema je otišao u Bosnu u vojvođanske partizanske jedinice. Bio je na dužnosti zamjenika komesara Čete, bataljona, brigade, a na kraju zamjenik komesara 36. divizije u Trećoj armiji NOV. Nosilac je "Sponzorice boraca 1941".

Poslije Oslobođenja bio je član Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu i sekretar Okružnog komiteta KPJ sjevernog Banata, član Glavnog odbora SSRN Srbije, poslanik u Pokrajinskoj i Republici koj skupštini, član Biroa Pokrajinskog komiteta SKJ. Bio je član Partije od 1942.

do 1972. godine, kada je, nakon obra una s "liberalizmom" u Srbiji, isklju en.

Bio je sekretar za prosvjetu i kulturu Srbije (1953), direktor Radija i Radiotelevizije Beograd (1955), jugoslavenski ambasador u Ma arskoj (1959), pomo nik državnog sekretara za vanjske poslove (1963), direktor i glavni urednik *Politike* (1965), predsjednik Pokrajinskog komiteta Vojvodine (1967). Za lana Predsjedništva SKJ izabran je na IX. kongresu SKJ. Bio je državni sekretar za vanjske poslove SFRJ od aprila 1969. do novembra 1972. godine kada je podnio ostavku na tu funkciju i povukao se iz politi kog života.

Nakon raspada Jugoslavije i po etka oružanih sukoba 1991. godine sudjelovao je na više ex-jugoslavenskih antiratnih skupova u zemlji i inozemstvu. U tom je vremenu objavio više lanaka u beogradskom asopisu *Republika*, *Našoj Borbi* i *Danasu*. Za predsjednika Evropskog pokreta u Srbiji bio je izabran 1994. godine.

Knjigu *Demokratija ili despotija* (zbirka lanaka) objavio je 1994. godine u izdanju Gra anske itaonice u Zrenjaninu.

S Aleksandrom Nenadovi em objavio je (1998. godine, u izdanju B92) knjigu *Mirko Tepavac - se anja i komentari*.

U izdanju Službenog glasnika objavio je (2009) knjigu *Države, državni i stradalnici* (tekstove objavljinane u asopisu *Republika* od 1991. do 2008.).

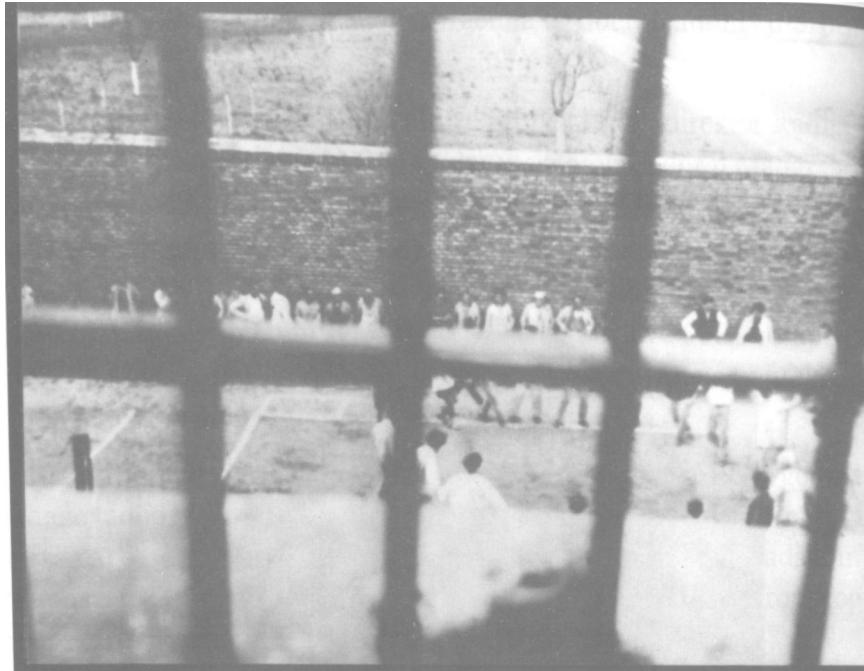
*

Njegov opširniji esej "Uzlet i slom Titove Jugoslavije" objavljen je u knjizi - *Yugoslavia's Ethnic Nightmare* - Lawrence Hill Books, New York 1955. godine i u knjizi - *Burn This House* - Duke Univesity Press, London 1977.

f o t o g r a f i j e

Spomen-ploča na kući hrabre porodice Abafi,
gdje je u junu 1941. održano ilegalno savjetovanje Skoja Srbtje s

Pogled kroz rešetke na dvorište kaznionice u Sremskoj Mitrovici

Spomen-groblje 3.000 strijeljanih u Sremskoj Mitrovici

Štab Treće brigade
1943. godine:
S. Kosti ,
M. Radulovi
i M. Tepavac

Mirko Tepavac 1943. godine

Štab 36. divizije: Dušan Vukasović, Mirko Tepavac, Branko Krnjaja i Bogdan Vujošević, 1944. godine

etvoro prvoboraca: Mirko Tepavac i Uroš Bajić sa sestrama Zorom i Lelom Su i (njihovim budućim suprugama), prvih dana nakon Oslobođenja

Mirko Tepavac na kraju rata

Marko Nikezi govori na mitingu u Beogradu, oktobar 1945. godine

Narodni heroj Šoti Pal

Mirko Tepavac i Ko a Popovi

Pristigli kolonisti u Banatu 1946. godine (snimio Mirko Tepavac)

Pozdrav s Titom u Novom Sadu 1968. godine

Mirko Tepavac
kao ministar
vanjskih poslova SFR]

Ivo Kušani
Karikatura Mirka Tepavca
1971. godine *Kymmer*

i n d e k s i m e n a

A

Abafi, Branko 14, 15, 16, 17, 18, 19, 23, 30, 31, 54, 65, 69, 193
Abafi, Ciril 53, 54
Abafi, Stanislava 53, 55
Abafi, Janko 53, 54
Aleksa, Ratko 33

B

Babović, Spasenija ("Cana") 42, 46, 200
Bajić, Slobodan 96
Baruh, Boris 36
Bjelić, Braco 25
Božović, Ranka ("Vera") 93, 95
Boroš, Ištvan 113, 127
Brežnjev, Leonid 191

ortan, ("Krdža") 116, 117, 120, 129, 130
unko, Mirko 72, 73

D

Davio, Edo 35
Davio, Oskar 195
Doronjski, Stevan 203, 209, 210
Dukić, Stevan ("Crni") 47, 50, 52

F

Fabijanić, Ivan 83, 87
Filipović, Valter 47
Francetić, Nikola 57, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 77, 78, 206

G

Granfil, Toma 189
Gromiko, Andrej 190

H

Hadžić, Miloš 193
Horstenau, von Glaise 78

J

Jakšić, Emilia ("Cuca") 167
Jelić, Branko 83, 87

- Jovanović, Dura 180
Jovanović, Isa 200
Jovanović, Slavoljub 58, 62, 71, 72, 83
Juratović 65, 78, 79
- K
Kajganić, Radić 15, 16, 17
Kazimirović, Vaso 78
Kljajić, Filip ("Fija") 110
Kosmajac, Doka 45
Kostić, Sava ("Haile") 101
Kovačević, Hasan 162
Krnjaja, Branko 140, 165, 169
Krok, Zlata 74, 206
Kvaternik, Eugen ("Dido") 68, 78
Kvaternik, Slavko 68
- L
Lazić, Štipan 90
Lekić, Danilo ("Španac") 132, 142, 152
Lipid 114, 115
Livaković, Ivan 201
Ljubinović, Ljuba 14, 23, 34
Luburić, Maks 78
Lukić, Vojkan 197
- M
Macura, Slobodan 45
Marić, Milan (Mare) 34
Matić, Vera 118
- Mešterović, uro 35
Mihailović, Draža 194
Milojić, Mirko 79, 80
Milosavljević, Ljubinka ("Srpskinja") 42
Minić, Miloš 198, 200
Mitrović, Mitar 42
Mitrović, Mitra 17, 42
Mitrović, Stefan 132
Muždeka, Dušan 20
Munjan, Sava 26
Munjan, Stanka (Veselinov) 26
- N
Nađić, Košta 179
Nanović, Vojislav ("Gandi") 53
Nešković, Blagoje 42, 180
Nikezić, Marko ("Cvikeraš") 48, 50, 57, 58, 65, 79, 87, 91, 198, 199
- O
Omerović, Sulejman ("Car") 104, 105
Ostojić, Uroš ("eti") 72
Ozmečić, Mirko 201
- P
Pal, Šotić ("Andrija") 91, 95, 199, 203
Pavelić, Ante 76
Pavlović, Radoslav 193, 194, 195, 196
Pećanac, Košta 32
Pešić, Branko 14, 17, 18, 55, 193

Penezi , Slobodan ("Krcun") 200, 202, 205

Petrovi , Dušan ("Šane") 202

Petruševi , Branko 25

Ple aš, Branko 48

Popovi , Dejan 35

Popovi , Ko a 39, 107, 108, 110

Rada a, Jovo 16

Radivojevi , Mom ilo 73, 82

Radosavljevi , Dobrivoje ("Bobi") 197

Radosavljevi , Stevan 113

Raji , Vera 133, 150

Rajnpreht, Dragan ("Švabo") 53

Rajt, Franco 187

Rankovi , Aleksandar 209, 210

Ribar, Ivan 50

Romac, Paško 203

S

Solomunovi , Marko 35, 40, 41, 43

Stamboli , Petar 198, 200, 202,205

Su i , Zora ("Jelica") 91, 156, 167

Sveži 65

§

Šaši , Jefto 26

Špiler, Juraj 187, 188

Štern, Maks 36

Šubi , Milenko 72, 73, 201

Šumanovi , Sava 76

Šuvakovi , Milenko 14, 18, 193

T

Tepavac, Dejan 99

Tepavac, Matilda 56, 85, 96

Tepavac, Mirko 14,18, 56, 80, 82, 83, 193, 198, 206

Tepavac, Radivoje ("Pera") 56

Tepavac, Radoslav - Rade 56, 75, 80, 86

Todorovi , Pavle ("Paja") 154

Todorovi , Srba 201

Tolbuhin, Fjodor Ivanovi , maršal 179

Tomi , Viktor 66,67, 70, 74, 76,78,88

Topalovi , Živko 17

Topalovi , Milica 17

V

Vagnes, Zdenka 66, 74, 75, 80, 83, 206

Ve era, Stevan 151

Vener, Anton ("Bata") 60

Vener, Ivan 84, 85

Veselinov, Jovan ("Žarko") 202, 210

Vilhar, Abin 21

Vu i , Žika 136

Vukasovi , Duško ("Diogen") 174

Vukmanovi , Svetozar ("Tempo") 50

Vukmirovi , Jovan 46, 62

Z

Zali , Dušan 14, 18,129, 159, 193

Zrenjanin, Žarko ("U a") 187

Ž

Žeželj, Milan 168

RAZLOG d.o.o.
Zagreb, Iblerov trg 9/v
razlogi @zg. t-com.hr
www.razlog.hr

Za izdava a
MIRA ŠUVAR

Kompjuterska priprema
BRANKO NOVAKO VI

Tiskara

Dudovec 3, Zagreb

CIP zapis dostupan u raunalnom katalogu
Nacionalne i sveu ilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 825702

ISBN 978-953-6985-16-6

Teško da je itko od generacije koja pamti, makar i samo iz prijedanja suvremenika, vrijeme o kojem Tepavac govori, odoljeti ne iskušenju, nego pravoj napasti da njegova sjećanja - kada ih jednom po netati - prođe do kraja u jednomydahu.

Tepavci su /apisi i maksimalno autentični, do grubosti otvoreni i iskreni, prividno gotovo hladni, ali ne i lišeni emocija. Za svakoga itaoca - pripadnika mlade ili mlade generacije, osobito za one stasale nakon raspada Jugoslavije, u vrijeme grube i agresivne revizije povijesti i lažnog prikazivanja svega što se zbivalo u Drugom svjetskom ratu (a što, u manjoj, ili većoj mjeri vrijedi za sve države nastale na tlu nekadašnje jugoslavenske federacije), ova je knjiga biti pravo otkrivena. Ako bi mladi trebali saznavati o tome kakva je bila NOB (a trebali bi), a još više o tome kakvi su bili ljudi koji su je vodili, kakav je bio njihov moral, kakva motivacija, te u kakvima je uvjetima ta borba vodena, onda bi bilo apsolutno dovoljno da posegnu za sjećanja Mirka Tepavca.

Iz Predgovora Tomislava Jakšića